

Hotam Umurov,
Go'zal Umurova

ILMIY
TADQIQOT
ASOSLARI

M A G I S T R A T U R A

Kitob quyidagi ko'rsatilgan
muddatda topshirilishi shart

Oldingi foydalanishlar
miqdori _____

--	--

2201 ur

1 - 10000

9078

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O'RTA MAXSUS TA'LIM VAZIRLIGI

SAMARQAND DAVLAT UNIVERSITETI

*HOTAM UMUROV,
GO'ZAL UMUROVA*

*ILMIY TADQIQOT ASOSLARI
(Universitet filolog magistrleri va ilmga
qiziquvchilar uchun darslik)*

Samarqand – 2020

Umurov H, Umurova G., Ilmiy tadqiqot asoslari (darslik).
-Samarqand: SamDU nashri, 2020. – 196 bet.

Ushbu darslikda o'zlikni anglash uchun ilmiy tadqiqot metodologiyasi va uni egallashning zarurligi, yo'l-yo'riqlari ko'rsatilgan. Ilm barcha ezguliklarning onasi ekanligi asoslanib, uning annotatsiya, tezis, maqola, taqriz, referat, dissertatsiya, monografiya, darslik, o'quv qo'llanma kabi yigirmaga yaqin janrlari o'rganilgan.

Kitob olimlikka bel bog'lagan filologiya yo'nalishidagi magistr va yosh tadqiqotchilarga mo'ljallangan.

Samarqand davlat universiteti Kengashining 2020 yil 28 yanvardagi 6-sonli qaroriga asosan nashr qilishga ruxsat berilgan.

ISBN – 978-9943-6300-5-5

© Samarqand davlat universiteti, 2020

“Ilm-ma’rifat va raqamli
iqtisodiyotni rivojlantirish”
yiliga bag’ishlanadi.

KIRISH

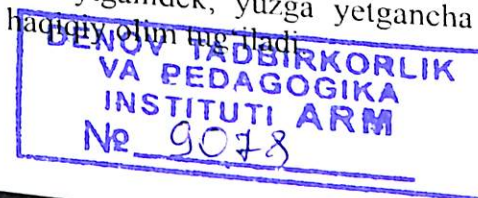
Ilmiy iqtidorni shakllantirib, kamolga yetkazish - olimlikka erishishning yo'li juda qiyin, ayni paytda, u inson hayoti va ezguligining kalitidir. Ulug' mutaffakkir Yusuf Xos Hojib «Qutadg'u bilik» (Qutga, ya'ni baxt-saodatga erishtiruvchi bilim) kitoblarida yozganlaridek. «Bilim kishini yuksaltiradi, unga ulug'lik keltiradi»: «Bilimdon o'z bilimlari tufayli balo-ofatlardan omon qoladi»: «Bilimga erishib dono bo'lganlarning elga ham nafi ko'p tegadi».

Darvoqe, bu haqiqat Allohning Rasuli tomonidan ham ko'p marta buyurilgan: «Insonlarning eng fazilatlisi OLIMlardir. Ular jamiyatda biron narsaga ehtiyoj tug'lsa, bularni qondirishda foyda keltiradilar, ehtiyoj bo'lmaganda ham ruhingni boyitadilar»: «Yo OLIM bo'l, yo ILM o'rganuvchi, yo TINGLOVCHI, yo ILMNI SEVUVCHI! Beshinchisi bo'lma - MAHV BO'LURSAN!»...

Olim bo'lish taqdirida yozilgan bo'lsa, dastavval, ilmga mehr-u muhabbat, sadoqat, poklik bo'lishi shart. Ana shundagina hissiyot ilmga chanqoqlikni, maftunkorlikni uyg'otadi. Tinimsiz izlanishdan, tabiat sirlarini ochishdangina, faqat birgina shunday holatdan orom va qoniqish tuyg'usini hosil qiladi. Bunga erishish uchun esa, takror aytamiz, har kuni uzluksiz mehnat qilish – zaruratga aylanishi lozim.

Jamiyatimiz va ma'naviyatimiz XXI asrda yuzaga keltirayotgan yangicha qarashlar, g'oyalar, udumlar, talablar, ehtiyojlarning, umumbashariy pedagogik va axborot texnologiyalarining yangiliklarini egallash lozim. Ularning bilimdoniga aylanish shart. Ayni paytda, olimlik iqtidori ilmiy tadqiqotchilik metodologiyasining metodlarini va janrlari mohiyatini, ularni yaratishni to'liq tasavvur etishga undaydi. Chunki har bir janr o'zininggina sir-u sinoatiga, qudratiga, imkoniyatiga, ohangiga ega.

Bu sohada muayyan darajada nazariy va amaliy bilimga, ko'nikmaga ega bo'lgandan so'ng, voqelikda, fanda yuz berayotgan hodisalarni ilmiy asosda tahlil qilish va amaliyot, turmush uchun kerakli xulosalar chiqarish qobiliyatini, ijodkorlik iste'dodini rivojlantirish mumkin. Agar Parvardigor bergan tug'ma talant ma'lum foizni tashkil etsa, unga, ko'p ulug'lar aytganidek, yuzga yetganicha bo'lgan foiz mehnatni qo'shgandagina haqiqiy olin tug'ildi.

«Mustaqillik – Inson - Ilm» muammosini va ular o'rtasidagi murakkab bog'lanishni idrok qilarkanman, yosh avlodni inson – yaratuvchi, inson – kashfiyotchi qilib tarbiyalamasdan ilgariga siljish, baxtiston – O'zbekistonni gullab-yashnatish mumkin emasdek tuyuladi. Bu o'z navbatida, XXI asrdagi ta'limda yuz bergan inqilobni va ilmiy tadqiqotning tabiatini muayyan darajada o'rganishga, uning natijalarini Sizga taqdim etishga undadi. Zero, ular Sizga yo'l ko'rsatuvchilik vazifasini o'tar, qanday g'oya(fikr, masala)ni qay tarzda yechish lozimligini, shakl va mazmun mutanosibligini anglatar. Imkoniyatingizni asosli ro'yobga chiqarish yo'llarini o'rganarsiz va bilim imkoniyatlarini o'zligingiz bilan boyitarsiz, kengaytirarsiz.

«Agar mendan sizni nima qiynaydi?» deb so'rasangiz, farzandlarimizning ta'lim va tarbiyasi deb javob beraman.

Sh. Mirziyoyev

Ulug'lik aql va bilim bilandir, nasl-nasab bilan emas.

Kaykovus

BIRINCHI FASL

ILM VA O'ZLIK

1. TA'LIMDAGI INQILOB VA ILMIY TADQIQOTCHILIKNING ZARURLIGI

“Metodologiya nazariy va amaliy faoliyatni tashkil etish hamda qurish tamoyillari, usullari tizimi, shuningdek mazkur tizim to'g'risidagi ta'limot”dir. “Metod (yunoncha metodos-yo'l, tadqiqot, kuzatish) ma'lum maqsadga erishish usuli, voqelikni amaliy yoki nazariy o'zlashtirish usullari va amallari majmui” (Filosofskiy ensiklopedicheskiy slovar, M., 1983, str. 471). U ilmiy bilimga tizimli va yaxlit xususiyat beradi. Demak, metodologiya ilmiy izlanish nazariyasi va amaliyoti haqidagi ta'limotdir. Shu bilan birga nazariy konsepsiyalarni yangilovchi, ilmiy g'oyalar tizimini shakllantiruvchi va ayni paytda fundamental tadqiqotlarga yo'l ochib nazariy umumlashmalar qilishga zamin hozirlaydigan yondashuvlar va tamoyillar jarayonidir.

Metodning samaradorlik, aniqlik, izchillik singari xossalari, ob'ektivlik, zaruriylik kabi o'ziga xos belgilari mavjud. Istiqloq davriga kelib metodologiyaning sotsiologik, biografik, psixologik, formal, struktural, lingvistik, germenevtik metodlari yaqqol o'zligini ko'rsatdi. Interpretatsiya va germenevtika, ijtimoiy va formal tahlil, ilmiy-ta'rifiy va naturalistik, qiyosiy-tarixiy, modern, postmodern ilmiy maktablarining yutuq va kamchiliklari chuqur tahlil qilina boshladi, natijada ilmiy tahlillarning usullari yangilanish metodologiya asoslarini yaratishga zamin bo'ldi, tahlilda analiz va sintezning mujassamlashishi chuqurlashdi.

Ma'lumki, bugungi hayotimizga kompyuter va Internet axborot tizimi kirib keldi. Distansion ta'lim texnologiyasi va vositalarini o'zlashtirish boshlandi. Modul tizimidan foydalangan holda talabalarni o'qitishga jadal kirishilyapti. Elektron darsliklar, qo'llanmalar yaratilayapti. O'qishni, mustaqil bilim olishni individuallashtirish kengayapti... Barcha yangiliklarni takrorlashga imkon yo'q, lekin XXI asrga kelib ta'limda inqilob yuz berganini hamma tan olmoqda. Chunki hayotimizga kirib kelayotgan axborotlar oqimi ummon (okean)dek cheksiz-chegarasizdir; istagan sohangiz bo'yicha umumjahonda ro'y bergan, berayotgan eng so'nggi yutuqlargacha bilib olishingiz mumkin, jahon bilan «tillashish» - oddiy hodisaga aylanmoqda. Ta'limdagi inqilob an'anaviy o'qitishning - talabaga yetarli hajmda muayyan fan bo'yicha bilim berishning mazmunini kengaytirib yubordi. Bu mazmuni go'yo alifboni o'rganish darajasiga tenglashtirib qo'ydi. Endi hammani alifboga o'rgatgandek, **o'qishga o'rgatishni kun tartibiga chiqardi.**

O'qish, o'rganish harf (kompyuter) tanigandan boshlab qabrgacha davom etishi, unga doimiy va muntazam intilish tuyg'usi tirik bo'lishi - har bir shaxs hayotining mazmuni ko'rsatkichiga aylandi. Ya'ni qorin uchun non qanchalik zarur bo'lsa, o'qish aql va tuyg'ular tirikligi uchun shunchalik kerakligi; bilimsizlik - noxush va nojoiz ishlarga doya ekanligi isbot talab qilmaydigan hodisaga tenglashdi.

Xo'sh, Prezidentimiz aytganlaridek, bolalarimizga zamonaviy bilim beruvchi o'qituvchilarimiz shunday bilimga, pedagogik texnologiyaga egalarmi? O'qishni, o'qitishning mohiyatini barcha anglab yetganmi?

Yaponlarda «Bolangga baliq yeyishni o'rgatsang, bir kun baliq yeysan, agar bolangga baliq ushlashni o'rgatsang, umrbod baliq yeysan» degan qiziq hikmat bor. Ana shu hikmatga qiyosan ayt sak, biz o'qituvchilar bolalarimizga, talabalarimizga, xalqimizga shunday bilim beraylikki, bu bilim ularga yo'l-yo'riq ko'rsatsin. O'zini intiltirsin, izlanishiga turtki bersin, axborotlarni to'plashni, tahlil qilishni, keragini ajratib olishni o'rgansin. Bizning maslahatlarimizga amal qilib o'zi fan sirlarini, hayot va jamiyatlar mohiyatini, insoniyat va tafakkur tarixini, yaxshi va yomonni, halol va haromni, ezgulik va yovuzlikni, haqiqat va shaytonlikni kashf qilsin. Ana shundagina uzluksiz ta'limning zarurligini tushunadi, shu orqaligina hayotiga zarur saboqlarni oladi; hayotning va umrning mazmuni qadriga yetadi. Pirovardida, o'zligini taniydi va o'zligini to'la ro'yobga chiqarish imkoniyatini topadi. Endi bu o'zlik - tanlagan sohasida yaratuvchanlik, insoniylik kasb etadi. Ta'limning mazmun-mohiyati ham ana shundadir! XXI asr ta'limdagi inqilobning yaratuvchi, yangi xislati ham ana shu. Ta'limga yarasha jamiyat, jamiyatga yarasha ta'limning voqe bo'lishi ham shundadir. «Kadrlar tayyorlashning sifati, erkin fikrlovchi shaxs-fuqaroni kamol toptirish ertaga sinfxonalar va auditoriyalarda kimlar dars, saboq berishiga bog'liq» (I. Karimov). Bu yangilik sirlarini, yo'llarini barchamiz o'rgansak, amal qilsakgina o'qituvchilik nonimizni poklagan bo'lamiz; uzluksiz ta'limning yaxlitligini ta'minlagan; kadrlar tayyorlash milliy dasturining mazmunini tiriltirgan fidoyilar sanalamiz. Ta'limning jahon andozalari darajasiga tezroq yetamiz, jahoniy murosas-yu madoraga, birodarlikka erishamiz. «Olam - yagonadir yoki butunlay yo'qdir» (Eynshteyn) haqiqatiga yetishamiz. Ha, «Oddiy bilim berishdan ko'ra, o'qib, o'rganib, yangi

bilimga ega bo'lishning o'zi o'ta muhim ahamiyat kasb etadi (Federiko Mayor). Shu sabab, ulug'lar aytishgan: «Bilim misoli bir chashmadur. Uni so'nggi daqiqagacha ich» (Abu Lays as-Samarqandiy).

Ana shu mazmuni voqe qilish «har tomonlama kamol topgan ... jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqaro»ni tarbiyalashni taqozo etadi. Demak, demokratik jamiyatimizning, buyuk mamlakatimizning buguni va ertasi – mutaxassis kadrlarga, ularning salohiyatiga, sifati- (insoniyligi)ga bog'liqdir. Shu sababli «davlat ijtimoiy siyosatida shaxs manfaati va ta'lim ustuvorligi qaror» topmoqda. Shaxs va jamiyat hamkorligi bir-birini ro'yobga chiqaruvchi, boyituvchi, komillikka yetaklovchi, ayni paytda, rivojlanish jarayonida bir-biridan tabiiy tarzda yuzaga chiqqan kamchilik va yetishmovchiliklarni sabr va birodarlik bilan bartaraf etuvchi tuyg' ular, xislatlar, kurashlar hamkorligini (voqe qilmoqda) voqelikka aylantirmoqda. Dehqonchasi aytganda, insonlarimiz va jamiyatimiz hayotidagi yaxshi-yu yomonlikka har bir shaxs – mutaxassis kadr sababkoridir, javobgardir.

Shu sababli ham kadrlar tayyorlash tizimi va mazmuni mamlakatimizning ijtimoiy va iqtisodiy taraqqiyoti bilan chambarchas bog'liqdir; har yili yalpi milliy mahsulotning 8-10% ga to'g'ri keladigan budget mablag'larining milliy dastur islohotlariga bag'ishlanayotganligi bunga yaqqol dalildir. Yetti yildan buyon davom etayotgan hayotiy jarayon ko'plab muammolar (jumladan, o'qitishning uzluksizligini, uzluksiz ta'limning tegishli turlari uchun davlat ta'lim standartlarini ishlab chiqish, davlat grantlari yoki pullik oliy ta'lim, ta'limni boshqarishning davlat-jamiyat tizimi va shu kabilarni hal etdi va shu asosda tug'ilayotgan masalalarni yechish yo'llarini ko'rsatdi.

Shu nuqtai nazardan kelib chiqib, eng muhim muammolardan biriga – universitetda yetishtirilayotgan bakalavr, magistr mutaxassislarning ilmiy tadqiqotchilik xislati darajasi ahvoliga bir nazar tashlaylik.

Universitetlarda o'qitilayotgan bakalavr-talabalarda ilmga, olimlikka xos tadqiqotchilik, ijodkorlik ko'nikmalari bo'lishi kerakmi yoki bu ko'nikmalarni faqat magistr talabalar egallashi joizmi?

Agar bugungi universitetlarning ijtimoiy rivojlanishining determinanti texnika, texnologiya va fanga bog'liq bo'lsa, unda hamma talabalar ixtisosliklariga oid fanlarning va axborot texnologiyasining mohiyatini, shu soha erishgan jahoniy ilmiy yutuqlarni o'rgangan bo'lishi va bu bilim, ko'nikma, tajribalarini hayotga tatbiq qila olishi

shart; tezkorlik bilan yangilanib borayotgan muhit sharoitiga va talabiga mos ijodkorlik ko'rsata olishi, yangi muammolarni tadqiq va tahlil qilib, uni oqilona yecha bilishlar lozim.

To'g'ri ilgari zamonda, ayniqsa, regionlardagi deyarli barcha universitetlar (pedinstitutlar) o'rta maktab uchun o'qituvchilar, sanoat va qishloq xo'jaligi uchun diplomli «o'rtamiyonachilar» tayyorlash bilan shug'ullanar, «o'rtacha» bilim egasi qilib yetishtirishardi. XXI asrdagi demokratik o'zgarishlar, rivojlangan mamlakatlarning saboqlari, ta'limdagi inqilob bu sohaga ham o'zgartirishlar kiritdi. Endi tanlagan kasb, hunarni rivojlantiruvchi tadqiqotchi bo'lish talab qilinadi. Ijodkor bo'lmagan, o'z sohasining ilmi bilan muntazam shug'ullanmayotgan, shunday iqtidorga ega bo'lmagan oliy ma'lumotli shaxs murabbiylik, ustalik, ustozlik qilishi mumkin emas; uning davlat va jamiyat yuklagan vazifani halollik bilan bajarayapman, degan tushunchaga ega bo'lishi noo'rindir.

Darvoqe, achchiq haqiqatni aytishga to'g'ri keladi: bugun ham biz talabani qorin talabini qondiryapmiz, lekin uni mohiyatga intilishini ta'min qilolmayapmiz. Shu sabab, ilmiy-tadqiqotchilik ko'nikmasini hosil qilish, unga o'rgatish, zaruriy natijalarga erishishni amalda voqe qilishga talabalarni o'rgatish universitetning xususiyati, ulug'ligining ko'rsatkichi bo'lishi ma'quldir.

Universitetlarda tadqiqotchi-ijodkor bo'lmagan o'qituvchilardan, tarbiyachilardan, rahbarlardan voz kechishning payti keldi. Endi kafedralar bajarayotgan ilmiy ishlar hayotiy asosga, jamiyatimiz taraqqiyoti talabiga mos bo'lishi va bu ishlarni bajarishga kafedraga berkitilgan barcha talabalar(imkoni bo'lsa 1-kursning ikkinchi yarmidan) daxldor bo'lishi bugunning talabidir; talabalarni ilmiy ishga o'rgatishning real va zarur imkoniyatidir. Ayni paytda, professor-o'qituvchi talaba hamkorligida birvarakayiga internet, modulli tizim, axborot texnologiyasining barcha ko'rinishlaridan foydalanish, kerakli ilmiy va faktik axborotlarni to'plash, ularni tahlil qilish ko'nikmalarini o'rganishning va o'rgatishning jonli, quvonchli ko'rinishidir.

Bakalavr mutaxassislarning bunday tayyorgarligidan magistratura ham yutadi. Ilmiy ish yuritish ko'nikmasini egallagan magistr mustaqil izlanishga tez kirishadi, tanlangan mavzuni har jihatdan puxta ishlaydi, uning natijasi amaliyotini ham sinab ko'rishga ulguradi.

2. KOMPYUTER TEXNOLOGIYASINI EGALLASH – HAYOTIY VAZIFA

Iqtisod va axborotning, qiyinchiliklar va kurashning globallashuvi, xalqaro ta'lim tizimlari (internet, masofali ta'lim, tempus, ta'sis va h.k)ning kirib kelishi insonni umr bo'yi ma'rifatga undovchi va boyituvchi uzluksiz ta'limga undamoqda. Chunki inson jahoniy, hududiy, kundalik muammolar bilan to'qnashgan sayin uni yengish, yengayotganda insoniyligini yo'qotmaslik uchun bilim zaruratga aylanmoqda.

Darvoqe, «bir qator masalalar ko'lamida, jumladan, atrof-muhit, telekommunikatsiya, sog' liqni saqlash, energetika, maorif, ilm-fan sohalaridagi siyosatda hamda intellektual mulkni muhofaza qilish borasidagi muammolarni milliy nuqtayi nazardan talqin etish hozirgi kun mantiqiga to'g' ri kelmaydi» (F. Mayor, yuqoridagi asar, 76-bet).

Bunday bilimni kompyutersiz, uni chuqur egallashsiz amalga oshirib bo'lmasligi haqiqatdir. Darhaqiqat, dunyo katta axborot maydoniga aylangan. Jumladan, bugun internetning «yuzaki» qismida hamma foydalanishi mumkin bo'lgan 2,5 milliard hujjatlar bor, ularning soni o'rtacha har kuni 7,3 milliard sahifa hajmida ortib bormoqda («Visshye obrazovaniye segodnya», 2003, № 3, 49-bet).

Ko'rinadiki, «**Kim axborotga ega bo'lsa, u hamma narsaga ega**» bo'ladi (Bill Geyts). Eng so'nggi kashfiyotlar bilan tanishgan inson jahonda kashf etilgan yangiliklarni o'z mamlakatida qaytadan kashf etishiga hojat qolmaydi; balki jahoniy bilimga tayangan, taqqoslagan holda muammolarning yangi yechimini izlashga, kashfining globallashuvini ta'minlashga erishadi.

Bu jahoniy birodarlikni, hamkorlikni, rivojlanishni yuzaga chiqaraveradi.

«Ta'lim vazirligi ma'lumotlariga binoan, Yaponiya oliy o'quv yurtlari, o'rta va boshlang'ich maktablarning mikrokompyuter texnikasi bilan jihozlanganligi 80- yillarning oxiriga kelib 86 foiz, 23 foiz va 76 foizni tashkil etgan»ligi uchun ham Yaponiya XXI asrda jahondagi yetakchi mamlakatlarning biriga aylangan, bu biz uchun ibratdir.

Shu sabab barcha ta'lim tizimlarini kompyuter bilan jihozlashimiz, ulardan foydalanishni hammaga o'rgatishimiz lozim. Eng yaqin yillarda O'zbekistonning hamma hududlari ochiq ta'limning axborot ta'lim muhiti bilan ulanishi lozim. Ana shu muhit tadqiqotlar natijalarini, yangi g' oyalar, usullar, tajribalarning eng kichik zarralarigacha bir joyga

to'playdi, keng ko'lamli ma'lumotlar bankini har kunlik kashfiyotlar bilan boyitadi. Ayni paytda, istagan odamga, fan va texnologiyalar markaziga, ishlab chiqarish korxonalariga, ta'lim tizimlariga yetkazadi, xalqaro va o'zaro hamkorlikni osongina yo'lga qo'yadi, dunyo taraqqiyotiga xos va mos qadam qo'yishga o'rgatadi. Xullas, **kompyuterni o'rganishning ahamiyati alifboni, o'qishni o'rganishdan kam emas. Shunday ekan, kompyuter savodxonligini egallash, uning texnologiyalarini chuqur o'rganish kadrlar uchun, xalqimiz uchun hayotiy va jahoniy vazifadir. Ommaviy tarzda oliy ta'lim egasi bo'lish davri – XXI asrning asosiy mazmunidir.**

Biz qanchalik tez bu sohada amaliyotga kirishsak, millatimiz tez rivojlanuvchi, o'zgaruvchi dunyoga shunchalik o'rganadi va jahonning ilg'or mamlakatiga aylanadi, o'zligini jahonga tanita oladi hamda uni to'la ro'yobga chiqarib, jahonni go'zallikka burkaydi.

Albatta, Internet orqali jahonga tarqalayotgan axborotlarning bizning milliy mentalitetimizga to'g'ri kelmaydigan, ma'naviyatimiz softligiga putur yetkazadigan xillari (erotika, seks, zo'ravonlik, mafiya adolati...)judayam ko'p. Zararli va «zaharli» bu axborotlardan saqlanishning birdan bir yo'li – ularga insoniylik asosida yondashishdir. Insoniylikning ezgu xislatlari barq urgan qalb, o'zligini anglagan inson harom-harishdan halolni ajrata biladi. «...Ulug' xulq sohibi» (Qur'on) ekanini angelaydi. Buning uchun ta'lim insonni ulug' lash, e'zozlashni hamma fanlarning mohiyatiga singdirishi va fanlarni o'rgatishdan ham bosh maqsad komil insonlarni yetishtirish ekaniga asosiy diqqatini qaratishi lozim.

Ta'limning bosh vazifasi–demokratiyaning o'zagi bo'lgan qadriyatlar va tamoyillarni o'rgatish asosida birdamlikni, birodarlikni, tinchlikni qadrlashga; insonlarning bir-birini tushunishga, anglashga yetaklashi; yovuzlikka qarshi hamjihat bo'lib kurashga faol ishtirok etishga; bebaho ona Yerimizni asrashga o'rgatishdir.

3. ILM – O'ZLIKNI ANGLASH VA ANGLATISHGA YETAKLOVCHI NUR

Har qanday ta'lim beruvchi dargoh iqtisodiy, moliyaviy, huquqiy, texnologik va boshqa har qanday yetishmovchiliklarga duch kelsa-da, u jamiyatning bugungi va ertasini yaratayotganini unutmazligi, faqat komil jamiyat va insonning manfaatini o'ylab ish qilishi zarur. Chunki ta'lim

dargohining ijtimoiy-axloqiy, ma'naviy-ma'rifiy yetukligi uning sifat belgisi darajasining ko'rsatgichidir. Shu sabab, ba'zi ta'lim maskanlaridagi poraxo'rlikni, o'z o'quvchisini, talabasini pora bilan «tarbiyalayotganini» hech kechirib bo'lmaydi. Bunday o'qituvchi, tarbiyachi, rahbardan tarbiyalanuvchi razolatni o'rganadi, jamiyat va insonni ongli zaharlashni bilim vositasiga aylantiradi. Bunday razolat egalarini teshik kemaga qiyoslash mumkin, ular o'zlari cho'kkanlariga qaramay, kemaqilarning barchasini ham cho'ktiradilar. Bilim dargohini ham, undagi sof olim-u fuqarolarni ham, ilm o'rganishni ham, unga bo'lgan ishtiyoq va ixlosni ham, insoniy qadr-qimmatni ham o'ldiradilar. Jamiyatimiz tanasida ba'zi-ba'zida ochiq ko'rinayotgan bu illatning urchishiga ta'limdagilar ham sababkordirlar, mas'uldirlar. Chunki bizlar ularning qalbiga «boylik molning ko'pligida emas, ko'ngilning to'qligida» degan bobolarimizning aqidasini singdira olmaganmiz.

Ta'lim dargohi – poklik, ilm va go'zallik oshiyonidir. Shu mehriyoti sifatleri bilan yosh-u keksani o'ziga tortadigan musaffo tarbiyagohidir. **Shunday bo'lgach, ta'limning eng manfaatli, eng asosiy vazifalaridan biri – professor-o'qituvchilarni, o'quvchi va talabalarni turli illat va «o'simta»larga qarshi kurashga o'rgatish va poklikkina – buyuklikka, insoniylikka, ilmga, adolatga, komillikka yetaklovchi nur ekanini har bir qalbga singdirishdir, har bir qalbnio'zligini anglash uchun uyg'otishdir.** Ha, o'zlik, avvalambor, Allohni anglash va tanishdir. So'ngra qalbning salomatligi va pokligidir. Undan so'ng bor ijodiy kuch-quvvatingni, sa'yi harakatingni o'zgalarsalomatligi va pokligi uchun sarflash; ularni ham Allohni tanishga yetaklash. Chunki, yakkalik faqatgina Allohga tegishlidir. **O'zlik esa el-u yurt go'zalligi uchun, tiriklik va tirikchilik uchun, Istiqlol bunyodi uchun tinimsiz mehnat-u mashaqqat chekishda; umrni tutab emas, yonib, nur taratib, imonni bus-butun qilib kechirishda!** Demak, o'zlik mohiyat, insoniylikning chin tarozisi, umrni sarhisob qiluvchi bosh sifat, ta'lim esa jamiyat egalarini ana shu haqiqatga yetaklovchi asosiy omildir. Shu sabab, ta'lim va ijod to'xtagan joyda, umr ado bo'lgan paytda o'zlik ham o'ladi. Agar ta'limda to'xtamagan bo'lsang, yaratganingni, kashfingni qoldirgan bo'lsang, o'shalarim qimmatiga, aslliligiga, haloliligiga qarab yana yashashda, nur sochishda davom etasan!.. Teskari umr kechirsang ma'naviy razolat orttirasan. Razolat seni xiyonatga botiradi. Xiyonat tanazzulga olib boradi, o'zligingni, dunyoga kelganligingni – boy berasan, el-u yurt uchun,

farzandlaring, qarindosh-qondoshlaring uchun ham bitta xaschalik, bir zum esgan shabbodachalik ahamiyating bo'lmaydi... Hamma hayron: nega kelding, nega ketding?!

Hikoyat

Abu Tolib hazratlari g'oyibdan Rasulloh janoblariga shunday savol berdilar:

- Jamiyatdagi qusurlar, kishilar qalbidagi nopoklik qanday paydo bo'lgan? Parvardigorimiz barchamizni bir pokiza axloqlardan bahramand etganlarku?!

G'oyibdan ancha vaqt javob bo'lmadi.

Oradan bir qancha muddat o'tganidan so'ng, kunlarining birida hazratning huzuriga kishi kelib, o'g'lining yurish-turishidan shikoyat qilib unga yaxshi tarbiya berolmaganidan, el-yurt oldida yuzi shuvut bo'lganidan nola qilibdi.

- Afv etgaylar. - dedilar Abu Tolib, - kim bo'lursiz, qayerliksiz?

- Meni tanimaganingiz tabiiy...

Savollaringizga javob bermoqdin avval bilmog'im joiz bo'lgan narsalar bor.

- Bajonidil ... - rozi bo'libdi kishi.

- Yoshligingizdagi kasbi-koringiz, hozirgi yumushingiz xususida so'zlab beringiz.

Kishi bir zum sukut saqladi, so'ng so'z boshladi:

- Hazrat, yoshligim besaranjom o'tdi. Otamning ilm ol, deya koyinishlariga aslo inobat qilmadim. Yoshim ulg'ayib, avval hammollik qildim. Uylanib oila tebratishga quvvatim yetmay, nopoklik yo'lga kirdim...Men kirmagan ko'chaning o'zi qolmadi...

- Siz ekkam daraxtingizning mevasidan bahramand bo'lishga majbursiz. Uning achchiqligi ham, shirinligi ham mehnatingiz, mehr-oqibatidandur.

- O'g'lingiz necha yoshda? – deb so'radilar Abu Tolib so'z so'ngida.

- Yigirmaning qoraladi.

- Ani to'g'ri yo'lga solmoqlikka vaqt bor ekan. Ani mening huzurimga yuboring.

Xulosa: EY O'G'IL, farzandingni tarbiyalashdan avval o'zingni tarbiyala. Tarbiya ko'rgan oilada tarbiyali, fazilatli, bilimli kishi balog'atga yetgay. Shunday naql bor: o'g'rining bolasi to'g'ri bo'lmas, agar ul ota farzandi bo'lsa... G'oyibdan ovoz keldi.

- Huzuringizga borgan kishi men edim... Odamlarning tarbiyati va tarbiyasi uchun senga vakolat beraman...

O'zidan boshqani o'ylamaydiganlar ilmida yutuqni egallamagan, bir nav va turli vositalar bilan nomigagina o'qigan o'rtamiyonachilardan tug' iladilar. Shu sabab ta'lim dargohlarida bularga qarshi kurashuvchi

mexanizm yaratilmasa, bilimning sifati haqida gapirish, uni takomillashtirish mumkin bo'lmaydi. Natijada esa «o'rtamiyona» fikrlovchilar, umr mazmunini maishat va boqibeg'amlikka tenglashtiruvchilar, insoniylik va o'zlik mas'uliyatini to'liq anglamaydiganlar armiyasi yuzaga keladi. Ular taraqqiyotni, jamiyat pokligini o'ylamaydilar; xalqaro birodarlikni va birdamlikni yuzaga keltirishda sa'yi harakat ko'rsatmaydilar. Ko'proq mafiyabozlikka, ekstremizmga, terrorizmga, jaholatga moyillik ko'rsatadilar, fuqaroning ERTAGA, ADOLATGA bo'lgan ishonchini yo'qotadilar.

Holbuki, ta'lim vositasida o'zligini to'liq anglagan demokratiya uchun, tinchlik va erkinlik uchun, jaholat va ekstremizmga qarshi kurash uchun butun salohiyatini sarflaydi, insoniy hurmat va e'zozni, komillikni yoqlaydi va uning amaliyotini voqelikka aylantiradi. Istiqlol mazmunini insoniylashtiradi, bu ishda fuqarolarning faol ishtirokini ta'minlaydigan sharoitni yaratadi. Ta'lim ana shunday aqidani hayoti mazmuniga aylantirgan bilimdon mutaxassislarni va fuqaro sifatida o'z vazifalarini to'laqonli bajarishga mas'uliyatli insonlarni tayyorlash vazifasini o'tashi lozim. «Bunday odamlar bilimga, ayniqsa, ilmiy va texnik bilimlarga ega bo'lib, tanqidiy mulohaza yurita oladilar va biron-bir ishni qilganlarida bu qadamlari o'zlari va boshqalar uchun qanday natija olib kelishini anglab yetadilar» (Federiko Mayor, «Kelajak xotirasi», T., 1966, 160-bet). «Hayotning haqiqiy ma'nosi va uning oliy qadriyati baribir jamiyat farovonligi yo'lidagi faoliyatdan iborat» (К.Висневская-Рашковская) ligini to'liq tushunadilar.

Ana shundagina dasturda aniq maqsad qilib qo'yilgan vazifa bajariladi: O'zbekiston Respublikasi jamiyatning ma'naviy yangilanishiga erishadi, ijtimoiy yo'naltirilgan bozor iqtisodiyotini shakllantiradi, jahon hamjamiyatiga qo'shilishini ta'minlaydigan, demokratik huquqiy davlat va ochiq fuqarolik jamiyatini quradi, har tomonlama kamol topgan jamiyatda turmushga moslashgan, jamiyat, davlat va oila oldida o'z javobgarligini his etadigan fuqarolarni yetishtiradi. Buyukligini voqe qiladi. Bunga biz aminmiz.

Prezidentimiz aytganlaridek, «Taraqqiyot taqdirini ma'naviy jihatdan yetuk odamlar hal qiladi. Texnikaviy bilim, murakkab texnologiyani egallash qobiliyati ma'naviy barkamollik bilan, mustaqil tafakkur bilan birga borishi kerak. Aqliy zakovat va ruhiy ma'naviy salohiyat – ma'rifatli insonning ikki qanotidir.

... Biz iqtisodiy o'nglanish, iqtisodiy tiklanish, iqtisodiy rivojlanishning ma'naviy o'nglanish, ma'naviy poklanish, ma'naviy yuksalish harakatlari bilan tamomila uyg'un bo'lishini istaymiz».

Buyuklikka da'vogar bo'lish uchun bu nasihatlarini bajarmoq lozim, ularni ta'lim orqali hayotga yoymoq zarur. Ana shundagina tom ma'nodagi ma'lumotlilar – chuqur bilim, izchil fikrlash, toza tuyg'ularga ega komil insonlar mamlakati yuzaga chiqadi.

Ana shu orzularning amalga oshuvi yo'lida Prezident Shavkat Mirziyoyev tomonidan boshlangan O'zbekistondagi ijtimoiy-siyosiy islohatlar jadal sur'atlar bilan oqilona rivojlana boshladi-yu Hamma sohalarda zamonaviy malakali kadrlar tayyorlash sifati tubdan yaxshilana boshladi. Universitet va uning filiallarida fundamental, amaliy va innovatsion tadqiqotlar olib borish hamda ularning natijalarini ishlab chiqarishga keng joriy etish, innovatsion va yangicha fikrlashga yo'naltiradigan yangi o'qitish texnologiyalari, talabalarning mustaqil izlanishlarini ta'minlovchi mexanizmlarga keng yo'l ochildi.

Bu holatlarning barchasi ta'limning sifatini kun tartibiga chiqardi va uni hayotimiz mazmuniga aylantirdi.

Aytilgan mulohazalarni natijalasak, kun tartibidagi quyidagi holatlarni alohida ta'kidlash lozim bo'ladi:

1. Ta'lim va tarbiya uyg'unlikda «voqelik» yaratadi, ajratib harakatga solinsa, o'z navbatida, «voqelik»ni tashvishga, ortiqcha bema'nilikka soladi. Demak, yuzlab (balki minglab) ta'lim va tarbiya bilan shug'ullanuvchi rasmiy va norasmiy tashkilotlar mehnatini bosh masala – Istiqlol g'oyasi bilan «oziqlantirish», ruhlantirish, markazlashtirish va buning yonib turuvchi natijasini yoymoq lozim. «Bir kishi hamma uchun, hamma bir kishi uchun» degan oqillik prinsipi hukmronlik qilishi zarur.

2. Mamlakatimiz zaminidagi barcha insonlar mustaqil fikr yurita olishga o'rganishlari uchun ham kompyuter savodxonligi mustaqil mashqlar orqali egallanmog'i va ko'p o'qimoq talab etiladi. Prezidentimiz ko'p ta'kid etganlaridek, butun gap fikrlashda. Haqiqatni shunchaki o'zgalardan eshitmoqdan ko'ra, uni har bir shaxs o'qib, izlab, fikrlab topishga o'rganish (ta'lim)ni va komil inson g'oyasini har birimizda shakllantirib, unga namunali amaliyot- (tarbiya)ni o'zaro uyg'unligiga erishish – burch va mas'uliyat, asosiy vazifadir.

3. Ta'lim va tarbiyaning bosh diqqati faqatgina yoshlarga qaratilsa, uning samarasi kutilgandek bo'lmasligi ayon. Shu sababli

mamlakatimizning butun aholisi (yosh-u qarisi)ni yoppasiga o'qitish va tarbiyalash XXI asrning, Istiqlolning, Buyuklikning da'vatiga javobdir. Ana shundagina tarbiya ham, ta'lim ham insoniylashadi, daryodek oqadi va yaratadi, komillik yo'lidagi intilishga rivojlanishni ato etadi, aqllar va qalblar talab darajasida rasolanadi va ezgulashadi.

4. Ochiq aytmoq lozim: «... tuz qopiga tushgan narsa tuzga aylanadi, ifloslikka tushgan iflos bo'ladi, zero, nopok va paliddan nopok va palid tug' iladi, safodan safo hosil bo'ladi. Sendan tug' ilgan narsa sof bo'lishi uchun avval o'zingni pok etishing kerak».¹ Bu haqiqatga amal qilmoq har bir professor va o'qituvchining, bakalavr va magistrning, tadqiqotchi va doktorantning, rahbar va xizmatchining vazifasi, burchi, diyonati bo'lishi lozim. Ana shundagina oliy dargohdan hikmatlar egasi, xayrli ishlar ijodkori, bilimdon va bu ilmiga amal qiluvchi mutaxassis, haqiqiy Inson yetishib chiqadi.

«Zero, kimki hamisha odamlarga farog'at tilasa va odamlar uchun farog'at keltirsa, o'sha saxovatli qalb egasidir. Bunday odam hech kimdan xizmatini darig' tutmaydi, tili, qo'li, moli bilan o'zgalar yordamiga shoshiladi. Hamma vaqt odamlarni qiynashni odat qilgan, odamlarga azob-u zulmni ravo ko'ruvchi, tili, qo'li bilan ozor beruvchilar qalbi nuqsonli odamlardir»¹. Oliy ta'limning bosh vazifasi esa ana shunday nuqsonli odamlarning qalbini ezgulik ila boyitib, komil insonga aylantirmoqdir.

5. Biz ataylab ilmga, uni o'rganishning zaruriyligi va davomiyligiga urg'u bermoqdamiz. Buning asosiy sababi shundaki, ilm orqali tarbiya ko'rganlik – bir umr (toshga yozgan)ga tatiydi, ilmsiz tarbiya ko'rganlik esa ma'lum bir muddat (qumga yozgan)ga asqatadi. Ilm vositasidagi tarbiya e'tiqod, iymonning butunligini ta'min etadi, ko'pning baxti – saodati yo'lida mo'jizalar yaratishga ongli xizmat etadi, doimo Haqni va haqiqatni yoqlaydi. Shuning uchun payg'ambarimiz Muhammad Alayhissalom alohida ta'kidlaganlar: «Ilm sahroda do'st, hayot chorrahalarida tayanch, yolg'iz damlarda yo'ldosh, baxtiyor daqiqalarda rahbar, qayg'uli onlarda madadkor, odamlar orasida zeb-u ziynat, dushmanlarga qarshi kurashda quroldir».

Shunchaki tarbiya ma'naviy beburdlikka, g'oyaviy og' machilikka, «yog'liq» qagina o'chlikka, mafiyabozlikka, ekstremizmga, giyohvandlikka, buzuqchilikka va hokazo illatlarga osongina kirib ketish

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул хакойик – хакикатлар каймоғи, Т., «Камалак», 54-бет.

¹ Азизиддин Насафий. Зубдат ул хакойик – хакикатлар каймоғи, Т., «Камалак», 55-бет.

imkoniyatini saqlab qoladi. Beparvolik, anqovlik, qaramlik, dangasalik, ishonchsizlik, subutsizlik, yolg'onchilik, aldamechilik, sun'iylik, tomoshabinlik, yuzakichilik kabi gunohlarning urchishiga asos ham beradi. Ko'rinadiki, ilmga asoslanmagan bunday tarbiya haqiqiy tarbiya emas, balki ko'r-ko'rona, o'zligini anglashga yetarli va to'liq imkoniyat yaratmaydigan tarbiyadir. Chunki komil tarbiya sustlik bilan, faqat ko'rganlik yoki eshitganlik vositasidagina qo'lga kiritilmaydi, balki g'ayrat orqali, butun borlig' ingni ilmni o'rganishga sarflash tufayli, o'zingning kashfing ila izlab topiladi, toblanadi, saralanadi, anglangan va e'tiqodga aylangan ishonchga to'liq bo'ladi, tobora sayqal topadi – kamolga yetadi. Halol-u haromni, yaxshi-yu yomonni, ezgulig-u yomonlikni asosli ajrata biladi; Bularning birinchilarini yoqlab, ikkinchilaridan hazar qiladi. Ezgulikka baxshida Insoniylik uning amal va tamal toshiga aylanadi. Demak, ilm bilan berilgan tarbiya odamni xalqning vakiliga aylantirsa, ilmsiz berilgan tarbiya odamni olomonning vakiliga aylantirishi, shubhasizdir.

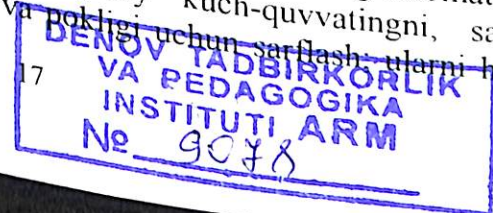
6. Hadislarimizdan birida hayotiy haqiqat shunday ta'kid qilinadi: «Insonlar ikki qismdan iboratdir. Biri – olim, ikkinchisi o'rganuvchidir, bu ikki qismdan tashqarilar hech kimdir. Bundaylarda xayr yo'qdir». Demak, har bir shaxs o'z sohasining bilimdoni bo'lishi uchun, hayotda doimo ezgulik yaratish va unga amal qilish uchun ilmni o'rganishga, egallashga, uni boyitishga umrbod harakat qilmog'i farzdir. Ha. «Har bir narsa uchun bir yo'l bor. Jannat yo'li esa ilm bilandir» (Iladis).

4.1. ILMGA KIRISH YO'LI

Niyat. Xalqimiz «Yaxshi niyat – yarim davlat», «Niyating – yo'ldoshing», «Niyat qilgan yetar murodga», «Bugungi niyat – ertangi haqiqat», - deydi. O'ylab ko'rsangiz, bu o'lmas saboqlarda umrning mazmuni, hayotning mohiyati jamlangan.

Shu tufayli ham Muhammad payg'ambar (s.a.v.) deganlar: «Innamal a'molu binniyati», ya'ni «Amallarning ajr-u savobi niyatga qarab bo'ladi».

Shunday ekan, Siz dastavval niyatingizning katta va yaxshi bo'lishini orzulang. Uning mohiyati ilm egallash orqali o'zligingizni (O'zini tanigan Allohni taniydi) anglashga qaratilishi lozim. Ha, o'zlik, avvalambor, Allohni anglash va tanishdir. So'ngra qalbning salomatligi va pokligidir. Undan so'ng bor ijodiy kuch-quvvatingni, sa'y-harakatingni o'zgalar salomatligi va pokligi uchun sarflash, ularni ham

aylanishi va u g'alabaga olib kelishi talab qilinarkan. G'alabani har bir shaxs qo'lga kiritishi mumkinligiga hech kimda shubha bo'lmasligi balki, unga qodirman degan ishonch qalbdan hukmron kuchga, e'tiqodga aylanishi shart ekan.

Ayni paytda, oliyjanob maqsadga uzluksiz intilish ilhomni tug'diradi, maqsadga yetish yo'lining huzurbaxsh va totli onlari bilan sirlashtiradi.

Ilhom. U kelganda san'atkorning ma'naviy va jismoniy quvvati bitta nuqtaga yig'iladi, u katta qudrat bilan ishga kirishadi. Bu paytda u borliqni tamoman unutadi, go'yo inon-ixtiyoriga bo'ysunmaydigan zavq-u shavqqa to'ladi, qattiq hayajonga tushadi. Faqat "g'oyibdan kelgan", to'g'rirog'i, ichdan to'liq his qilib sezilgan fikr, holat tasvirini yozib ulgurish bilan band bo'ladi.

Demak, obrazli qilib aytsak, "Ilhom – parovozning o'txonasi" (L.Leonov), shu parovozni harakatga keltiruvchi kuchdir. U yozuvchi yoki har bir shaxsning qalbiga tushgan ma'naviy olovdirki, uning yonishi (tafti) qilinayotgan ishning oson va zavqqa to'lib, lazzatidan huzurlanib bajarilishini ta'minlaydi. Buning uchun bitta shart bor: qilinishi niyat qilingan maqsad butun borligicha o'rganilishi, chuqur tahlil qilinishi, mag'zi chaqilishi lozim. Ana shundagina – har bir shaxs fikr-mushohadasining chuqurliklarida tug'ilgan ilhom yetilgach, ba'zan birdaniga vulqondek otilib chiqadi, ko'pincha oddiy jarayondek yuzaga keladi.

Yozuvchi Pirimqul Qodirov "O'ylar" kitobida yozganidek, "Ilhom bilan mehnat zarblanib, ijodiy ishning samarasini oshiradi. Shuning uchun fransuz yozuvchisi Flober yozadi: "Butun ilhom shunday iboratki, har kuni ma'lum bir soatda o'tirib ishlash kerak". Bodley bu fikrga qo'shilgan holda: "Kundalik ishda ilhom so'zsiz zarur, deydi. – Tafakkurning faoliyatida qandaydir osmoniy bir mexanika bor, bundan uyalmaslik kerak, balki vrachlar badan mexanikasini qanday egallasalar, yozuvchi ham ilhom mexanikasini shunday egallashi kerak..." (Ta'kidlar bizniki – H.U.).

Xullas, ilhom doimiy ravishda va izchil olib boriladigan ijodiy mehnatning tabiatidan kelib chiqadi. U real hayotiy asosga ega bo'ladi. Ilhomni har kim o'zligi orqali muhayyo etarkan, albatta, uni har bir shaxs boshqarishi ham mumkin.

Demakki, har qanday ishni – kitob o'qishni ham, konspekt olishni ham, mashqlar bajarishni ham... hatto kir yuvishni ham ilhom bilan bajarish mumkin. Faqatgina bajariladigan ishga muhabbat va mehnat

bo'lmog'i lozim. Uni bajarishga ishtiyoq shunchalik kuchli bo'lishi kerakki, bajarish jarayoni sizda charchoqni, hardamxayollikni emas, huzurni uyg'otsin, qilgan ishingizdan mamnun bo'ling, uning mukammalligidan o'zingiz ham hayratlaning. Shunda o'qigan kitobingizni deyarli yod olganingizni, konspektning chuqur va go'zal bo'lganini, mashqlar oson yechilganini, yuvgan kiringizning ohorli (yangidek) ekanini, ularni uddaburonlik va zavq bilan bajarganingizni sezmay qolasiz. Bunday holat o'z navbatida kuchingizga kuch qo'shadi, g'ayratningizni yanada quvvatlantiradi, oromingizni to'yintiradi.

Eng qizig'i shundaki, ilhom yaratish jarayonidagi boshqa barcha unsur (narsa)larni ham tartibga keltiradi. Quyosh atrofida ko'plab sayyoralar aylanganidek, ilhom tevaragida hamma ijodiy tashvishlar muayyan qonunlar asosida harakatga kirishib, maqsadning natijasi (oqibati)ni yuzaga chiqaradilar.

Demak, ilhom maqsad sari intilishimizda ko'makka keladi. Maqsadning natijasiga erishganda qalbni zavqqa, quvonchga to'ldiradi va yana yangi kashfiyotlar ufqini ochishga havasimizni, g'ayratimizni oshiradi.

Tartib-intizom. Darslarga qatnashmasdan, fanlar bo'yicha berilgan adabiyotlarni o'qimasdan bilimdon bo'lish mumkin emas. Shunday ekan, yuqorida aytilgan kunlik, haftalik, oylik kabi rejalarni bajarishda o'zimizni tartib va intizomga o'rgatishimiz lozim. Muayyan bir vaqtda adabiyotlarni mustaqil o'qib tushunib olish – ulardagi qimmatli ma'lumotlarni o'rganishga va shu asosda hayotimizni ham o'zgartirib borishimizga sabab bo'ladi. Shaxs sifatida barkamol bo'lishdek niyatimizga ko'plab asoslarni beradi. Har kungi o'qilgan adabiyotdagi yangiliklar shaxsiyatimizni, ruhiyatimizni, bilimimizni yanada boyitadi. Ilhom do'stimizga aylanadi, olg'a yurishga jalb etadi. Maqsadimizning ro'yobiga tartib-qoida yordamga keladi. "Oltin davr"ning ta'sirida SHAXSga aylana boshlaymiz. Ilm egallash tartibga, intizomga, ularning amaliga bog'liq ekaniga ishonch hosil qilamiz. Aksincha harakatlar esa, vaqtni bekorga sarflashga, baxtimizdan uzoqlashishga va qator xatoliklarga olib keladi, tartibsiz hayotimiz johillik, bekorchilik, ichkilikbozlik kabi xavf-u xatarlarni yuzaga chiqaraveradi.

Hazrati Imom A'zam Abu Hanifa shogirdlariga aytganlaridek, "Dangasalik, erinchoqlik va ishyoqmaslikdan saqlangin! Chunki, mazkur kasalliklarning barchasi ilmning eng katta ofatidir".

Agarki, biz bir kun darsga bormasak, mustaqil o'qishni boshlaydigan qoldirsak, bularni birinchi darajali vazifamiz sifatida anglamasak – ularni e'tiborimizga loyiq ko'rmasak, bekor o'tgan kunlar, tartibsizliklar asabi sekin yig'ilib, katta omadsizlikka olib keladi. Shunchaki yashashda maqsadimiz uzoqlashaveradi. Guruhdagi obro'yimizga putur yetkazib boshlaydi. Ilhomni ham boy beramiz.

Biz bunday odatni yengish uchun, dastavval, maqsadimizni berayotganimizni anglashimiz lozim. Hayotimizni haralla-tarallaga o'tirishdan qaytib, qat'iy va mahkam intizomga bo'ysunishimiz, har kuni oddiy tartib-qoidalarimizga tirishqoqlik bilan ("Tirishmagan bo'lg'aymas", - deydi xalqimiz) amal qilishimiz lozim bo'ladi.

Shunda yana maqsadimizni amalga oshirish uchun ishlay boshlaymiz. Intizomlilik his-tuyg'ularimizni boshqara olishimizga, xatir harakatlarimizni nazorat qilishga imkoniyat yaratadi. Ongli intizom maqsadimiz manfaati yuzasidan o'zimizdagi kamchilik va nuqsonlarga qarshi kurash va ularni yengish malakasini shakllantiradi. Ilhomning harakatiga "ergashish", unga qanot bo'lishdek hayotiy vazifasini bajar boshlaydi, ayni paytda, egasini o'ylab ish qilishga, maqsadning amal uchun harakatda sobitqadam va bardavom bo'lish mas'uliyatiga ham o'rgatadi. O'zaro ta'sirning kuchi – maqsadni yanada aniqlashiradi uning ijobatiga ishonchni oshiradi, aqlni peshlaydi, g'ayratni toshiradi.

Shu bois ham xalqimiz "G'ayrat qilgan tog'ni teshar". - deydi.
Xullas, mumtoz faylasuf Pifagor aytganidek, "Tartib seni muqaddas maqsading bo'lsin. Sen bu maqsad yo'lida astoydil xizmat qil chunki tartib hamma narsaning majmuasidir. Tabiatning mavjudligi asosida ham tartib yotadi".

Shaxsiy kundalik. Yuqorida aytilgan niyatga, maqsadga, ilhomga tartib-intizomga, fikrlashga, kompyuter texnologiyasini egallashga erishishni mustahkamlaydigan yo'llardan biri – shaxsiy kundalik daftarini yuritishdir.

Kundalikda har kungi bajargan ishlarimizni, hayotimizdagi yangiliklarni mulohaza qilib, o'z so'zlarimiz bilan qayd qilamiz. Boshimizdan o'tgan voqea-hodisalarni tanlagan maqsadimizga qanchalik bog'liqligini mushohada qilar va undan chiqargan saboqlarimizni kundalikka yozar ekanmiz, albatta, ular ongimizga ta'sir etadi. Muayyan ijobiy natijaga erishgan bo'lsak, u ko'nglimizga quvonch olib kiradi va o'z navbatida ilgariga yetaklaydi.

Ayni paytda, biz ko'rgan-bilganlarimizni, fikr-u mulohazalarimizni qog'ozga tushirish malakasini egallay boshlaymiz. Bunday malaka og'zaki nutqimizni ham tartibga soladi: tinmay valaqlashdan asrab, gaplashayotgan muammoning, voqeaning mag'zini lo'nda, tushunarli bayon qilishga o'rgatadi.

Hayotimiz mobaynida sodir bo'lgan turli-tuman yutuqlar-u kamchiliklar kundaligimizda qayd etilarkan, albatta, ulardan chiqarilgan xulosa va saboqlar hayot mag'zini chaqishga ham o'rgatadi. Bu xislat esa xatolarni takrorlamaslikka, ularni to'g'rilashga, maqsadimizning ishonchli rivojiga ko'mak beradi. Keyinchalik yaratiladigan umrimiz bilan bog'liq xotiralarga, turli asarlarga asqotishi ham mumkin.

Masalan, yozuvchi Abdulla Qahhor shunday yozadi: "Kunlardan birida xotira daftarimga xalqning hazil-mutoyibalaridan "Yo'qolmasdan ilgari bormidi?" degan iborani yozib qo'ydim. "O'g'ri" hikoyamni yozayotganimda shu ish berib qoldi. Shunchaki **beg'araz hazil uchun aytiladigan bu iborani** keksa dehqon ho'kizi o'g'irlanganidan shikoyat qilib borganida Aminning tilidan ayttingan edim, **o'tkir piching ma'no kasb etdi.** Mening ixtiyorimdan tashqari **ijtimoiy umumlashma kuchga ega bo'ldi, ayni chog'da, individual shaxs xarakterini ochib yubordi**"³ (Ta'kidlar bizniki – H.U.).

"Eng katta boyligimiz" – talabalarimiz qanchalik tez maqsadlarini aniq va ravshan, teran va yaxlit anglasalar, uni voqe qilishda ilhom bilan reja asosida bardavom mehnat qilsalar, bu mehnat ularga zavq-u shavq bag'ishlarsa, komillikka, odamiylikka e'tiqodlarini oshirsa, shunchalik qisqa fursatda ilmning haqiqiy egasiga aylanadilar. Ilm orqali o'zliklarini tanib, el-yurtimizning bunyodkor shaxslariga, Prezidentimiz ta'kid etganlaridek, "mustaqil va keng fikrlash qobiliyatiga ega bo'lgan, ongli yashaydigan komil inson bo'lib voyaga yetadi" (61-b) lar.

«Ilm – ikki dunyo saodatining kaliti». Dunyoga nega keldik? Nega yashayapmiz? Kimmiz? Qanday yashash kerak? Nimalarga amal qilish-u nimalardan voz kechish lozim? Halol nima-yu harom nima? Inson uchun foyda va zarar sifatlar-chi? Qadr-u qimmat-chi? Odob-u axloq-chi? Go'zallig-u nafosat-chi? Imon-chi?.. Bu xil savollarning adog'iga yetish qiyin. Lekin barchasiga insoniy bir fazilat orqali javob topish mumkin. Bu – ILM!

Xo'sh, ilm (arabcha so'z, bir narsaning boshqasidan ajratib turadigan belgisi ma'nosini beradi) degani nima o'zi? Nega u barcha mushkulotlarni, qiyinchiliklarni yecha oladi? Uni qanday va qanchalik egallash lozim? Uning qanday yo'l-yo'rig'i va amallari bor? Uni ibodat

³ Абдулла Қаҳҳор. Ҳаёт ҳодисасидан баъзий тўқимага – Адабиётимиз автобиографияси. Т., Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1973. 214-бет.

darajasiga qanday qilib ko'tarish mumkin? Nega u xazina va saodat kaliti? Nega «Ilm yo'l-g'izlikda hamroh, g'urbatda sirdosh, do'stlikda huzurida ziynat, dushmanlarga qarshi o'tkir qurol»? (Rizouddin b. Faxriddin)

Hayotning go'zalligi, insoniylikning bardavomligi, jamiyatning farovonligi ilm tufaylidir.

Ha, odam bo'lish uchun ham, oila qurish uchun ham, ovqatlanish uchun ham, kiyinish uchun ham, yurish-turish uchun ham, salomlashish uchun ham, so'zlashish uchun ham, dehqonchilik qilish uchun ham, tijorat uchun ham ilm kerak. **Ilm kirmagan va boshqarmagan biron bir soha yo'q. U Alloh bergan ne'matlarning eng fazilatlisi va qudratlisiki, dunyodagi bor narsaning, amalning, baxt-saodatning... savob-u gunohning barchasini mag'zini chaqa biladi maftunkor va yashirin haqiqatni kashf eta oladi. U insonni beshikdan to qabrgacha hamroh bo'ladi, ta'lim - tarbiya beradi rahnamolik qiladi. O'zligini bilishga, oxir-oqibat Allohni tanishga va uning roziligini topishga yetaklaydi.**

Ming shukrki, mamlakatimizda beshikdan to qabrgacha uzluksiz ta'lim tizimi va har bir fuqaroning barcha bilimlarni egallashlari uchun shart-sharoitlar yaratilgan. Minglab maktabgacha ta'lim - tarbiya muassasalari (yasli va bog'chalar), o'rta maktablar, yuzlab litseylar, kollejlari, ilmiy tekshirish va malaka oshirish institutlari, markazlar o'nlab universitetlarning faoliyati ilm o'rgatishga va uni rivojlantirishga qaratilgandir.

Shunchalik imkoniyatlar yaratilganiga qaramay, ko'pchiligini o'rta maktabdagi majburiy ta'limning boshlang'ich va o'rta (kollejlari litsey) qismini o'rgangach, ilm o'rganishda to'xtaymiz. Oliy o'quv yurtlariga intilmaymiz. Biror bir kasbning, hunarning alifbosini egallatmaymiz-da, uning ustasi bo'lish yo'lida shu sohaning ilmini chuqur va davomli o'rganmasdan, ro'zg'or tebratar darajada topganimizga shukr deya yuraveramiz.

Bunday holga tushib qolganimizning sabablari ko'p.

Eng **birinchisi**, «Ilmni obro' qozonish, amalga ega bo'lish, insonlar ko'rganimiz bo'lsa, ajabmas.

Ikkinchisi, ilm o'rganishda niyatning butun emasligi, shunday kelib chiquvchi ixlosning bo'shligi, rag'batning sustligidir. Bulardan kelib chiquvchi «igna bilan quduq qazish» mashaqqatiga toqatsizlik chidamaslik, dangasalikdir.

Uchinchisi, ilm o'rganishni va unga amal qilishni ibodat darajasiga ko'tara olmagan g'ofilligimiz, «**Islom - ilm**», «**Ilm qalbning ibodatidir**», degan haqiqatlarni, Islomni bilmasligimizdir.

Qalbda ilm (boshqa har qanday ish, amal...)ni o'rganish uchun dastavval, niyat bo'lishi, bu niyat ko'ngildagi fikr - o'y bo'lgani sabab, u ezgu bo'lmog' i kerak. Chunki Rasuli Akram (s.a.v) deganlar:

«Albatta, har bir kishining niyat qilgan narsasi bo'ladi. Bas, kimning hijrati Alloh va Uning Rasuli uchun bo'lsa, uning hijrati Allohga va Uning Rasuliga bo'ladi. Kimning hijrati dunyo uchun bo'lsa, unga erishadi. Yoki ayol uchun bo'lsa, uni nikohlab oladi. Bas, uning hijrati nima uchun qilingan bo'lsa, o'shanga bo'ladi».

Ko'rinadiki, har qanday ish, amalning natijasi, birinchi qismda yoritganimizdek, niyatga qarab «hosil» beradi. Niyat ezgu (yaxshi) bo'lsa, eng oddiy ish ham ibodatga aylanadi. Agar u niyatsiz bajarilsa, odatdagi oddiy ishdan farq qilmaydi (Qarang: Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf. Niyat, ixlos, ilm, 3-juz. «Sharq». T., 2003, 12 - 13 betlar).

Oddiy ish - insonni zeriktiradi, joniga tegadi, rag'batini oshirmaydi. Yangi tuyg'ularga deyarli yetaklamaydi. Ibodatga aylangan ish - insonni tinchitmaydi, doimo ilgariga, yangilikka yetaklaydi. O'zgaralar uchun kerakli odamga aylantiradi. Egasiga shunchalik huzur baxsh etadiki, bundan boshqa lazzatni topa olmaydi, shu bois, boshqasining borligini xayoliga ham keltirmaydi.

Xo'sh, ilm qanday qilib ibodatga aylanadi? Shayx Muhammad Sodik hazratlari yuqorida eslatganimiz kitoblarida yozadilar:

«Islom shariati nazdida «dinimiz menga ahli ayolimning nafaqasini vojib qilgan, halol yo'l bilan, halol luqma topib, ahli ayolimga tutay» degan niyat bilan dalada ishlayotgan dehqon, dastgoh oldida turgan ishchi, o'z kasbidan qolmayotgan hunarmand, o'z vazifasini ado etayotgan idora xodimi yoki ziyoli ibodat qilayotgan bo'ladi. Bundan boshqa niyatni qilgan odam esa, mo'ljalidagi narsasiga erishishi mumkin, ammo ajru savobga yetisha olmaydi.

Dinimizda hayvonlarga mehribon bo'lishga, ularni och va suvsiz qoldirmaslikka amr qilingan, shu amrga binoan ish tutishim kerak, degan niyatdagi odamning hayvonlarni boqib qarashi ham ibodat hisoblanadi. O'shanga yarasha ajru savobini oladi. Ammo mol-qo'yimni yaxshilab boqsam go'shti ko'p bo'ladi, sotib pul qilaman, degan niyatdagi odam

go'shtga, mol-u pulga yetishishi mumkin, ammo ajr-u savobga erishmasligi aniq.

Bu qoidani inson hayotiga batamom qo'llash mumkin. Shunday kishi hayotining har bir daqiqasi, hatto uyqusi ham ibodatga aylanadi».

Hatto she'r ham ibodatga aylanib, Sizni poklikka, dilbar She'r bo'lishga yetaklaydi:

*«Ibodati ne? Yaratganga itoat ham ibodatdir,
Haqiqiy bandalik birlan sadoqat ham ibodatdir.
Ibodatdir, tiriklikni etolsang ma'rifat bog'i,
Mashaqqatlik ilm, san'at, qiroat ham ibodatdir.
Onang birlan otang qalbi o'tar Ka'ba tavofidin,
Agar ko'nglini shod etsang, shu xizmat ham ibodatdir.
Xabar oldingmi bemordan, qarindosh, do'st, musofirdan,
Birovni yo'qlasang dildan, ziyorat ham ibodatdir.
Umri etmayin isrof, o'zing ro'za, vujuding sof,
Agar pok holda uxlarsen, shu rohat ham ibodatdir.
Mudom Allohni zikr etsang, halol boriga shukr etsang,
Qiyomat kunni fikr etsang, tijorat ham ibodatdir.
Bunda borliq, nabobat ham Yaratganga etar tasbih,
Bobo dehqon ekib yursa, ziroat ham ibodatdir.
Ibodatdir, biror zolim, jafokorga desang haq so'z,
Va nodonga sukut qilsang, sukunat ham ibodatdir.
Agar just halol birla ko'ngilxushlik etar bo'lsang,
Falak shohid, malak hozir, bu suhbat ham ibodatdir.
Bu Islomdir, butun umring ibodat holiga kelgay,
Va ogohlik bilan o'tgan shu fursat ham ibodatdir.
Tamal iymon-u ixlosdir, bu qullik bandaga xosdir,
Xudo deb qilganing har ish va niyat ham ibodatdir.
Sevib, Mirzo, faqat do'stlik bilan dillarni obod et,
Agar Alloh uchun sevsang, muhabbat ham ibodatdir.»*
(Mirzo Kenjabek)

Shunday ekan, ilmni Alloh roziligi yo'lida o'rgansa, ya'ni ezingizni taqod va amallarga tayanib, ilm nurini emsa, shu nurdan odamlarni bahramand etish, ular hayotini foydali qilish yo'lida xizmat qilsangiz, poklikdan poklikni, yaxshilikdan yaxshilikni o'stirsa, uni qalblaringiz singdirsa-yu haqiqiy baxt-saodatga yetaklasa, shu niyatning o'ziyozingiz uning ilmni - ibodatga aylantiradi. Olimning ilm o'rganish va o'rgatish

yo'lidagi butun hayoti ibodatga aylanadi. Ibodatga aylangan bu hayot egasiga «Farishtalar undan rozi bo'lgan holda qanotlarini uning oyoqlari ostiga yozadilar. Yer va osmondagi barcha jonzoat, hatto, suvdagi baliqlar ham olim uchun mag'firat so'rashadi».

Xo'sh, biz shu ko'rsatmalarga amal qilayapmizmi? Kasbimiz, hunarimizni ham namoz kabi farz ibodatlardan ekanini hammamiz tushunib yetganmizmi?..

Keling, yana bir mulohazaga - haqiqatga diqqat qilaylik:

«Alloh, farishtalar va ilm ahllari - adolat bilan hukm qiluvchi yakka-yu yolg'iz Allohdan o'zga hech qanday tangri yo'q. faqat Uning o'zi borligiga guvohlik beradilar» («Oli Imron», 18).

Farishtalarning guvohlik berishlarini ko'z bilan ko'rmaganmiz, quloq bilan aniq eshitmaganmiz. Lekin olimlarning, hattoki g'ayridin - Eynshteyn, Kusto, Armstrong kabi jahon taniydigan olimlarning «Alloh yagonadir. Butun borliq Allohning mulkidir, uning hukmidadir». - degan iqromnomalarini eshitganmiz, teleekranda ko'rganmiz-ku! Ilmning katta nazariyotchilaridan biri Eynshteyn: «Men Parvardigorning qudratini anglamoq istayman, qolgani arzimas narsa», - deb yozgan-ku!

Demak, hamma narsada Alloh hukmiga muvofiq harakat qilish, Alloh haqiqatlarini ilmiy kashf etish orqali uning roziligini topishga umri sarflash ibodatdir, vatandoshingga, qardoshingga qilingan ajr-u savobdir. Bunday ibodat qalbingdagi olovni tinimsiz yondiradi, shuuringga tuganmas ilhom beradi, maqsad - niyatingga odamiylikning mehrini, sadoqatini, jasoratini, bunyodkorligini, huzur-u halovatini, halol-u pokligini, qo'ying-chi, barcha ezgu tuyg'ularni go'zal va bardavom qilib joylashtiradi. Uni sarflaganingiz sayin xazinangiz yanada boyiy boshlaydi.

4.2. MAVZU VA RAHBARNI TANLASH

Yoshlarning ijodiy, ilmiy salohiyatini yuzaga chiqarish, ularning yetakchi olimlar bilan ish yuritishlarini ta'minlashdek dolzarb muammoni hal etishning yo'llari ko'p. Ana shu yo'llardan biri - mening talabalarni ilmiy tadqiqot va ijodiy ishlarga o'rgatish tajribam ham qo'l kelishi mumkin.

Bugungi kungacha mening rahbarligimda yigirmadan ortiq talabalar magistrlik, o'n besh kishi nomzodlik, besh nomzod doktorlik dissertatsiyalarini himoya qilishdi va tasdiqlarini olishdi.

Bularning deyarli barchasini o'qitganman. Birinchi kursdagi "Adabiyotshunoslik nazariyasi" fanini tinglagan talabalarning qalbi ilm va ijodning, uztoz-u shogirdlikning "urug'"ini sepishga va ana shu "urug'"ning ko'karishi va hosildor bo'lishi uchun sa'yi harakat qilishga intilganman.

Dastavval, fan bo'yicha o'qilgan har bir ma'ruzani ko'rsatilgan adabiyotlar (darslik, qo'llanma, to'plam, jurnal...) asosida qayta ishlashni, ma'ruzada chuqur tahlil qilinmay qolgan o'rinlarni to'ldirishni ma'ruzani yaxlitlashtirishni so'rayman. Darslik va boshqa adabiyotlarning konspekt qilganda undagi eng xarakterli va eng muhim fikrlar bayroq qilingan o'rinlarni sitata tarzida olish lozimligini tavsiya qilaman.

Chunki, har bir ma'ruza ustida ishlash, mustaqil konspektlashtirish asosida uni to'ldirish, mukammallashtirish talaba hayotida katta ahamiyatga ega. U ma'ruzaga oid adabiyotlar bilan mustaqil tanishadigan materiallarini keraklisini tanlashga o'rganadi, tinglagan tanishgan ma'ruzasi bilan adabiyotlarni solishtiradi, ma'ruzaning shu mavzusidagi chuqurroq o'zlashtiradi. Natijada talabaning tafakkuri shu mavzuga o'zlashtirilgan ko'pgina yangi faktlar bilan boyiydi. Ma'ruzada berilgan bilimning doirasi kengayadi. Ilmga kirishning birinchi bosqichi jarayoni shu tarzda boshlanadi.

Shunday qilib fanning barcha mavzularini o'rgangan talabada dastavval berayotgan ustoz va adabiyotlarning o'rtasidagi ilmiy vobastalikning bilimdonlikning darajasi ochiq oydinlashadi. Talaba ustozga mehribonlik bilan qo'yadi yoki undan ko'ra adabiyotlarga havasmand bo'ladi.

"Adabiyotshunoslik nazariyasi" fanini o'zlashtirish davom etadi. Talabalar uchun predmet bo'yicha a) umumiy (siyosiy) adabiyotlar, b) darslik va qo'llanmalar, v) ilmiy adabiyotlar, g) badiiy adabiyotlar, d) ro'yxati tavsiya qilinadi. Bakalavr imtihongacha bu asarlar bilan konspektlashtiradi⁴, badiiy asarlardan turli janrdagi she'rlarni yodlaydi. Epik va dramatik asarlarni mustaqil mutolaa qiladi. Matn va manba ustida ishlash ko'nikmasiga ega bo'ladi. Shu jarayonda amaliy mashg'ulotlarga faol qatnashadi⁵ va adabiyotshunoslik nazariyasini fani bo'yicha joriy, oraliq, yakuniy nazoratlar uchun tuzilgan besh yuzdan testni ham mustaqil ishlab chiqadi.

⁴ Илмий ва бадий асарларни конспектлаштиришни ўрганиш учун қаранг: Х. Умуоров. Талабанинг олтин китоби. Т., "Наврўз", 2016, 111-137 бетлар.

⁵ Амалий машғулотларга тайёргарлик кўриш ва ўтказишни ўрганиш учун қаранг: Х. Умуоров. Адабиётшunosликка кириш: дастур, тест ва кўرғазмалар. Самарқанд, 2001, 19-29 бетлар.

yuqorida aytilgan o'quv-ilmii izlanishlari bilan qo'shilgach, kichik kichik mavzular bo'yicha ancha muvaffaqiyatli izlanishlar yuzaga kelib boshlaydi. Natijada mavzu materealiga mustaqil yondasha olib qobiliyati, unga qiziquvchanligi va izlanuvchanlik xislati birinchi kursdanoq ko'zga ko'rina boshlaydi. Unda "Yosh adabiyotshunos to'garagi yig'ilishida doklad qilishga ishtiyoq va havas uyg'onadi. O'yaxshi ko'rgan va ancha chuqur o'rgangan mavzuni tanlaydi. Mustaqillikka asoslangan yangi fikr-mulohazalari bilan ilk mara ko'pchilik o'rtasidagi chiqishi uning hayotida o'chmas iz qoldiradi. Ilmga, ustozga bo'lgan mehr-muhabbatni o'stiradi, ijod qilishning zavqini anglatadi, bu zavqning doimiy bo'lishi uchun tinimsiz izlanish zarurligini qalban his qildiradi.

Ilmga intilishning uchinchi bosqichi jarayoni boshlanishidan tadqiqotchi talabaning parvozigacha erk berish lozim. O'zi parvoz qilish turli tanlovlarga, ilmiy-nazariy konferensiya va seminarlarga olimpiadalarga qatnashish yo'llarini topsin, g'olib bo'lsin. Adabiyot ilmigacha bo'lgan qiziqishi, havasini yanada orttirsin, bilimining sistemasi uzluksiz o'sishiga, munozaralarda qatnashish ilmini o'rganishga ijodkorlikka, tashabbuskorlikka kuchini iqtidorini, salohiyatini bog'ishlasin.

Uning bu yutuqlarini ustoz doimo sarhisob qilib boradi. Uning diqqatini kafedraning bosh mavzusiga qaratadi va talabaning bunda keyingi bitiruv malakaviy ishi, magistrlik dissertatsiyasi, maqolalar, risolalari, qo'llanmalarining barchasi shu mavzudan kelib chiqishi lozimligini, zarurligini, dolzarbligini tushuntiradi. Ayni paytda kelajagini o'ylab tanlangan mavzuning qismlarini har bir janrning talabiga muvofiq tekshirib, tahlil etib mohiyatiga yetishgach, u doktorlik dissertatsiyasiga arziydigan mavzuga aylanishi maqsadlidir.

Jumladan, shogirdlarim mavzularining bosh mavzusi "Adabiyot va adabiyot nazariyasi" kafedrasining bosh mavzusi "Adabiyot va janrlarning rang-barangligi va poetikasi" dan kelib chiqqan "O'zbek dramatik dostoni" (Sh.Hasanov), "Adabiy tanqid va lirik muammosi" (I.Ikromov), "Odil Yoqubov romanlarida psixologizmi"

bois, ularning ilmiy, ijodiy izlanishlariga turtki berish va yuzaga chiqarishning, ustoz-u shogirdlikni yo'lga qo'yishning imkoniyatlari behisob. Faqatgina quyidagi ishlar ham amalga kelsa, bu soha yanada rivojlanishi turgan gap:

1. Universitetda iqtidorli yoshlarni qo'llab-quvvatlash jam-g'armasini tuzish lozim. U yosh olimlarni, ijodkorlarni moddiy jihatdan qo'llab-quvvatlashi, asarlarini chop etishga va ularni rag'batlantirishga sarflanishi lozim.

2. Ilmiy va ijodiy parvozlarini ta'minlash uchun ustozlar yordamida mahorat darslarini izchil va davomli qilib yo'lga qo'yish ma'quldir.

3. Iqtidorli yoshlardan O'zbekiston Respublikasi Innovatsion rivojlanish vazirligi huzuridagi "Yoshlar akademiyasi" uchun nomzodlar tayyorlash amaliyoti ishga tushishi zarur.

Yana bitta yo'lni sizga havola qilmoqchiman. "Shalola" ijodiy uyushmasi o'zining uzoq tarixiga ega. Ushbu to'garakka 1960-yillarning ikkinchi yarmida adabiyotshunos olim, professor N.Shukurov asos solgan. To'garakning birinchi sardori O'zbekiston xalq shoiri Omon Matjondir. Mazkur to'garak ijodkor yoshlarning unib-o'sishida o'ziga xos maktab vazifasini bajarib kelmoqda. Dushan Fayziy, Orif Ikromov, Barot Boyqobilov, Omon Matjon, Normurod Narzullayev, Ullibibi Otayeva, H.Hasanova, Ilhom Saidova, Orif Hoji kabi ijodkorlar "Shalola" mashg'ulotlarida o'z qalamlarini qayraganlar.

1994-yildan boshlab men rahbarlik qilayotgan "Shalola" to'garagida Orif va Muhabbat To'xtash, Uyg'un Ro'ziyev, Nodir Jonuzoq, Vohid Luqmonov, G'ayrat Sa'dullayev, Feruza Tog'ayeva, Nigorabonu, Akram Haydar kabi yosh shoir va yozuvchilarning ham ilk kitoblari shu to'garakda tahlil qilingan va nashrga tavsiya etilgan... Bugungi kunda "Shalola" Umid ali, Xoliyor Safarov, Mashxura Hasanova, Isomiddin Po'latov, Maftuna Xolova, Zulxumor Ashurova, Zilola Tillaboyeva, Asqar Eshayev, Alisher Sabriyev, Kamola

Musurmonova, Sevara Abdimo'minova, Shahnoza Xalikova, Shalola Tursunova, Mirzohid Musaqulov kabi ko'plab iste'dodlarni kashf etish ularning badiiy olami ro'yobiga yordam bermoqda, o'zlarini anglash va yetaklamoqda.

Yangi o'quv yili boshlanishida talabalikka qabul qilingan 1-ko'rsatmalar talabalarini "Shalola" ijodiy to'garagi bilan tanishtiriladi. Jumladan "Adabiyoshunoslikka kirish" fani ma'ruzasi va amaliy mashg'ulotlarida lirik chekinishlar qililib, ijodkor talabalar, ya'ni she'rlar va hikoyalar, xabar va maqolalar yozuvchi talabalarga nisbatan fikrlar bildiriladi. Shu orqali to'garak tarixi, bir paytlar mazhar to'garakda qalami charxlangan ijodkorlar sarhisob qilinadi. Shu tariqa ularning yuragiga cho'g' tashlanadi. Uchqunlari bo'lsa, o't oldiriladi. So'ngra maxsus bir kun belgilanib, a'zolikka qabul marosimi bo'lib o'tadi. Qabul marosimida kafedra o'qituvchilari, yuqori kurslarda ta'lim olayotgan, she'r, kitoblari e'lon qilingan Zulfiyaxonim sovrindorlar O'zbekiston Yozuvchilar uyushmasi a'zolari qatnashadilar. Bo'lajak ijodkolarga o'z ijodidan bitta yoki ikkita she'r o'qish topshiriladi. So'ngra ko'zi pishgan ko'pni ko'rgan, asarlari ko'pga tanish ijodkorlar domlalar ularga, "ko'ngil olami" vakillariga mashaqqatli ishda omad va muvaffaqiyat tilashadi. "Shalola" adabiy-ijodiy to'garagi sardori tomonidan ularning ismi-shariflari "Shalola" a'zolari jurnaliga birmarta bir qayd qilinadi.

"Shalola" to'garagi a'zolari tomonidan bir oyda bir marta rasmiy to'garak mashg'ulotlari o'tkaziladi. Unda to'garakning faol a'zolarida birortasining she'r va hikoyalari muhokamasi o'tkaziladi. Muhokamagacha o'sha a'zoning asarlaridan nusxa ko'chirilib, to'garak a'zolari hamda qiziquvchi talabalarga tarqatiladi. Muhokamaga ham qatnashishi mumkin: har bir talaba xolis tanqidchi vazifasini o'taydi. Asosli tarzda tahlil va tadqiq etadi... Mashg'ulotning ikkinchi qismida qalamkash talabalar o'zlari, o'qigan kitoblari, she'r va hikoyalari xususida fikr almashadilar. Savol-javoblar tariqasida bahs, munozara qilishadi. Mashg'ulotning uchinchi qismida mushoiraga o'rin beriladi. Yangi asarlar o'qiladi. Musobaqa avj pardaga chiqadi.

Bularning barchasi iste'dodli ijodkor yoshlar mahorati oshirishga xizmat qiladi. Respublika matbuoti uchun malakali kadrlar yetkazib berishga va shu orqali mamlakatimiz ma'naviyatini yuksalishiga hissa qo'shadi.

"Shalola" to'garagi a'zolarini qo'llab-quvvatlash, ularning ijodiy mahsullarini ommalashtirish maqsadida keng jamoatchilikka tanitish ish

amalga oshiriladi. Eng sara asarlardan namunalar gazetalarda chop etiladi. Bu jarayon to'plamlar yaratishga qo'l keladi. Shunday to'plamlardan birinchisi "Istiqlol mavjlari" (2004) deb atalib ushbu kitob "A.Qodiriy nomidagi xalq merosi" nashriyotida nashr etilgan. Ikkinchisi esa "Istiqlol shalolasi" (2008) nomi bilan "Zarafshon" nashriyotida chop etilgan. Ushbu to'plamlarda she'rlar, hikoyalar, adabiy-tanqidiy maqolalarga va yosh ijodkorlarga asqatadigan saboqlarga keng o'rin berilgan.

Demak, ijodkor uchun uchun hayot – harakatsidir, faoliyatdadir, tinimsiz mehnat-u mashaqqat chekib, izlanishdadir. Po'lat olovda toblanganidek, charxlanganda o'tkirlashganidek, Siz badiiyat ichida, "Shalola" mashg'ulotlarida toblanasiz, rahmoniy insoniylik bilangina, uning betakror kashfi ila ulug'lanasiz. Ana shunda iste'dodingizni talantga aylantira olasiz. Talant esa, ijod etishni qismatingizga tenglashtiradi. Yaratganingizdan huzur topasiz, huzur topish uchun yaratasiz. Bu holat charchashga yo'l qo'ymaydi, to'xtashga imkon bermaydi, aksincha, tinimsiz izlanishga yetarli quvvat beradi, umrning mazmunini va insoniylikning jahoniy mohiyatini kashfi tomon beto'xtov yetaklayveradi.

"Shalola"ga keling, ijod sirlarini o'rganing. O'zligingizni kashf eting. Betakror olamingizning poetik kashfi orqali komil jahonlar yaratishga bel bog'lang. Bu yo'lda sizga Istiqlol va ustozlar doimo kamarbastadir.

Ushbu bobni ustoz-u shogirdlikka oid to'rtta hikmat bilan yakunlashni lozim ko'rdik:

1. Ustoz birinchi navbatda ta'lim-tarbiyani birdek olib boradigan iste'dod egasi bo'lishi lozim, bu iste'dod kuch-qudrati va e'tiqodi mamlakat ertasini yaratuvchi Shaxslarni yetishtirishga sarflanishi shart. odob-axloqdan tarbiya beradigan, xato va nuqsonlarni ko'rsatadigan odamning o'zi hamma

2. O'zgalarni ilmga va ibrat ko'rsatishi kerak. Boshqalarga yaxshiliklarda namuna va ibrat ko'rsatishi kerak. Boshqalarga o'rgatayotgan amalini birinchi bo'lib o'zi bajarishi shart, so'zi bilan ishi, ilmi bilan amali bir-biriga mos va muvofiq bo'lishi lozim. «Da'vatni zimmasiga olgan kishi qilayotgan ishidan faqat Alloh roziligi-yu boshqalarga manfaat yetkazishnigina asosiy maqsad qilishi lozim. Shunda Alloh unga najot beradi, uning so'zida ta'sir bo'ladi, uni ma'qullovchilar va unga ergashuvchilar ko'payadi» (Rahmatulloh qori Obidov).

3. Ustoz ezgulikni, yaxshilikni, odamiylikni posboni bo'lgan shogirdini shu tomonga yetaklagandagina, elimiz uchun kerakli kuch aylanadi. Buning teskarisi bo'lsa, shogirdni, jamoadagi ma'naviy solum muhitni buzadi, o'zining harala-taralasi uchun xalqimizning ertasi zahar-zaqqum qo'shadi. Soxta ustoz soxta shogird yetishtiradi, soxta shogird ustoziga buzuqlik keltiradi. «Ustoz buzg'unchi, yomon bo'lgan shogird ham buzuqqa, yomon otliqqa aylanadi» (Imom Zurnujiy). Yasama ustozdan yasama shogird chiqadi. «Bu xil ustoz-u shogirdni ilmida barakot bo'lmaydi, undan hech kim foyda topmaydi, topgan ham arzimaydigan darajada bo'ladi». Ikkalasiga ham, Payg'ambarimiz aytganlaridek, faqirlik, xorlik va xo'rlik keladi, muhtojlik boshlanadi, soyabon bo'ladi. Alaloqibat ular pastkashlik, razillik va qabohatlar do'st bo'ladilar, olomon safini to'ldiradilar.

4. Domla fanning xususiyatlarini, qoidalarini konspektiga qaytib yozdirish (diktovka) dan, ularni majburan yodlatishdan emas, balki ularni izlab topishga o'rgatishdan, talabada fikrlash xislatini kamroq toptirishdan zavq oladi. Talabalarga buyuklikka intilayotgan, ilmga chanqoq shaxslar sifatida qarab, ularni o'z farzandidek sevib, ardoqlab e'zozlab, ulug'lab, har bir darsida fanning yangi sirlari kashfiy yetaklasa, ularni shu xislatlari bilan sehrlay olsa Domla degan ulug' nomga munosib bo'ladi. Bunday ilmiy tarbiya uzluksiz va davomli bo'lganda iymonning butunligini ta'min etadi, ko'pning baxt-u saodatini yo'lida mo'jizalar yaratishga ongli xizmat qiladi, doimo Haqni haqiqatni yoqlaydi, shunga o'rgatadi. Xalqning iymoni butun vakillarni yetishtiradi, ertamizning baxt-u iqboliga, kelajagimizning buyukligini ishonchli, umidbaxsh asoslar yaratadi.

Bobni mustahkamlovchi savollar:

1. XXI asr ta'limidagi inqilobning xislatlarini bilasizmi?
2. Universitetda bilim egasi bo'lishning natijasidan xabardormisiz?
3. Kompyuterga, jahon axborotini beruvchi internetga oshnomisiz?
4. Ilmiy ta'lim va tarbiyaning yaxlitligini tushunasizmi?
5. Ilm o'zlidir, deganda nimalarni anglaysiz?
6. Niyat. Maqsad. Ilhom. Tartib-intizom. Shu kabi masalalarni amaliga kirisha olasizmi?
7. Ilmga sadoqatingiz, ixlosingiz uyg'ondimi?

Mustaqil ishlash uchun topshiriqlar:

1. Ta'limdagi metodologiya va metodlarni bilish uchun ensiklopediyalarga, lug'atlarga, shunga bag'ishlangan asarlarga (internetga) murojaat qiling.
2. Boshqa fanlardan ham o'rgangan istiqloq g'oyasi va mafkurasini, prezidentlarimiz nutqlaridan tinglagan ta'lim-tarbiyaga oid hikmatlarini o'zligingiz bilan boyitishga, fikrlashga, saboqlar chiqarishga harakatni boshlang.
3. Ilmning yaratuvchanlik xislatini, hayotni rivojlantiruvchi kuchini bilish uchun ko'rsatilgan adabiyotlarni mustaqil o'qishga kirishing.
4. Ilm bilan berilgan tarbiyaning zo'rligini anglash uchun ilmiy tadqiqot bilan shug'ullanib, uning amaliyotiga amal qilishga harakatni boshlang.
5. Ilmga amal qiluvchi inson – mutaxassis bo'lishni bosh vazifangizga aylantiring.
6. Ilmiy doklad, axborot, hisobot yozishning yo'llarini o'rganing, so'ngra annotatsiya, tezisga kirishing.

Zaruriy adabiyotlar:

1. Куръони карим (Ўзбекча изоҳли таржима), Т., 1992.
2. Имом ал-Ғаззолий. Ихёу улумид-дин. Илм китоби. Т., «Мовароуннахр», 2003.
3. И.Каримов. Истиклол ва мафкура, Т., 1994 й.
4. Ўзбекистон республикаси Президенти Ш.М. Мирзиёевнинг 2018 йил 28 декабрдаги «Таракқиёт йўлимизнинг муддати янада ошаверади» мавзусидаги Олий Мажлисга Мурожаатномаси (Халк сўзи. 2018, 29-декабр)
5. Юсуф Хос Ҳожиб. Қутадғу билиг, Т., 1990.
6. Федерико Маёр. Келажак хотираси, Т., 1966.
7. Б. С. Гершунский. Философия образования, М. 1998 г.
8. В начале творческого пути, М. 1986 г.
9. Йе.И.Регирер. Развитие способностей исследователя, М., 1969 г.
10. М.Мукаррамов. Ҳозирги ўзбек адабий тилининг илмий стили, Т., 1984 й.
11. Н. Шермухамедова. Фалсафа ва фан методологияси, Т., 2005.
12. Қ. Қахрамонов. Истиклол даври ўзбек танкидчилиги методологиясининг янгиланиш тамойиллари, автореферат, Т., 2011.

13. Б. Каримов. Рухият алифбоси. Т., Гафур Гулом номидаги матбуот ижодий уйи, 2018.
14. Ҳотам Умутов. Илмий тадқиқот асослари. Самарқанд, 2006.
15. Ҳотам Умутов. Сайланма. 4-жилд. Т., "Фан", 2009.
16. Ҳотам Умутов. Талабанинг олтин китоби. Т., "Наврӯз", 2015.

*Yana bir hikmat bor: Hazrati odam-
Bilim, aql-u idrok sabab muhtaram.*

Yusuf Xos Hojib

Bo'ya ustida suzishni o'rganib bo'lmaydi.

Yapon maqoli

IKKINCHI FASL

ILMIY TADQIQOT BOSQICHLARI VA JANRLARI

1. ILMIY TADQIQOT BOSQICHLARI

XXI asr o'qish va o'qitishdagi inqilob har bir talabani o'qish va tadqiqot ishlarini olib borishi lozimligini kun tartibiga qo'ygan. Endilikda har bir talaba (bakalavr) o'qish davrida ilmiy tadqiqotchi usuli va ko'nikmasini egallashi lozim. Shu sifat orqaligina talabalar mutaxassislik bilimlari va malakalarini oshirish, uzluksiz bilim o'ladatini voqe qilish, ixtisoslik va xususiy metodika bo'yicha ilmiy izlanishlar olib borishini ta'minlash mumkindir.

Talabalarining ijodiy va ilmiy izlanishlarini muayyan maqsadlarni ko'zlab, biri ikkinchisiga asqatadigan ikki bosqichga ajratish mumkin:

1. Talabalarining o'quv tadqiqot ishlari (TO'TI)

2. Talabalarining ilmiy tadqiqot ishlari (TITI)

Birinchisi bevosita ta'lim jarayonida bajariladi va u ilmiy tadqiqot ishlari (TITI)ga tayyorlanish bosqichi, ilmiy izlanishlarning alifbosi sanalanadi.

O'quv jarayonining hamma sohalari (ma'ruza, amaliy dars, seminar, maxsus kurs, nazorat ishi, referat, kurs ishi, kollokvium, yozma savol-javob, muhokama, guruh ishi, o'quv pedagogik amaliyot, ilmiy va ijodiy to'garaklarga a'zo bo'lish, doklad va hisobotlar bilan chiqishlar qilish hamda munozaralar bahslarga qatnashish, bitiruv malakaviy ishini bajarish kabi talabani yetuk mutaxassis yetishuvi uchun muhim va asosiy zamin hisoblanadi.

Bu haqda ko'plab uslubiy adabiyotlar (qo'llanmalar, tavsiyalar, kurs ishlari va malakaviy bitiruv ishlaridan mavzular...) yaratilgan. Ularda nazariy va o'quv adabiyotlarini o'rganish va konspektlashtirish nazorat va kurs ishlari, o'quv-pedagogik amaliyot, amaliy dars, ilmiy to'garak, ekspeditsiya va ishlab chiqarish qilish kabi anjumanlarda qatnashish va ma'ruzalar bilan chiqishlar qilish muammolar ancha keng tahlil etilgan. Shu sababdan bu masalalar

¹ Н.Ражабов. Мутахассисликка кириш. Т.: «Ўқитувчи», 1991, 91-101 бет.
Студентларни илмий-тадқиқот ишларига ўргатиш юзасидан методик тавсиялар (Тузувчилар: Х.И.Умунов), С., 1980; Х.Умунов. Олий таълимда лекция. Самарқанд. СамДУ нашри 1996; Х.Умунов. Лекцияни консептлаштириш. Самарқанд. СамДУ нашри 1996; У.А.Абдураҳманов. Адабиёт тарихидан курс ишлари мавзулари. (Тузувчилар: Б.Н.Валихўjayev, Р.О.Орзибеков), С., 1991; Ҳозирги замон ўзбек адабиёти тарихидан курс ишлари мавзулари (Тузувчилар: Мирзаев С.З., Шукurov Н.Ш., Абсамиев Х.), С., 1991; Малакани биттирив ишларининг мавзулари (Тузувчилар: Х.Умунов, С.Мирзаев ва бошқалар), С., 2003, ва ш.к.

talabalarga mustaqil o'rganishni tavsiya qilgan holda, o'quv tadqiqot ishlarining kam o'rganilgan janrlari (referat, bitiruv malakaviy ishi)ning dastlabki umumiy qonun-qoidalarini tekshiramiz. Ayni paytda, bakalavr va magistrning ilmiy-tadqiqot ishlari – ilmiy ma'ruza, ilmiy axborot, ilmiy hisobot, annotatsiya, tezis, taqriz, maqola, risola, magistrlik dissertatsiyasi (**birinchi bosqich**) kabi janrlarni ham o'ziga xos xususiyatlarini tadqiq etamiz. Doktorantlarning ilmiy - tadqiqot ishlarini qamragan avtoreferat, doktorlik dissertatsiyalari, monografiya, o'quv qo'llanma, darslik, ilmiy tanlangan asarlar kabi janrlar (**yuqori bosqich**) haqida ham to'xtalamiz. Maqsadimiz ilmiy tadqiqot janrlarining faqat umumiy tomonlarini, ularning qismlari o'rtasidagi bog'lanishni yoritmoqdir.

Ikki mulohazani alohida ta'kidlash joiz: Birinchisi. Har qanday tadqiqotning asosida ilm yotadi. Faqatgina o'quv tadqiqot janrlarining asosiy vazifasi - muayyan ixtisoslik va fanlar bo'yicha bilimlarga o'rgatish va uni egallashga imkoniyat yaratish bo'lsa, ilmiy tadqiqot janrlarining asosiy vazifasi – ijodkorlikka, ilmiylikka o'rgatish va yangiliklar yaratishga qaratilgan bo'ladi. Demak, birinchisida bosh maqsad – bilim egallashga, ikkinchisida esa – ilmiy yangiliklar yaratishga qaratiladi va dastlabkisida ilmiylikning quvvati «yuzakiroq», «kuchsizroq» ko'zga tashlansa, ikkinchisida uning quvvati hamma masalalarni hal qiluvchi «qudrat»ga ega bo'ladi.

Ikkinchisi. Yuqorida aytilgan va ilovada alohida ko'rsatilgan bosqichlarning har biri o'zidan keyingi bosqich uchun zarurdir. Chunki ta'lim tizimidagi uzluksizlik shuni taqozo etadi. Ha, ilm – hosil va uning asarlarning hammasiga tegishli umumiy belgilar, ayni paytda, hosil beruvchi ekanligi ham shuni mohiyatga aylantiradi. Ilmiy asarlarning o'zlashtirish va unga amal qilish xususiyatlar kabi har bir janrning o'zigagina xos bo'lgan sifatleri ham borki, uni to'liq o'rganish, o'zlashtirish va uning asarlari bilan bog'dan biri tog'dan bo'lgan fikrlardan, ortiqcha bayon va tadqiqotchining vazifasiga kiradi; bunday talablarga e'tiborsiz yozilgan «ilmiy asar» yaxlitligini «jonliligini» yo'qotadi, obrazli qilib shosharlik bilan bog'dan biri tog'dan bo'lgan fikrlardan, ortiqcha bayon va izohlardan, so'zlarni no'rin yoki buzib ishlatishdan iborat «asar» bo'lib qoladi.

Yuqorida aytilgan mulohazalardan kelib chiqsak, dastavval ilmiy asarlarning umumiy xususiyatlarini o'rganish zarurati tug'iladi.

ochiq bayon etilgan. Nerv, endokrin, azot, fosfor, oltinugurt, ma'nosini kengaytirib yor qalbining ramziga qiyoslanadi), u obrazga ayatlanadi, ya'ni tiriladi. Soch obrazi tuyg'u va hislarimizni uyg'otib unibushga keltiradi, qalbimiz ko'zini ochadi va go'yo yorning bir tutam sochlarini g'ijimlab o'pganday yoki tarab yozganday bo'lasiz...

Matnda «soch» so'zi o'ttiz martaga yaqin takrorlangan. Bironta (hattoki, badiiy o'xshatishda ishlatiladigan – simon qo'shimchasi ham) emotsionallik xislatiga ega emas; yaralgan «ipsimon» so'zi ham) soch haqidagi tushunchani aniq, obyektiv. «quruq» qayd qilish bo'ysindirilgandir.

Undagi barcha so'zlar oddiy axborot beruvchi vositalardir; kechinmalarimizga ta'sir etmaydi, hislarimizni qo'zg'atmaydi. Kayfiyatimizni o'zgartira olmaydi. Faqatgina soch haqidagi axborot orqali tushunchalarimizni kengaytiradi, chuqurlashtiradi. Aqlimiz ta'sir ko'rsatib, uni boyitadi.

Endi Abdulhamid Sulaymon o'g'li Cho'lponning «Yana oldin sozimni» (T., 1991 yil, 509 - bet) to'plamidagi quyidagi she'riga e'tibor qarataylik:

*Bir tutam sochlaring mening qo'limda
G'ijimlab o'paymi yo tarab yechay,
Sir deb saqlaganing mening qo'ynimda,
Sir deb saqlayinmi yo yelga sochay.*

*Sochilgan sochingday sochilsa siring,
Anor yuzlaringni kimga tutasan?
O'zing-ku «ular da vaf o' q!» deding,
Nimaga ularni tag'in kutasan?*

*Ochilgan qo'ynimda to'lg'angan taning
Ko'ngildan qilcha ham hid yetkazmasa,
Menga yaqinlashma, ey, tirik bo'sa!
«Sevdim» deganlaring yolg'ondir sening!..*

Poetik matndagi har bir so'z estetik qimmatga egadir. U oddiy axborot berish vositasidan hissiy munosabatlarni jonlantiruvchi obrazga ayatlanadi. Jumladan, «Soch» so'zini inson boshidagi soch (insomuxsion tanasidagi muayyan a'zoning nomi)ni anglaymiz. Lekin uning biron-bir hissiy ta'siri bo'lmaydi. Ammo ana shu so'zni his-tuyg'ularga burkashtirish

ni yor maftunkorligining timsoli tarzida tasavvur etsak (bu tasavvurni uyg' onishi uchun «soch» boshqa so'zlar bilan aloqaga kirishadi. O'z ma'nosini kengaytirib yor qalbining ramziga qiyoslanadi), u obrazga ayatlanadi, ya'ni tiriladi. Soch obrazi tuyg'u va hislarimizni uyg'otib unibushga keltiradi, qalbimiz ko'zini ochadi va go'yo yorning bir tutam sochlarini g'ijimlab o'pganday yoki tarab yozganday bo'lasiz...

She'rd a soch haqida hech qanaqa ilmiy tushuncha berilmagan. Matto u haqidagi umumiy ma'lumot ham, shu ma'lumotning biron aniq, ob'ektiv belgisi ham yo'q. Undagi soch shoirga yaxshi ko'rgan nozaniniga munosabatini ta'sirchan, o'ta hissiyotga to'lug' tarzda jonlantirishga bahonai-sabab bo'lmoqda. Nozaninning yuzaki sevgisini, ashqi go'zalligini emas, balki uning qalbida yetilgan sevgisining, haqiqiy «tirik bo'sa»sining – haqiqiy muhabbatning talabgori his-tuyg'ularini ifodalashga xizmat qilmoqda. Matndagi jonlantirish («Bir tutam sochlaring mening qo'limda, G'ijimlab o'paymi, yo tarab yechay») metonimiya («tirik bo'sa»), sifatlash («Anor yuz»), alletratsiya («sochilgan sochingdek sochilsa siring») kabi vositalar ham, iltifot, niversiya, takrorlar ham lirik qahramon qalbidagi tuyg' u va hislarni butun to'raligi, aniq nuqtalari bilan ko'rishimizga, jonli his etishimizga xizmat qiladi. Shu hayotiy manzara butun tafsilotlari bilan haqqoniy ravishda qaytadan yaralgani uchun – har birimiz o'zimiznikidek qabul qilamizki, bu uning ommaviyligidan, insonning barchasiga tegishli ekanidan dalolat beradi.

Demak, ilmiy asarlar qaysi janrlarga bo'linmasin, ularning hammasida M.Mukarramov yozganidek, «aniqlik, ob'ektivlik, qisqalik, o'liqlik, neytrallik va mantiqiy izchillik» (Hozirgi o'zbek adabiy tilining ilmiy stili. T., 1984 yil, 23-bet)larda bir xillik saqlanadi. Biroq ilmiy bayon ilmiy asarning maqsad va vazifalari hamda konkret janri talablari asosida turli-tumanlik kasb etadi. Jumladan, ilmiy – ommabop janr risola, ommabop maqola, fan arboblari haqidagi ocherklar kabi da ko'pchilik tushunadigan atamalar ko'plab ishlatilsa, muayyan fanning biron sohasi bo'yicha yangiliklar, yutuqlar, samaralar, fan arboblarning tarjimai hollari omma tushunadigan tarzda bayon etilsa, darslik va qo'llanmalarda didaktika mana-man deb turadi; chizma, rasm, misol, masalalarga ko'p o'rin beriladi; nazariya bilan amaliyot bog'lanadi, ilmiy faktlar jami o'rganuvchilarga tushunarli va obrazli til bilan bayonlanadi; oddiylikdan murakkablikka o'tuvchi, yuzaki ko'rinishdan mohiyatni tushunishga imkon beruvchi izchillikka qat'iy rioya qilinadi va sh.k.

ILMIY ASAR JANRLARI MAQOLA

(arabcha soʻz boʻlib, fikr bildirmoq, aytilgan soʻz; toʻplam, jumladan, gazeta va sh.k. uchun yozilgan yoki ularda bosilgan hajmi uncha koʻp boʻlmagan ilmiy yoki publitsistik asar maʼnosini beradi.)

Qomuslarda maqolaning farqlanuvchi quyidagi umumiy belgilar borligi taʼkidlangan: Ahamiyatli hodisa yoki bir guruh hodisalar tushunish va tahlil etish; tavsiya etilgan gʻoya, nuqtayi nazar (konsepsiya)ni tasdiqlovchi aniq va ishonchli umumlashma va xulosalar chiqarish (Jumladan, qarang: Большая советская энциклопедия, Т. 1-книга, М., 1976, стр. 462).

Demak, maqola ilmiy asar janri boʻlib, u keng maʼnoda gazeta jurnallarda, toʻplamlarda u yoki bu soha yuzasidan jamlangan tadqiqotlarda bosilgan asarlarga nisbatan ishlatiladi. Maqola bajarayotgan vazifasiga qarab-publitsistik, problematik (muammolar nazariy, tanqidiy, ilmiy, uslubiy xarakterda boʻlishi mumkin, bunda tashqari, bosh maqola (ilgʻor tajribalarni yoki xunuk nuqsonlarni umumlashtiruvchi maqola) ham amaliyotda koʻproq uchraydi.

PUBLISISTIK MAQOLA -

da ijtimoiy hayot hodisalari chuqur tahlil qilinadi; davlat siyosati iqtisodiyot, fan, madaniyatda erishilgan yutuqlar, ilgʻor ish tajribalari umumlashtiriladi. Uning quyidagi koʻrinishlari uchraydi:

A) Problematik maqola -

da dolzarb hodisaning (masalan, bozorli iqtisodning) muammolarini masalalari tahlil etiladi. Shu sohadagi yutuq va kamchiliklar bahs-lash tarzda umumlashtirilib, uning ertangi rivojiga turtki beruvchi haqiqiy yoʻllarini munozaralar shaklida asoslaydi.

B) Bosh (redaksion) maqola -

da jurnal yoki gazetaning, toʻplam yoki tadqiqotlar jamlanishining birinchi maqolasi boʻlib, unda muayyan guruh yoink (masala)ning mohiyati chuqur tahlil qilinadi; ularning yechiladi, shu yechimning yoʻl-yoʻriqlari aniq koʻrsatiladi.

V) Nazariy maqola -

da bugungi bozorli siyosatning asoslari va prinsiplari, fan-texnika, madaniyat va maʼnaviyatning asosiy gʻoyalari sistemasi, yutuqlari tushuntiriladi, unda inson tajribasi, amaliyoti, qarashlari umumlashtiriladi, muayyan sohaning yangi tomonlari, aloqalari ochib beriladi, shu sohadagi bilim chuqurlashtiriladi; u oʻquvchining gʻoyaviy saviyasini, ilmiy qarashlarini boyitish, kengaytirish bilan koʻproq shugʻullanadi.

G) Tanqidiy maqola -

da ijtimoiy taraqqiyot ziddiyatlari, xatoliklari, kamchiliklari aniqlanadi va ularni bartaraf etish yoʻllaridagi aniq takliflar koʻrsatiladi, ayni paytda, ularning kelib chiqish sababi aniqlanadi, mohiyati ochib tashlanadi. Oʻquvchining ijtimoiy burchi-insoniylik vazifasiga taʼsir koʻrsatadi va xato, kamchiliklarni yengishga chorlaydi va sh.k.

ILMIY MAQOLA -

fan muammolari bilan shugʻullanadi, unda obʼektivlik, mantiqiy tashchillik, aniqlik, isbot yaqqol koʻzga tashlanishi shart.

Ilmiy maqolada imkoni boricha chizmalar, sxemalar (tavsiflovchi materiallar) kam boʻlishi va uning hajmi 8-10 betdan oshmasligi talab etiladi hamda jurnal, toʻplam, tadqiqotlar majmuasida bosib chiqarishga moʻljallanadi; muayyan soha mutaxassislari bilimini oshirishga qaratiladi.

Unda bugungacha fanda hal etilmagan masala mohiyatining dolzarb sanalgan bir yoki ikki qirrasini (hamma qirralarini oʻrganish monografiyaning vazifasidir) tekshiriladi. Fikrlar, mulohazalar eng tipik misol, faktik material, formulalar, qonun bilan isbotlanadi. Siquqlik, qisqalik va ayni paytda, asosiy xulosani tushunarli va ishonrtirarli qilib, aqlni peshlaydigan tarzda bayon etish olimlik salohiyatining sifat belgisi sanaladi.

Jumladan, N.Shukurovning «Soʻz sehri, sheʼr mehri» maqolalar toʻplamidagi «Hayotiy asoslar va romantik boʻyoqlar» (9-betlik) maqolasida ham yuqorida aytilgan mulohazalarning isbotini yaqqol koʻrish mumkin.

Maqolada Zahiriddin Muhammad Boburning «Charxning men koʻrmagan jabr-u jafosi qoldimu?», «Qora zulfing firoqida parishon roʻzgʻorim bor», deya boshlanuvchi ikki gʻazali hayotiy asoslarini izlash, topish va ularning romantik ishqiy gʻazallar ekanligini isbot

aniqlang, bugungi ahamiyatini, amaliy qo'llash darajasini tasavvur qiling.

2. Tadqiq qilish, aniqlash va tasavvur qilish natijasida tug'ilgan xulosalaringizni lo'nda va siqiq qilib bayon qiling.

3. Yozilgan xulosalaringizni umumlashtiring va eng qisqa sharoitda bayon qiling. Bayoningizdagi so'zlar faqat o'sha asarning mazmuni ifodalasin.

4. Annotatsiya qilinayotgan asar kimlarga mo'ljallanayotganini aniqlang.

5. Yuqoridagi ko'rsatmalar asosida yaratilgan annotatsiyani-ilmii badiiy asarlarni konspektlashtirish daftaringizga chiroyli qilib ko'chirib

ILMIY MA'RUZA

(Ilm – arabcha so'z, kishining o'qish, o'rganish va hayotiy tajriba orasida orttirgan bilimi, ma'lumot; ma'ruza – arabcha so'z, dokladcha)

Ilmiy ma'ruza maqola janri xususiyatlariga yaqin turadi: unda muayyan mavzuning ilmiy va amaliy xarakteristikasi, asosiy ilmiy qarashlarning mohiyati, xulosa va takliflar beriladi. Bu janrdagi ma'ruza «bosh g'oya»–markaziy va asosiy fikr alohida ta'kidlanadi, zarur dalillari asosida isbotlanadi. Ilmiy maqola yozma asar hisoblanadi. Ilmiy ma'ruza matni og'zaki bayon etiladi, tinglovchilar bilan ilmiy ma'ruza muhokama joni muloqoti asosiga quriladi.

Ilmiy ma'ruzaga (10-15 minut), ilmiy axborotga (5-7 minut) ajratilgan vaqt chegaralanganligi sababli, uning asosiy mazmuni (qo'ng'iroq va qonunlari) juda tig'iz va tinglovchilar tez ilg'aydigan tashvishli (tinglovchilar diqqatini mayda-chuyda detallarga bo'lib yubormaslik) bayon qilinadi.

O'quv leksiyasida–o'quv pedagogik maqsad asosida ilmiy faktlar va tinglovchilarning bilimini kengaytirishga qaratilgan, u ekspressiv va emotsionallikka ega bo'lsa, ilmiy ma'ruza – ilmiy faktlarning ilmiy tahlil bayoniga, isbotli, mantiqli bo'lishiga, yangi kashflarning ilmiy yangiliklari qaratiladi, tinglovchilarni shu sohaning eng yangi ilmiy yangiliklari muallifning kashfiyoti bilan tanishtiradi.

Ilmiy ma'ruza yaratish uchun:

1. Tanlagan mavzu bo'yicha yaratgan yangiligingiz(kashfingiz)ni dalillar asosida isbotlashdan boshlang.

2. Ilmiy ma'ruza og'zaki bayon etilishini nazarda tutib, uni tinglovchilarga yetkazish uchun, og'zaki nutqning qonun-qoidalaridan foydalanib, abardor bo'ling.

3. Bosh g'oya(asosiy fikr)ni ochish yo'lida faqatgina izchillikka, mantiqqa, faktlarga va isbotga amal qiling.

4. Yozma nutq bilan og'zaki nutqning dialektik aloqasiga e'tibor qiling: biri ikkinchisini ko'z-ko'z qilsin.

ILMIY AXBOROT

(Ilm ... Axborot – arabcha so'z, «xabar, ma'lumot, informatsiya» ma'nolarini ifodalaydi)

Bu janr ko'pincha muayyan fanning ma'lum bir yangi yo'nalishi bo'yicha o'tkazilgan yig'ilish, anjuman, davra suhbat, bahs va munozara materiallarini juda siqiq tarzda tahlil qiladi va uning mohiyatini ochib berish uchun ko'pchilikka ilmiy xabar tarzida yetkazadi.

Jumladan, Samarqand davlat universitetining sobiq rektori, Uzbekiston Respublikasi FA akademigi J.Sattorovning «Farb Respublikasidan etti maktab. Sohibqiron yubileyiga - SamDU» kitobining «Prawda Vostoka»; 1 mai 1996 yil) asarida Amir Temur va uning davri merosini o'rganish va yoyish bo'yicha universitetda 1996 yilda o'tkazilgan 15 ta ilmiy anjuman haqida xabar beriladi. Ana shu anjumanlar jarayonida kashf qilingan yangiliklarning mohiyatini, SamDU olimlarining shu mavzuga qo'shgan hissalarini muhokama qilish uchun Amir Temur tuzuklari» va Istiqlol mafkurasi o'rtasidagi aloqadorlik» (prof. I.Umurov)ni, «Amir Temurning G'arbiy Yevropa qirollari bilan hamkorlik masalalari» (prof.M.Xolbekov)ni, «Amir Temur davri adabiyoti» (prof. B.Valixojayev)ni asosli dalillar sifatida qo'llanib, umumlashtirish asosida SamDUning 100 yiliga bag'ishlangan ilmiy yubileyiga tuhfa sifatida ilmiy ma'ruza yaratish uchun xulosalarning ilmiy daragidir. Ilmiy axborotchi esa ilm jarchisidir.

Ilmiy axborot yaratish uchun:

1. Muayyan fanning ma'lum bir yo'nalishi bo'yicha bilimga, eng so'nggi yangiliklarga ega bo'lishga intiling.
2. Shu soha bo'yicha o'tkazilayotgan (yig'ilish, bahs, davra suhbi anjuman va sh.k.) tadbirga to'liq qatnashing. Eshitganlaringiz bilan solishtiring, yangiliklar bo'lsa, albatta, daftaringizga qayd qiling.
3. Shu soha bo'yicha yangi yutuq va xulosalarni umumlashtirib aniq qilib mualliflarini ko'rsating. Shundan so'ng uni matbuot orqali ommalashtirishga, unga qiziqish uyg'otishga intiling.

ILMIY HISOBOT

(Ilm...Hisobot – arabcha so'z, «O'z ishlari, topshiriqning bajarilishi va sh.k. haqida boshliq, tashkilot yoki jamoatchilikka og'zaki yoki yozma ravishda beriladigan rasmiy axborot»)

Ilmiy tadqiqot natijalarini umumlashtiruvchi axborot ilmiy hisobotdir va u ilmiy tadqiqotchi yoki olimlar jamoasi tomonidan bajarilgan ilmiy izlanishlarning, ularga sarflangan xarajatlarni umumlashtiruvchi o'ziga xos huquqiy hujjat sifatida bajarilgan ilmiy hisoboti quyidagilarni o'z ichiga oladi: jumladan, aspirantning ilmiy hisoboti va ularning ilmiy hisoboti haqida aniq dalillar tahlili. Ularning isboti va xarakteristikasi.

1. Rejalashtirilgan vazifa va dasturlarning qisqacha bayoni va ularning bajarilgan qismi haqida aniq dalillar tahlili. Ularning isboti va xarakteristikasi.
2. Tadqiqot metodi va xarakteristikasi.
3. Olingan ilmiy xulosalarning mohiyati. Yangi kashflarning tahlili va ularning amaliy ahamiyati.
4. Qilingan ishlarining va navbatga mo'ljallangan tadqiqotning mazmuni va yakunlari.
5. Xulosa va takliflar.

Ilmiy hisobot yaratish uchun:

1. Ilmiy tadqiqot natijalari haqidagi hisobotlar yarim yillik, bir yil yoki ko'p yillik bo'lishi mumkin. Bu o'sha tadqiqotning mazmuni va hajmi, bajarilish rejasi bilan bog'liqdir.

2. Ilmiy hisobot tasdiqlangan rejaning bajarilishi darajasini yoritadi. Ilmiy izlanishlarning natijalarini tahlil qiladi.

3. Ilmiy hisobot rasmiy va huquqiy hujjat hisoblanadi. Shuning uchun bu hisobotda kelajakda bajarilishi lozim bo'lgan masalalar ham qayd etiladi. Ilmiy tadqiqotning natijalari haqida xulosa va takliflar ham beriladi.

4. Ilmiy hisobot janrini egallash uchun o'zingizning bir yillik ilmiy faoliyatingizni tahlil va tadqiq qiling; erishgan natijalaringizning miqdori va sifatini baholang. Bundan o'zingizcha xulosa va saboqlar chiqaring. Uni aniq faktlar tahlili misolida qisqa, lo'nda bayon qiling.

TEZIS

(grekcha teso- tasdiqlayman)

Ilmiy ma'ruza, ilmiy axborotning asosiy holatlarini o'zida jamraydi. Unda fikrlar qisqa, lo'nda, tushunarli va eng asosiysi tasdiqlovchi xarakterda bo'ladi; ma'ruza yoki axborotdagi yangi ushunchalar, yangi qarashlarning hammasi atroflicha isbot qilinmaydi, balki ularning «qaymog'i» alohida ta'kidlanadi. Tezislar 3-7 punkt (qism)dan iborat bo'lib, ko'pincha arab, rim raqamlari yoki abzas orqali ifoda qilinadi; ko'pincha 1,5 – 2 betlik (mashinkada yozilgan) matn hajmida, ba'zan undan ham qisqaroq bo'ladi.

Jumladan, «Leksiya va ko'rgazmalilik»¹ mavzusidagi ma'ruzani quyidagicha tezisga aylantirish mumkin:

1. «Yuz marta eshitgandan ko'ra, bir marta ko'rgan afzal» deganlaridek, ko'rgazmalilik leksiyaning ta'sirchan qiladi, qiziqarli bo'lishini ta'minlaydi, uzoq vaqt esda qolishiga sabab bo'ladi.

2. Ko'rgazmalilik – ikki xil (ichki va tashqi) bo'lib, ularning turli – turli usullari (obrazlilik, ifodali o'qish, imo-ishoralar, diafilm, radiola, magnitofon, televizor, kompyuter kabi texnik vositalar; suratlar, rasm, nuzujatlar, kitoblar, diagramma kabi ko'rgazmali qurollar) mavjud. Ularning hammasi leksiyaning mazmuniga bo'ysinuvchi vosita, nuzujatlar, kitoblar, diagramma kabi ko'rgazmali qurollar) mavjud. Ularning hammasi leksiyaning mazmuniga bo'ysinuvchi vosita, nuzujatlar, kitoblar, diagramma kabi ko'rgazmali qurollar) mavjud.

3. Bugungi talabalarning diqqatini oddiy haqiqatlar, qolip fikrlarni takrorlash va quruq til orqali bayon qilish bilan jalb qilib bo'lmaydi. Bir oz qiziqarli va tempdagi monolog bilan ularning uyqusini qochirish ham qiyin. Shuning uchun o'zni bilan talabalarning his-tuyg'ularini qochiradigan, uyqularini qochiradigan obrazlilikning ta'sirchan

Х.И.Умуров. Лекция назарияси ва методикаси. Самарканд, 1988 йил. 41-48-бетлар.

ko'rinishidan (O'xshatish, kinoya, mubolag' a, ritorik so'roq, ritorik murojaat, hazil-mutoyiba va shu kabilardan) foydalanish maqsadli muvofiqdir.

4. O'qituvchi nojo'ya, yasama qiliqlardan, bir xil va tinimsiz harakatlardan, tashqi qiyofani (kiyimlarni, sochni) auditoriyada tarqatib solishdan, xomuz tortishdan, burun qoqishdan, yuzni burishtirishdan, po'pisa va qo'pollik qilishdan, qo'lni «bigiz» qilishdan saqlanishdan bular madaniyatsizlik belgilari ekanini esdan chiqarmasligi shart.

5. Albatta, imo-ishoralar tili talabalarni yengillikka, odobsizlikka inson qadr-qimmatini yerga urishga o'rgatmasligi zarur. Tili yo'q xil harakatlarning hamma ko'rinishlari insoniylashgan bo'lishi va birining asosida samimiylilik, haqiqat, odoblilik yotishi lozim.

6. Leksiya va ko'rgazmalilik shunchalik uyg'unlashsinki o'qituvchi va talabalar o'rtasidagi ijodiy muloqotni sermazmunli samimiy bo'lishini ta'minlasin, ilmni chuqur o'zlashtirishga olib kelsin.

Tezisni yaratish uchun:

1. Yuqorida aytganimizdek, o'qib chiqilgan asarning tayyorlanayotgan nutqning asosiy mag'zini qisqacha bayon qilish ekan, dastavval, asar yoki materialning mazmunini bilish uchun to'liq o'qish lozim. O'qish jarayonida yangicha tushunchalarga, yangi qarashlarga diqqat qaratiladi va ular belgilab qo'yiladi.

2. O'rganilayotgan asar mazmuni bir nechta yaxlit ma'noli bo'laklarga ajratiladi va har bir bo'lak (parcha)ning asosiy ifodalangan joyiga tagiga chizib, ta'kidlab qo'yiladi.

3. Ta'kidlangan parchalarning mazmunini o'z so'zlaringiz bilan umumiy xulosalar shakliga keltiring; agarda matn parchasi asar g'oyaviy mazmunini Sizdan ko'ra siqiq, tushunarli tarzda ifodalab bo'lsa, o'zini qoldirishingiz ham mumkin, lekin uni yanada boyitish Sizning iqtidoringizga bog'liq ekanligini unutmang.

4. Yaxshisi, «oz gapirib, ko'p fikr aytishga» urining. Qolip, takrorlash, «ishchi va dehqonlar sinfi» o'rniga tegishli so'zlarni ishlating. Jumladan «bozorli iqtisod» o'rniga «mulkdorlar sinfi», «bugungi da» o'rniga «bozorli iqtisod» kabi.

5. O'rganilayotgan asarda isbotlar, misollar, takrorlar ko'p bo'lishi tabiiy, tezislarda esa muhim fikr, xulosalar umumlashma jamlanadi. Shuni doimo esda tutish lozim.

TAQRIZ

(arabcha so'z, «bayon qilish, so'zlash, tasdiqlash» ma'nolarini beradi)

Taqriz janrining bosh vazifasi – u yoki bu (ilmiy, badiiy asarlar, spektakl, kinofilm va sh.k.) asarning tahlili orqali uning ilmiy jarayon va muallif ijodiyotidagi o'rnini aniqlash, unga xos bo'lgan yutuq hamda kamchiliklarni isbotlash va baholashdan iborat.

Jumladan, badiiy asarni taqriz qiluvchi yozuvchi ijodiy laboratoriyasiga kirishi, uning ichki yo'nalishini aniqlashi, san'atkorning o'ziga xos bo'lgan ijodining asosiy, bosh qonunlarini tushunishi, asarga badiiy asar sifatida mehr bilan yondashishi, chuqur ijodiy izlanishi kerak. Bu izlanishlarning natijasini siqiq, original shaklda, o'sha asar nohiyatining butun sir-u asrorini ochib beradigan usulda bayon qilishi ozim.

Aks holda, ma'lum bir asar haqidagi taqrizda tahlil bo'sh chiqadida, har xil badiiy asarga nisbatan bir-biriga yaqin baholar, kamchilik va nuqsonlar qayd qilinib qoladi va taqrizni qolipga muhtalo qiladi. Natijada suv tomchilaridek bir-biriga o'xshaydigan, yasalgan (ijodiy yaratilmagan) taqrizlar yuzaga kelaveradi.

Holbuki, taqriz-konkret ilmiy asar ekan, unda qayd qilinadigan har bir fikr, yangilik yoki nuqson taqrizchi tomonidan quruq qayd qilinmasligi kerak, balki aniq dalillar misolida har tomonlama isbotlanishi va bunga yozuvchini ham, kitobxonni ham ishontira bilishi kerak. Taqrizda konkret asar yozuvchining butun ijodi va harakatdagi ijodiy jarayon bilan bog'lanishi, solishtirilishi shart: ana shundagina asarning ahamiyati, qimmat, yangiligi ochiladi, yozuvchi mahorati yaqqol ko'zga tashlanadi.

Bu janr tezkorlik bilan yangi asarga kitobxonlar diqqatini jalb qiladi. Asarni o'qishga yoki o'qimaslikka da'vat ham qiladi. Malakali va ilmiy-ijodiy taqriz jamoatchilikning tasavvurini uyg'otadi, fikrining rivojiga ta'sir qiladi.

Taqriz – ilmiy uslubda bitilishidan qat'iy nazar, unda taqrizchining ehtirosi-haqiqatni izlashdagi hissiyoti ko'rinib turishi lozim. Chunki har bir asar o'zicha ayrim bir dunyo ekan, unga kirish yo'llari o'ziga xos bo'ladi: taqriz shaklining umumiy qonuniyatlariga jo bo'lgan ana shu o'ziga xoslik uning rang-barang bo'lishini, originalligini ta'minlaydi.¹

¹ Бу ҳақда кўпроқ маълумот олиш учун қарагиз: Х. Умуров. Тақриз - санъат асари. - Қўш қанот сехри. Тошкент: 1982 йил. 43-54 - беглар.

Taqriz yaratish uchun:

1. Muayyan asarni taqriz qilish uchun ilmning shu sohasida chunki bilimlar egasi bo'lish talab etiladi. Shu sabab, turli sohalaridagi asarlar emas, o'zingiz mutaxassis bo'lgan ixtisoslikka oid asarlarni taqriz qilish kerak.
2. Taqriz qilayotgan asarning muallifi ijodini batafsil o'rganish kerak. Uning ijodiy psixologiyasini, qiziqishlarini tasavvur qilganingizni so'ng, yaratilgan asarning uning ijodida tutgan o'rnini aniqlash qanchalik yangiligi, zarurligi, ahamiyatini ko'rsating.
3. Yuqoridagi vazifani hal qilish uchun aniq shu sohada, mavzuda yaratilgan ohori ketmagan ilmiy asarlarni o'qing, solishtirish. Shundagina taqriz qilayotgan asarning zamonaviyligini, zarurligini yoki ortiqcha matoh ekanligini aniqlay olasiz.
4. Asarning yutuq va kamchiliklarini umuman bayon qilmang. balki har bir fikringizni asosli dalillar bilan isbotlang. Isbotingiz ravshan, ob'ektiv bo'lsin.
5. O'zingiz yaratgan taqriz mazmun va shakl jihatdan go'zal bo'lsin: yetishmovchilik ham, ortiqchalik ham, quruq, isbotlanmagan ham bo'lmasin. Bilimdonligingiz va mas'uliyatingiz ko'rinib tursin.

REFERAT

(lotincha Refere - ma'ruza qilaman, ma'lum qilaman)

Yosh tadqiqotchilarni ilmiy izlanishlarga o'rgatuvchi boshlang'ich janrlardan biri - referatdir. Ko'pincha referatlar fanning har bir sohasida, jumladan adabiyotshunoslikda qilingan ilmiy tadqiqotlarning asosiy mazmuniga mutaxassislarga yetkazish maqsadida yoziladi va tarqatiladi. Shuningdek, adabiy va ilmiy manbalarni tanqidiy obzor qilishni uchun ichiga oladigan muayyan mazmundagi ma'ruzalar yoki ilmiy tadqiqot ham referat deb ataladi. Darvoqe, talaba va doktorant tinglagan uchun tanlagan mavzusini (kursini) chuqur o'rganish, o'zlashtirish uchun sohaga oid ilmiy adabiyotlar (monografiya, darslik, qo'llanma, maqalalar)ni mustaqil ravishda tadqiq qiladi, sistemalashtirish umumlashtiradi. Shu jarayonda ular haqidagi tanqidiy fikrlarini bildirish ular ta'sirida uyg'ongan ijodiy mulohazalarini bayon qiladi. Demak, adabiyotlarni ijodiy tahlil va tadqiq etish - referatning o'zagi sanaladi.

Referatning tematik, metodik, problematik, biografik ko'rinishlari bo'lishidan qat'iy nazar, ularning hammasida ham yagona fikr mukammollik bilan ifodalangan bo'lishi kerak.

Ayniqsa, undagi nazariy qarashlar hayot bilan uzviy bog'lanadi, asosli bo'ladi. Referatda tanlangan mavzu qayta ishlab chiqiladi: mavzuga oid «so'rovlar», «takrorlar», «keraksiz tafsilotlar», «isbotlanmagan mulohazalar» tushirib qoldiriladi va mavzuning mohiyati bayon qilinadi.

Masalan, referat uchun mavzu «Istiqlol mafkurasi - ma'naviy talit» bo'lsin, uni yechish uchun, dastavval, Prezidentimizning istiqlolning mustaqillik tafakkurini yaratishga bag'ishlangan nutq va maqolalarini, to'plam va kitoblarini, so'ngra 1991-2004-yillar davridayotgan «Xalq so'zi», «O'zbekiston ovozi», «O'zbekiston adabiyoti va san'ati» kabi ro'znomalar, «Guliston», «Muloqot», «Tafakkur», «Jamiyat va oila» kabi jurnallar) da bosilgan shu mavzuga oid ma'lumotlarni to'playmiz; ularga tanqidiy va ijodiy yondoshib, chuqur o'zlashtiramiz; kerakli ko'chirmalarni alohida qog'ozga qayd qilamiz.

Referatni shunday boshlash mumkin: «Agar iqtisodiy o'sish, taraqqiyot - jamiyatimizning tanasi bo'lsa, - Prezident I.Karimov aytganlaridek, - ma'naviyat, ma'rifat va siyosiy ong yetukligi uning ruhi, aqli va jonidir». Demak, jism, aql va ruh hamkorligi ta'minlansa, ularning harakati mustaqillik g'oyasi bilan oziqlantirilsagina-Istiqlol bo'yo ko'rsatadi, jonli odamdek faoliyatga kirishadi. Shuning uchun ham ma'naviyat - insonning, xalqning, jamiyatning, davlatning kuch qudratidir.. U yo'q joyda hech qachon baxt-saodat bo'lmaydi» I.Karimov. Istiqlol va mafkura, Toshkent, 1994, 9-bet). Buning negizi, uchun go'zal hayot barpo etish zarurdir. Hamma narsani-siyosatni ham, insonni komil bo'lishi va baxtiyor yashashi uchun ham Inson uchun e'zozlash va qadrlash uchun, uni ardoqlash va ulug'lash uchun buysundirishdir. «Agar bozor - yetim-yesirlarning, qariyalar va dunyoqanaqa bozorning uyi kuysin» (14- bet).

Hozircha Istiqlol mafkurasining hamma qonun-qoidalari, talab va ehtiyojlari ishlab chiqilmagan. Uni yaratish, hayotga tatbiq etish ustida xalqimiz ter to'kmoqda. Lekin uning ustuvor o'qlarini yurtboshimizning turli asarlaridagi iqtiboslariga asoslanib, quyidagicha belgilash mumkin:

Fakultet dekani malakaviy ishni taqriz bilan himoya uchun DAK yuboradi.

Bitiruv malakaviy ishni himoya qilish tartibi O'zbekiston Respublikasi oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarining yakuniy davlat attestatsiyasi to'g'risidagi Nizomida belgilangan.

Malakaviy ish himoyadan so'ng (kamida 10 yil) oliy o'quv yurtida saqlanadi. Har xil sabablar bo'yicha malakaviy holda (tatbiq etilgan talablar va hokazo), ishdan nusxa olinadi (ishning asl nusxasi o'quv yurtida qoldiriladi).

Malakaviy ishni bajarish uchun:

1. Bakalavriatning 4 (to'rtinchi) kurs talabasi bo'lish lozim.
2. Zamonaviy ishlab chiqarish, iqtisodiyot, texnika va madaniyatning rivojlanishi sharoitida mustaqil ishlab chiqarish tayyorgarlik ko'nikmasini egallash talab etiladi.
3. Talabalarga (reytinglari bo'yicha kamayish tartibida) malakaviy ishlarning mavzularini tanlash huquqi beriladi.
4. Malakaviy ishlarga rahbarlar ushbu oliy o'quv yurtining professor va dotsentlari yoki ilmiy xodimlari, boshqa muassasalar va korxonalarining yuqori malakali mutaxassislari sifatida tayinlanadi.

Malakaviy ish rahbari:

- topshiriq beradi;
- malakaviy ishning bajarilish jadvalini rejalashtiradi;
- asosiy adabiyotlar, ma'lumot va arxiv materiallarini hamda mavzu bo'yicha boshqa manbalarni tavsiya etadi;
- talabalar bilan muntazam ravishda konsultatsiyalar o'tkazadi;
- malakaviy ishning bajarilish jarayonini nazorat etadi;
- talaba bajargan malakaviy ishning sifati va muallifining javob beradi, mavzularining qaytarilishiga ko'chirilishiga yo'l qo'ymaydi.

Malakaviy ish rahbarining taklifiga binoan, kafedra malakaviy ishga rahbarlik qilishga ajratilgan vaqt budjeti hisobidan ishning mualliflari bo'yicha konsultantlarni taklif etishi mumkin.

Malakaviy ishning bo'limlari bo'yicha konsultantlar etib o'quv yurtlarining professorlari va dotsentlari, ilmiy xodimlari hamda boshqa muassasa va korxonalarining yuqori malakali mutaxassislari tayinlanishi mumkin. Konsultantlar talaba bajargan ishning muallif qismini tekshiradilar.

Mutaxassis chiqaruvchi kafedra malakaviy ishga qo'yiladigan majburiy talablar hajmini belgilagan holda malakaviy ishni bajarish bo'yicha uslubiy qo'llanmalarni ishlab chiqadi va talabalarni ta'minlaydi.

5. Malakaviy ish oliy o'quv yurtining, odatda, ushbu maqsadda maxsus ajratilgan xonalarida bajariladi. Ayrim hollarda, malakaviy ish korxonalar, muassasalar, ilmiy, loyihalash va boshqa muassasalarda bajarilishi mumkin.

Malakaviy ishning bajarilishi bo'yicha talabaning hisobot berish muddatlarini dekanat nazorat etadi. Dekanat belgilagan muddatlarda, talaba malakaviy ishning bajarilishi haqida rahbar va kafedra mudiri oldida hisobot beradi, kafedra mudiri malakaviy ishning tayyorgarlik holatini belgilaydi.

Talaba ish muallifi, tanlangan qarorning to'g'riligiga va uning topshiriqqa muvofiqligiga, malakaviy ko'chirmachilik holatining to'g'riligiga javob beradi.

Malakaviy ish ijodiy bo'lishi, uning mavzusi mas'uliyat bilan ishlanishi va to'la nihoyasiga yetkazilishi talab etiladi.

MAGISTRLIK DISSERTATSIYASI

Magistr – 1. Magistr. Ilmiy daraja va shu darajaga ega bo'lgan kishi. 2. Bizda bakalavrdan keyingi ilmiy daraja va shu darajaga ega bo'lgan kishi; Oliy ma'lumotning yuqori bosqichini egallagan shaxs)

Magistrlik dissertatsiyasi tanlangan mavzu bo'yicha magistrlik tadqiqoti natijalarini aks ettiruvchi, ichki yaxlitlikka ega bo'lgan ilmiy va amaliy mazmunli malakaviy bitiruv ishidir.

«Magistrlik dissertatsiyasini tayyorlash va unga qo'yiladigan talablar» O'zR Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi tomonidan quyidagi tarzda ishlab chiqilgan:

Magistrlik dissertatsiyasining ilmiy va ilmiy – amaliy darajasi talaba ta'lim dasturiga javob berishi shart. Ushbu ishning bajarilishi uning muallifi mustaqil ravishda ilmiy (amaliy) izlanish olib borishga, kasbiy bilimni o'rganishga o'rganganligini hamda ularni hal qilishning umumiy usullarini bilishi haqida dalolat berishi lozim.

Magistrlik dissertatsiyasi magistrning ta'limiy-kasbiy darajasini o'rsatadi, chunki magistrlik darajasi akademik daraja hisoblanadi.

MD himoyaga taqdim etilganda, avtoreferat tayyorlash, nashr qilish va tarqatish talab qilinmaydi.

5. Magistrlik dissertatsiyasi strukturasi:

- sarvaraq;
- mundarija;
- kirish;
- adabiyotlar sharhi va tahlili (masalaning holati);
- asosiy qism;
- xulosa va takliflar;
- foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'ladi.

Titul varag'i dissertatsiyaning birinchi beti hisoblanadi va qoidalar asosida to'ldiriladi. Titul varag'idan keyin dissertatsiyaning mundarijasi joylashtiriladi. Mundarijada boblar, paragraflar va magistrlik dissertatsiyasining boshqa barcha qismlari asosiy matndagi sarlavhalar va bet raqamlaridan boshqacha shaklda yoki izchillikda yoxud qisqartirilgan berilishi mumkin emas. Mundarijadagi sarlavhalar asosiy matndagi sarlavhalar bilan bir xilda bo'lishi shart. Demak, boblar va paragraflar nomi, shuningdek, ularning izchilligi dissertatsiya matni bilan to'liq kelishi shart.

Kirish qismida mavzuning dolzarbligini asoslash, magistrlik dissertatsiyasida ko'rib chiqiladigan muammolar, maqsad va vazifalar aks ettirilishi kerak. Ushbu ma'lumotlar magistrlik dissertatsiyalarining barcha qismlarida bir xildagi izchillikda berilishi shart. Magistrlik dissertatsiyasining kirish qismida quyidagilar beriladi:

- tadqiqot mavzusining dolzarbligi;
- magistrlik dissertatsiyasining maqsad va vazifalari;
- muammoning ishlab chiqilish darajasi;
- tadqiqotning ilmiy yangiligi;
- tadqiqot predmeti;
- tadqiqot ob'ekti;
- tadqiqotning amaliy ahamiyati.

Xulosa qismi magistrlik dissertatsiyasi umumiy hajmining 15%ini tashkil qiladi. Dissertatsiyaning ayrim boblari ham xulosalar bilan takliflar bilan tugallanishi mumkin, ammo ulardan eng muhim ishning oxirida, ya'ni xulosa bo'limida aks ettirilishi kerak.

Foydalanilgan adabiyotlar. Dissertatsiyada foydalanilgan hamda asosiy matnda havola qilinmagan manbalar adabiyotlar ro'yxatiga kiritilmaydi. Shuningdek, ensiklopediyalar, ma'lumotnomalar va ilmiy ommabop nashrlar ham bibliografik ro'yxatga kiritilmaydi. Har bir manba bo'yicha:

- foydalanilgan adabiyotning ro'yxat bo'yicha tartib raqami;
- muallifning familiyasi, ismi va nasabi;

- monografiyaning nomi, me'yoriy ma'lumotnomalar, korxonaga taalluqli adabiyotlar, zavod materiallari va h.k.;
- nashr qilingan joyning nomi;
- nashriyot nomi;
- chop etilgan yili;
- qancha betdan iboratligi ko'rsatilishi shart.

Foydalanilgan adabiyotlar bibliografik ro'yxati quyidagi tartibda keltirilishi lozim:

- I. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining asarlari va ilmiy ishlari.
- II. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining Farmonlari.
- III. O'zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasining qarorlari.
- IV. Harflar ketma-ketligida joylashgan maxsus adabiyot.
- V. Me'yoriy hujjatlar va yo'riqnomalar.
- VI. Statistik materiallar va statistik to'plamlarning materiallari.

6. Magistrlik dissertatsiya ishiga rahbarlar ushbu oliy o'quv yurtining professor va yetuk dotsentlari yoki yetakchi va katta ilmiy kodimlari yoki ilmiy-tadqiqot institutlari fan doktorlari han tayinlanadi. Magistrlik dissertatsiyasi rahbari:

- topshiriq beradi;
- dissertatsiya ishining bajarilishi jadvalini rejalashtiradi;
- asosiy adabiyot, ma'lumot va arxiv materiallarini hamda mavzu bo'yicha boshqa manbalarni tavsiya etadi;
- muntazam ravishda konsultatsiya o'tkazadi;
- ishning bajarilish jarayonini nazorat qiladi;
- dissertatsiya sifati va muallifligiga javob beradi.

7. Belgilangan tartibda rasmiylashtirilgan magistrlik dissertatsiyasi talaba tomonidan ilmiy rahbarga taqdim etiladi. Ilmiy rahbar magistrlik dissertatsiyasi talab darajasida bajarilganligiga ishonch bildirgandan so'ng, dissertatsiyani o'z taqrizi (2 nusxada) bilan birga kafedra mudiriga taqdim etadi.

Ilmiy rahbar taqrizida quyidagilar yoritiladi:

- dissertatsiya ishi mavzusining dolzarbligi;
- dissertatsiya mavzusining kafedra ilmiy yo'nalishiga bog'liqligi;
- dissertatsion tadqiqotning ilmiy jihatdan yangiligi;
- tadqiqotchining ilmiy ishga qobiliyati va moyilligi bo'yicha qisqacha tavsif;

- xulosalar sifati;
  - dissertatsiyaning magistrlik dissertatsiyasiga qo'yiladigan talablarga muvofiqligi.
- Kafedra ishni tashqi taqrizchiga yuboradi, tashqi taqrizchi bo'lgan professorlari yoki yetuk dotsentlari, ilmiy tadqiqot institutlarining yetakchi yoki katta ilmiy xodimlari, korxonalarining yetakchi mutaxassislaridan bo'ladi.

Tashqi taqrizda quyidagilar yoritiladi:

- dissertatsiya mavzusining dolzarbligi;
- tadqiqot yangiligining asoslanganligi;
- ishning ilmiy va amaliy ahamiyati;
- magistrlik dissertatsiyasi mazmuni va tugallanganligi tanqidiy bahosi;
- materialni bayon etish tili va uslubi;
- dissertatsiyaning magistrlik dissertatsiyasiga qo'yiladigan talablariga muvofiqligi.

8. Kafedra mudiri taqdim etilgan materiallar asosida, magistrlik dissertatsiyasini talaba tomonidan DAK da himoya qilishga kirish haqida qaror qabul qiladi. Agar kafedra mudiri talabaning magistrlik dissertatsiyasini himoyaga kiritish mumkin emas, deb hisoblasa, magistrlik dissertatsiyasini kafedra majlisida, ishning ilmiy rahbari ishtirokida muhokama etiladi. Kafedra majlisining bayonnomasi fakultet dekani tomonidan uchun rektorga taqdim etiladi.

9. Magistrlik dissertatsiya ishini himoya qilish tartibi O'zbekiston Respublikasi oliy o'quv yurtlari bitiruvchilarining yakuniy attestatsiyasi to'g'risidagi Nizomida belgilangan, talaba magistrlik dissertatsiyasi mavzusini va ilmiy rahbarini o'zgartirish huquqiga ega bo'lgan talabalar uchun rektorga taqdim etiladi. Magistrlik dissertatsiyasini o'z vaqtida himoya qila olmagan talabalar uchun 3 yil ichida himoya qilish huquqi bilan o'qishdan chetlashtiriladi.

AVTOREFERAT

(grekcha avtos - o'zim, lot. Refere - ma'lum qilaman) Doktorlik dissertatsiyalarini bajargan muallif tomonidan qisqacha bayonini berish san'atidir.

Avtoreferat tanlangan mavzuning dolzarbligi, tadqiqotning ilmiy jihatdan yangiligi va vazifalari, nazariy va amaliy ahamiyati, tuzilishi, aprotatsiyasi (jamoatchilik e'tiboridan o'tishi)ni juda sinqiq taqdim etishni yoritadi. Bunga nisbatan kengroq va asosliroq tarzda ishning

nazmuni («Kirish», boblar, «Xulosa») bayon qilinadi. Tadqiqotda muallif qo'shgan hissa alohida bo'rtib turishi shart. Dissertatsiyaning nazmuni aks etgan va nashr etilgan kitoblar, maqolalar ro'yxati ko'rsatiladi. Avtoreferatning oxirida xalqaro ekspertizadan o'tkazish va ilmiy yutuqlarni targ'ib qilish maqsadida rus va ingliz tillarida tadqiqotning rezyume (asosiy xulosa) si (har biri bir betdan) beriladi.

Avtoreferat doktorlik dissertatsiyalari uchun ikki bosma toboq mashinkada 48 bet) hajmida, qo'lyozma huquqi bilan 60-100 nusxada chop etiladi.

U asosan O'zbekiston Oliy Attestatsiyasi Komissiyasiga, ilmiy kutubxonalarga va dissertatsiya himoyasi bilan shug'ullanuvchi Kengashlariga tarqatiladi. Misol tariqasida Alisher Navoiy nomidagi SamDUning ixtisoslashgan Kengashida yoqlangan Hasanov Shavkatning «O'zbek dramatik dostoni»(1995), Nurmatov Akbarning «O'zbek adabiyotida «Polifoniya» (1996 yil), Xolxo'jayeva Anziratning «Tojik tilining to'y va bayramotam marosimlariga etnografik leksikasi» (2019) avtoreferatlarini ko'rsatish mumkin.

Avtoreferat yaratish uchun:

1. Doktorlik dissertatsiyasini yozish lozim.
2. Yakunlangan (Fan doktori (DSc) dissertatsiyasi matnining hajmi 250 sahifadan, Falsafa doktori (PhD) dissertatsiyasini 120 sahifadan oshmasligi kerak. Gumanitar va ijtimoiy fan sohalaridagi dissertatsiya sahifalari ko'pi bilan 30 foiz ko'pincha muallif tomonidan belgilangan hajmga (yuqorida aytilgan) sig'adigan qilib tayyorlanishi mumkin) dissertatsiyaning «qaymog'i»-mag'zi O'zbekiston Respublikasi OAKning Nizomiga asosan avtoreferat bilan taqdim etiladi.
3. O'zbekiston Respublikasi OAKning Nizomiga asosan avtoreferat muqovasi 3,3 shaklga solinadi.
4. Dissertatsiya avtoreferati bosmaxonada yoki ko'paytiruvchi apparatda ixtisoslashtirilgan Kengash belgilagan nusxada bosiladi.

DOKTORLIK DISSERTATSIYALARI

(lotincha dissertatsion - muhokoma qilish, tadqiqot)

Ilmiy tadqiqotning maxsus shakli bo'lib, u shaxsan muallif tomonidan yozilgan yuqori malakali ishdir va unda muallif jamoat oldida himoya qilishga qo'ygan, mushtarak mazmunli, hamda muallifning fanga

qo'shgan hissasidan guvohlik beruvchi yangi natijalar va qoidalarining majmui bo'lishi lozim. U ixtisoslashgan Ilmiy kengash majlisida (fan nomzodi, fan doktori) ilmiy darajasini olish taqdimoti yoziladi.

O'zR Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining Rayosatining 2017-yil 31-maydagi (239/4-son) qarori bilan tasdiqlanган «Ilmiy darajalar berish tartibi to'g'risidasi Nizom» da fan doktori va fan nomzodi ilmiy darajalarini berish tartibi ishlab chiqilgan. Unda fan doktori (PhD) va fan doktori (DSc) ilmiy darajalarini berish tartibi ko'ra dissertatsiyalarning xususiyatlari quyidagicha belgilangan:

Dissertatsiya- muallif tomonidan shaxsan olib borilgan tadqiqot mohiyati tegishli talablarga javob bergan, tugallangan va mazmunan yaxlit ilmiy ish sifatida ilmiy yangiligi va amaliy natijalari tizimli ravishda asoslab berilgan qo'lyozma huquqiga ega bo'lgan asardir.

Falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya bilimlarning tegishli sohasida muhim ahamiyatga ega bo'lgan yangi yechimidan iborat yoki dolzarb ilmiy masalalarni yechimiga qaratilgan ilmiy asoslangan ilmiy-texnik yoki ijtimoiy-iqtisodiy tavsiyalar ishlab chiqilgan tugallangan ilmiy ish bo'lishi lozim.

Fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun taqdim etilgan dissertatsiya tugallangan ilmiy ish bo'lishi va unda muhim ijtimoiy-iqtisodiy, ilmiy yoki amaliy muammolar yechimi keltirilgan bo'lishi lozim.

Fan doktori (DSc) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya kirish qismi, kamida to'rtta bob asosiy xulosalar foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lgan shartli rasmiylashtiriladi. Dissertatsiyaning matni yuz varaqdan oshmas kerak (foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati va ilovalar ko'rsatilgan hajmi kirmaydi).

Falsafa doktori (PhD) ilmiy darajasini olish uchun tayyorlangan dissertatsiya kirish qismi, kamida uchta bob, asosiy xulosalar foydalanilgan adabiyotlar ro'yxatidan iborat bo'lgan shartli rasmiylashtiriladi. Dissertatsiyaning matni oltmish varaqdan (varaq oldi va orqa tomoniga matn tushuriladi) oshmasligi kerak (foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati va ilovalar ko'rsatilgan hajmga kirmaydi). Ijtimoiy-gumanitar haqidagi barcha ma'lumotlar bilan mukammal tanishmoqni istasangiz O'zbekiston Respublikasi Vazirlar mahkamasi

huzuridagi Oliy Attestatsiya Komissiyasining ilmiy darajalar berish tartibi to'g'risidagi nizomga (2017) murojaat qilishingiz mumkin.

RISOLA YOKI BROSHYURA

(«Biror kasb va uning tartib qoidalariga oid nizom, ustav, traktat, kitobcha» ma'nolarini beradi)

2-5 bosma toboqdan iborat, «yumshoq» yoki yupqa muqovada nashr qilingan asar. Ko'pincha ilmiy – ommabop xarakterdagi adabiyotlarni shu usulda chop etadilar. Sa'diy Sheroziy, «Guliston», «Xalq merosi» nashriyoti, 1993 yil), G'aybullas-Salomning «Vahiydan kelur bir sado» («Fan» nashriyoti, 1992 yil) B.Valixojayev, R.Vohidovlarning «Ajoyib kishilar hayoti» seriyasida bosilgan «Ezgulik umr mazmuni» («Fan», 1992 yil.) M.Tenglashevning «Fan haqida suhbatlar» seriyasida bosilgan «Xarakter va sharoit dialektikasi» («O'zbekiston», 1989 yil), Hotam Umurovning «Jon-u jahonim» («Sug'uliyona», 1998), «She'riyat malikasi bilan g'oyibona suhbatlar» (SamDU nashriyoti, 2014), «Talabaning oltin kitobi» («Navro'z», 2015) kabi kitobchalarini risolaning namunalari sifatida ko'rsatish mumkin. Umladan, «Ezgulik - umr mazmuni»¹ risolasi (5 toboq) O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasining haqiqiy a'zosi, professor Vohid Abdullayev tavalludining 80 yilligiga kichik bir to'yona tarzida, «Vohid Abdullayev talabalik yillarida saboq tinglagan, hamon uning dono fikrlariga tayanib ish ko'rayotgan ikki shogirdning dil daftaridagi ayrim suhbatlardan tarkib topgan «mo'jaz» kitobcha bo'lib dunyoga kelgan».

Unda ustozning bolalik va o'quvchilik, domlalik va ustozlik yillari; ilmiylik, adiblik, jamoatchilik faoliyati, «Alisher Navoiy hayoti va Samarqanddagi faoliyati», «Alisher Navoiy va Kohiy Samarqandiy», «XIX-asrda Buxoroda Navoiyxonlik va Navoiy izdoshlari», «XVI-XVIII-asrlarda Xorazmda o'zbek adabiyoti», «O'zbek adabiyoti tarixi», «Jomiyat va o'zbek adabiyoti» kabi go'zal tadqiqotlari, «Samarqand sayli», «Bedor qo'shiqlar» kabi she'riy kitoblari qiziqarli tadqiq qilinadi, ibratli, zarur saboqlar chiqariladi. «Vohid domlaning qutlug' nomi, ezgulik shlari, porloq xotirasi mangulikka dahldor holat-hodisalar singari parhayotdir. Vohid domla yashashda davom etmoqda», -deb borilgan tadqiqat, hayotiy xulosa isbot qilinadi.

¹ Б.Валихъёев, Р.Вохидов. Эзгулик-умр мазмуни. Тошкент: «Фан», 1992 йил.

so'nggi yutuqlari saviyasida chuqur va batafsil yoritiladi. Birinchisi boshlang'ich bilimlar berish maqsad bo'lsa, ikkinchisida mukammal berish asosdir.

Demak, darslik ilmiy-nazariy, amaliy, metodik jihatdan saviy yuqori, sifatli va uzoq muddatga foydalanishga yaroqli bo'lishi kerak. Ayni paytda, turmush bilan, ta'lim bilan, tarbiya bilan, mehnat bilan bilan, ijodkorlik bilan chambarchas bog'langan bo'lishi, insom komilikka yetaklashi shart. O'zbekistondagi «O'qituvchi» yirik o'qituvchi pedagogik nashriyot sanaladi va unda asosan, darslik, o'quv-metodik qo'llanmalar, ko'rgazmali qurollar, yosh avlod tarbiyasiga asoslangan adabiyotlar nashr etiladi.

Jumladan, H. Umurov "Adabiy ijod asoslari" (ijod maktablari o'quvchilari uchun darslik, 2019), A.Zunnunov, N.Hotamovlar tomonidan "Adabiyot nazariyasi" («O'rta maktablarning yuqori sinf o'quvchilari uchun darslik», 1982). N.Hotamov, B.Sarimsoqovlar tomonidan "Adabiyotshunoslik terminlarining ruscha-o'zbekcha izohli lug'ati" (O'rta maktab o'quvchilari, til va adabiyot o'qituvchilari hamda filologiya fakulteti studentlar uchun, 1979), I.Sultonning «Adabiyot nazariyasi» (Universitetlar va pedagogika institutlarning filologiya fakultet talabalari uchun darslik, 2005) asarlarini ko'rsatish mumkin.

Demak, konsepsiyada aytilganidek, "darslik-davlat talab standartlari, o'quv dasturi, uslubiyati va didaktik talablari asosida, ta'lim manbaidir. An'anaviy lug'atlardan farqli ravishda elektron lug'at matn g'oya va ma'naviy qadriyatlarimiz singdirilgan, muayyan o'quv faniga va grafikaviy tasvirlar bilan bir qatorda video va animatsion lavhalar, mavzulari to'liq yoritilgan, tegishli fan asoslarini mukammal o'zlashtirishga qaratilgan holda, fanga tegishli bilimlarni talab tomonidan mustaqil o'zlashtirib olishga, ularda ko'nikma va malakalarni shakllantirishga, kerakli o'quv materialini mustaqil izlash va topish amaliy faoliyatda qo'llashni o'rgatish hamda bu ijodiy qobiliyatni rivojlantirishga yo'naltirilgan bo'lishi kerak".

Darslikdagi har bir bob yoki mavzuning mazmuni undagi milliy ilmiy g'oyaning mohiyati tushunarli, ravshan, aniq, mantiqiy bo'lishi etilishi zarur. Darslik o'quvchilarni mustaqil ta'lim olishga qiziqitirish ijodkorlikka yetaklovchi xislati bo'rtib turishi maqsadga muvofiqdir. Ayni paytda, tinglovchilarni faollikka chorlashi, tanqidiy fikrlashga undatish ijodiy o'sishiga asoslar berishi lozim.

ELEKTRON DARSLIK

Kompyuter texnologiyasiga asoslangan o'quv uslubini qo'llash mustaqil ta'lim olishga hamda fanga oid o'quv materiallar, ilmiy

ma'lumotlarning har tomonlama samarali o'zlashtirishga mo'ljallanadi. Unda (konsepsiyada):

- o'quv va ilmiy materiallar faqat verbal (matn) shaklda;
- o'quv materiallar verbal (matn) va ikki o'lchamli grafik shaklda;
- multimediya (ko'p axborotli) qo'llanmalar, ya'ni ma'lumot uchun uch o'lchamli grafik ko'rinishda, ovozli, vedio, animatsiya va qisman verbal (matn) shaklida;
- taktil (his qilinuvchi, seziladigan) xususiyatli, o'quvchini "ekran olami"da stereo nusxasi tasvirlangan real olamga kirishi va undagi ob'ektlarga nisbatan harakatlanish tasavvurini yaratadigan shaklda ifodalanadi.

Elektron darslik o'quv faoliyatini izlash, yig'ish, saqlash, tahlil, ishlov berish kabi ko'rinishlarini avtomatlashtirishni; hisoblashlarni, loyihalash va konstruksiyalashni, tajriba va eksperementning natijalariga ishlov berishni avtomatlashtirishni ko'zda tutishi kerak. Ayni paytda, ta'lim oluvchilarning obrazli va mantiqiy fikrlashini rivojlantirishi ham zarur. Elektron darslikni yaratish va mukammal bo'lishiga erishish uchun konsepsiyada ko'rsatilgan o'n bir bosqichni o'tash lozim.

ELEKTRON LUG'AT

An'anaviy "qog'ozli" lug'atga mos keluvchi elektron axborot manbaidir. An'anaviy lug'atlardan farqli ravishda elektron lug'at matn va grafikaviy tasvirlar bilan bir qatorda video va animatsion lavhalar, tovush, musiqa va boshqalar bilan birga media-ob'ektlarning butun spektrlarini o'z ichiga oladi.

O'QUV QO'LLANMA

(o'quv ishida dastur bo'ladigan, yo'l-yo'riq ko'rsatadigan yozma hujjat, dastur, asar)

O'quv qo'llanmasi ham darslik kabi muayyan o'quv yurtining dasturiga muvofiq o'sha fanning asoslarini, qonunlarini, xususiyatlarini, o'ziga xosliklarini ochadi. Ilmni muntazam, mustahkam va ongli o'zlashtirishiga, unga muhabbat uyg'otishga, Vatanga, Istiqlolga, Mustaqillikka cheksiz muhabbat ruhida tarbiyalashga xizmat qiladi. O'quv qo'llanmasi va darslikning mazmuni bir, farqi faqat shakldadir. To'xta Boboyevning «Adabiyotshunoslikka kirish» o'quv qo'llanmasi bilan N.Shukurov, N.Hotamov, Sh.Xolmatov, M.Mahmudovlarning

«Adabiyotshunoslikka kirish» (1984-yil) darsligini solishtirsa, yaqqol ayon bo'ladi.

Ikkalasida ham filolog talabalar uchun adabiyotshunoslik ilmiy asoslarini o'rgatish maqsad qilib olingan. Faqat qo'llanmada kurs har bir mavzusi aniq reja asosida muxtasar holda nazariy jihat yoritiladi. Va shu jarayonda mustaqil o'rganishga tegishli yo'l-yo'riq metodik maslahatlar berib boriladi; mavzuni yakunlash uchun mustahkamlashga ko'maklashadigan savollar, mustaqil ish uchun topshiriqlar beriladi; mavzuni mustaqil ravishda chuqur o'zlashtirishga yordam beradigan zaruriy adabiyotlar tavsiya etiladi. Demak, o'quv qo'llanma muayyan fanni mustaqil ravishda chuqur o'zlashtirishga imkoniyat tug'diradi; uni o'zlashtirishning ta'sirchan yo'llarini o'rgatadi.

USLUBIY QO'LLANMA

Professor-o'qituvchilar va talabalarga mo'ljallangan bo'lib, bir darsning maqsadi, dars o'tish vositalari va ulardan foydalanish usullari, darsning mazmuni, amaliy mashg'ulotlar, qo'shimcha topshiriqlar haqida tavsiyalar bayon qiladigan asardir. Unda, albatta, o'quv uchun ko'plarning yozgan ilmiy-uslubiy va o'quv uchun umumlashtirilgan, tanlangan va ta'sirchan shaklda bayon qilingan bo'lishi lozim.

Hotam Umurov va Azmiddin Nosirovning "Adabiyotshunoslik nazariyasi" (Samarqand, SamDU, 2016) uslubiy qo'llanmasida mustaqil ish uchun beriladigan topshiriqlarning mazmuni, shakli va hajmi ma'ruzalar va referatlar ro'yxati, mustaqil yodlash uchun tavsiya qilingan asarlar, kurs ishi mavzulari va ularni bajarish bo'yicha uslubiy maslahatlar, mustaqil o'rganish uchun siyosiy, ilmiy, badiiy asarlar hamda darslik va qo'llanmalar ro'yxati, ilmiy-tadqiqot yuritilgan o'rganishga oid zaruriy maslahatlar, "Shalola" va "Siyoyev" adabiyotshunos" to'garaklariga qatnashishning zarurligi masalalar alohida-alohida qismlarda tekshirilib kerakli ko'rsatmalar, yo'l-yo'riq berilgan. Bularning barchasi talabalarni adabiyotlar ustida mustaqil mushohada yuritgan holda ishlashga oshkora va oson yo'nalish bo'yicha Mustaqil va ijodiy izlanishga, topqirlikka, amaliy-ilmiy xulosa chiqarishga va yaratishga yetaklaydi.

ELEKTRON USLUBIY QO'LLANMA

Yuqoridagi konsepsiya va ko'rsatmalarga ko'ra, elektron uslubiy qo'llanma-pedagogik tajribani umumlashtirish va uzatish hamda ta'lim faoliyatining yangi modellarini shakllantirish va tarqatish shakli. Unda pedagogik tajriba mashg'ulotlarining raqamlashtirilgan vedio-lavhalari, elektron yoki unga o'girilgan shaklda yaratilgan o'quvchilar ishlarini darslar bo'yicha rejalashtirilgan shaklida ko'rsatiladi.

LUG'AT. IZOHLI LUG'AT

Aniq bir tartibda joylashgan so'zlar yoki so'z birikmalari to'plami, ularning mazmuni, kelib chiqishi va ishlatilishi to'g'risida ma'lumot beruvchi, yoki so'zning tushunchasi, u bilan belgilanuvchi predmetlar haqida axborot beruvchi asardir. Uning yaqqol misoli sifatida ikki tomlik "Ruscha-o'zbekcha lug'at"ni ko'rsatish mumkin. Unda so'zlarning grammatik shakli va ma'lumotlari keng ifodalangan.

Izohli lug'atda esa so'zlarning mazmunini izohlaydigan, har bir so'zning grammatik, etimologik va stilistik tavsifi beriladi, ularni qo'llashga oid misollar va boshqa ma'lumotlar keltiriladi. Ikki tomli lug'atda adabiy tilning imlo, talaffuz, so'z yasash va ishlatish normalari tavsiya etiladi. Har bir so'zning qabul qilingan yozilish shakli, kelib chiqishi, talaffuzi ko'rsatilgan, ma'nolari aniqlangan va izohlangan, misollar, dalillar bilan tasdiqlangan.

Dilnoza Yo'ldoshevaning "O'zbek tilida ornitonimlarning izohli lug'ati" (T., "Navro'z" nashriyoti, 2018) o'zbek tilida qush nomlarining izohi, alifbo ko'rsatgichi, tasnifi, tuzilishi va ornitonimlar orasidagi sinonimiya hamda omonimlarning alifbo ko'rsatgichi o'rin olgan. Birgina misol:

"MUSICHA. Kaptarsimon oilasi g'urraklar urug'iga mansub, odamga yaqin yashaydigan, beozor, yuvosh qush. ... bug'otlarda chakillab suv tomadi, deraza raxlarida ku-kulab musicchalar sayraydi. S.Siyoyev, Yorug'lik. "Uyalish kerak, o'rtoq direktor, menday musicchadek beozor kishini ranjitgani qanday ko'nglingiz bo'ldi?" "Guldasta" O'TIL-5, 2-tom, 648-bet; BUVPATMA (Jo'sh) zool. Musiccha "gorlinka, gorlitsa". O'XSHL -57; KUKIMALLA (Sayram) Musiccha "gorlinka"...

SamDU o'quv uslubiy kengashi tomonidan nashr etilgan U. Qobilovning "Nubuvvat va valoyat terminlari qisqacha izohli lug'ati"

(Samarqand, SamDU nashri, 2019.)da Nubuvvat va tasavvuf adabiyoti tushuncha, termin va istilohlar izohlanadi. U tasavvuf va matnlar adabiyotni ramziy-majoziy ifodalar talqinini tushunishga, matnlarning zohiriy-botiniy olamini idrok etishga yordam beradi. Jumladan, "Komil inson" tushunchasi quyidagicha izohlanadi:

"KOMIL INSON- aql va nafsga ko'ra kulliy va juz'iy bo'lgan kishilar. Barcha maqolalar martabalarni bosib o'tgan, o'zida ilohiy ism va sifatlarni jamlagan ism-u sifatlarning tajallisiga mazhar bo'lgan kishilar. Barcha maqolalar darajalarga erishgandan so'ng, insonlarni tarbiya va irshod qilish uchun mas'uliyatli bo'lgan bandidir. Bu daraja "Haqiqat ul-haqiqat, Jam'ul jam" deb ataladi. Ya'ni, barcha haqiqatlarni o'z vujudida to'plagan kishidir. Komil inson zohiriy va botiniy ilmlarni egallab, vahdaniy ilohiya va boshqa sifatlarning koinotdagi tajallilarini mushohada qilgan kamolga yetgan va ma'rifatli zotdir. Shuningdek, u butun insoniyatni sifatlarini o'zida to'plagan va ulug' Allohning rahmat, hayot, qadr-kamolati kabi ismlariga hamda birinchi aql, lavhul maxfuz, kitobi mubin, qadriyat ruh sirlariga mazhar bo'lgan kishi hisoblanadi."

ILMIY TANLANGAN ASARLAR

Ilm taraqqiyotiga katta hissa qo'shgan, respublikamiz rivojiga ulkan mehnat bilan xizmat qilgan, fanda o'z maktabiga, uslubiga bo'lgan olimlarning asarlarini bir joyga yig'ib, ularning ichidagi saralarini tanlab, katta shaklda chiqarish-tanlangan asar janrining xususiyatidir.

Tanlangan asarlar (ba'zida bir nechta jildli bo'lishi ham mumkin) ko'pincha, olimning hayoti va ijodi haqidagi tadqiqot bilan boshlanadi. Unda olimning qo'shgan hissasi, insoniy xislatlari, jamoat va davlat sifati va fazilatlarini atroflicha, asosli dalillarga suyangan holda yoritiladi. Tanlangan asarning mohiyati, ahamiyati ochiladi. Ana shundan so'ng, olimning kashfiyotlarini o'zida yaqqol jamg'argan asarlari - maqolalar, taqrizi, risolasi, monografiyasi, qo'llanmalari muayyan mavzular jihatidan kitobdan o'rin oladi.

Masalan, mumtoz adabiyotimizni ilmiy tadqiq etishda F.Karimov, N.Mallayev, H.Sulaymonov, A.Hayitmetov, V.Abdullayevning xizmatlari beqiyosdir. Shu olimlar ichida O'zbekiston Respublikasi Akademiya akademigi, O'zbekistonda xizmat ko'rsatgan fan arbobi, filologiya fanlari doktori, professor Vohid Abdullayevning ulug' salmoqli, mahsuldorligi bilan ajralib turadi. Vohid Abdullayev 40 ortiq adabiyotshunos olimlar, fan nomzodlari va fan doktori

ayyorladi; 70 ga yaqin fan nomzodlari va o'nlab fan doktorlari dissertatsiyalariga ilmiy hakam (opponent)lik qilib, ularning kamolotiga ko'mak berdi. Shu asosda Samarqandda o'zining adabiyotshunoslik maktabini yaratdi.

Olim «Alisher Navoiy Samarqandda», «O'zbek adabiyoti tarixi», «Samarqand shoirlar va olimlar shahri», «Asrlar nafasi», «Xoksor va Nishotiy», «Yangilik yarashadi» kabi monografiyalari, darsligi, risola va ilmiy ocherklari, 300 dan ortiq maqolalari bilan mumtoz adabiyotimiz tarixini yaratishga, yangi materiallar, faktlar, kashfiyotlar bilan boyitishga katta hissa qo'shdi.

Ustozning bunday hissalarini, zamonaviy adabiyotni tekshirishdagi yutuqlarini, jamoat arbobi, fan darg'asi, tan olingan shoir va muxandonligini aytib, adog'iga yetish qiyin.

Vohid Abdullayevning ilmiy tanlangan asar janrida «Saylanma»si (1982) bosilib chiqdi, u filologiya fanlari doktorlari, professorlar B.Valixojayev va S.Mirzayevlarning «Serjoziba alloma» deb nomlanuvchi maqolasi bilan ochiladi va unda olimning hayoti va ijodi nuxtasar tadqiq qilinadi. Olimning yuqorida qayd qilingan yuzlab asarlaridan 30 ga yaqini («Navoiy Samarqandda», «Navoiy zamonida Samarqand-u Buxoro she'riyati», «Navoiy va Kohiy», «Navoiy va Munis», «Alisher Navoiy va Ataullo Atoiy», «Ummon o'mrovli ulug' zot», «Yangilik yarashadi» va sh.k.) tanlab olingan va bir kitobda amlangan. Bu asarlarning o'ziyoq Vohid Abdullayevning butun salohiyati va hayot yo'lini yaqqol ko'rsata oladi...

1. Siz ilmiy tadqiqot va olimlikning umumiy xususiyatlari bilan oshno bo'ldingiz. Janrlarning barchasiga xos va har biriga tegishli qoida va sifatlarni ma'lum darajada angladingiz. Har bir janrni yaratish uchun qanday sa'yi harakatlar (garchi o'zgarmas qonun-qoidalar bo'lmas-da) zarurligini ham bildingiz. Ana shu bilimdan endi Siz turtki (start) olib, uni chuqurroq, kengroq, batafsilroq o'rganishga bel bog'lashingiz, ko'pga tatiydigan kashfiyotga erishguncha bo'lgan ilm yo'lini mustaqil o'tashingiz lozim. Ilmni boyitishingiz, donishmandligingizni oshirishingiz zarur.

2. Istagan janringizda ilm qilishingiz mumkin, faqatgina kichik janr (tezis, taqriz, referat, ilmiy ma'ruza kabi)larni egallashdan boshlagan ma'qul. Bu sohada tajriba orttirgandan so'ng, yirik janr (maqola, malakaviy bitiruv ishi, magistrlik dissertatsiyasi, risola, monografiya kabi)larni zabt etish osonroq ko'chadi. O'n yillab qilingan mehnatdan

keyin o'quv qo'llanma va darsliklar yaratish ustida ijod qilish maqsadiga muvofiqdir.

3. Ilm doimo kashf bilan tirik. Shu sabab Sizgacha yaratilgan bilimni tadqiqotlarni bilishingiz, ulardan ijodiy foydalanib, o'zingizning kashfingizni yaratishingiz talab etiladi. Boshqalardan ko'chirish, o'zingizning kashfingizni o'zlashtirish, o'zingizni takrorlash – olimlikni o'ldirishdir. O'zingizning kashfingizni o'zlashtirish, o'zingizni takrorlash – olimlikni o'ldirishdir. O'zingizning kashfingizni o'zlashtirish, o'zingizni takrorlash – olimlikni o'ldirishdir. O'zingizning kashfingizni o'zlashtirish, o'zingizni takrorlash – olimlikni o'ldirishdir.

4. Alloma Kaykovus "Qobusnoma"da deydilar: «Barcha kashfning asosida ilmga tolib bo'lsang, ehtiyotkor, qanoatli bo'lgil. Ilmni o'rganishda bilim, bekorchi hayotni dushman tutgil. Sabr-matonatli bo'l, jihatli bo'lmagil, kech yotgil, erta turgil, kitob va darsga qattiq berilgil, ishlarini zerikmagil, yod olgil, takrorlagil, haqshunos bo'lgil, nimani eshitgan yod qil, taqlidga rozi bo'lma, kitob, ajzo, qalam, qalamtarosh va shu kabi o'xshash narsalarni hamisha yoningda saqla va bulardan foydalanilgan narsalarni yodingga aslo keltirma. Oz so'zlagil, uzoqni o'ylagil. Agar bir tolibi ilm shu xilda bo'lsa, tez fursatda zamonning yagona kashfi bo'lur».

5. Ilmiy tadqiqotchi - olim bo'lishdan maqsad o'zlikni anglatmaydi. «e'tiqodni mustahkamlash uchundir, ammo boylik orttirmoqchi emas» (Alisher Navoiy). Shunday ekan, ilm umringizga qaratilgan bo'lsa, mazmunni ato etadi. Hayotingizni besamar o'tishidan asraydi, ulug' laydi. Ha, ilmsizlik buyuk illatdir, undan doimo o'zingizni asraydi.

Bobni mustahkamlovchi savollar:

1. Talabalarning o'quv tadqiqot va ilmiy tadqiqot ishlarini, ulardan farqlarini, xislatlarini bilasizmi?
2. Ilmiy asarning umumiy o'ziga xos xususiyatlari nimalar?
3. Ilmiy asar janrlari (maqola, annotatsiya, taqriz, referat, sh.k.)ning o'ziga xos xususiyat va belgilarini toping.
4. Ilmiy tadqiqodchi-olim bo'lishdan maqsadingizni angladingizmi?

Mustaqil ishlash uchun topshiriqlar:

1. Talabalarning o'quv tadqiqotlarini o'rganish uchun ma'ruza, anjuman, dars, seminar, referat, kurs ishi, o'quv pedagogik amaliyot va shu kabi ushbu kitobda ko'rsatilgan mashg'ulotlarga faol munosabatda bo'ling. Ular orqali tadqiqotchilik iqtidoringizni o'stiring.

2. Ilmiy janrlar-maqola, referat, magistrlik dissertatsiyasi va shu kabi adqiqotlarni xislati va fazilatini o'rganish uchun ularning namunalarini konspektlashtiring, tajriba to'plang.

3. Ilmiy tadqiqotning darslikda qayd etilgan janrlariga o'zingizning namunalar yaratishga kirishing. Eng avvalo annotatsiya va taqriz yaratishdan boshlang.

4. Tajribangizni oshirganingizdan so'ng maqola va boshqa janrlarga namunalar yarating. Kursdoshlaringiz bilan fikrlashing, muhokama qiling.

Zaruriy adabiyotlar:

1. Кайковус. Қобуснома, Т., "Ўқитувчи", 1968.
2. В. Абдуллаев. Сайланма, Т., 1982.
3. Н. Шукуров. Сўз сехри, шеър меҳри, Самарканд, 1992.
4. Н. Ражабов. Мутахассисликка кириш, Т., 1991.
5. П.Т. Приходко. Тропой науки, М., 1969.
6. Русча-ўзбекча лугат, Т., Ўзбек совет энциклопедияси Бош редакцияси, 1983.
7. Ўзбек тилининг изоҳли лугати, М., "Рус тили" нашриёти, 1981.
8. У. Тўйчиев. Ўзбек поэзиясида аруз системаси, Т., "Фан", 1985.
9. А. Расулов. Танкид, талкин, баҳолаш, Т., 2016.
10. Б. Назаров ва бошқалар. Ўзбек адабий танкиди тарихи, Т., "Тафаккур қаноти", 2012.
11. Ш. Ахмедова. Ўзбек адабий танкидчилиги жанрлари, Т., "Фан", 2009.
12. Ҳ. Умунов. Таҳлил санъати, Т., Ғафур Ғулом номидаги адабиёт ва санъат нашриёти, 1978.
13. Ҳ. Умунов. Таҳлил чизгилари, Т., "Мухаррир", 2013.
14. Ҳ. Умунов. Адабиёт назарияси. Дарслик, Т., "Шарк", 2002.

*Agar ilm-u ma'rifatning rasmi bo'lgan
u quyoshdan, oydan, osmon-u yulduzlar
go'zalroq bo'lardi.*

Hasan al-Basriy

*- Noqobil o'qituvchi haqiqatni shuncha
aytadi – qo'yadi, yaxshisi esa, uni
topishga o'rgatadi.*

V.O. Dist

UCHINCHI FASL

ILMIY FILOLOGIK TAHLIL

FILOLOGIK TAHLIL

Siz filologiya mutaxassisligi bo'yicha bakalavr darajasiga yetishib, magistr bo'lishga kirishgansiz. Endigi vazifangiz – filologik ilmiy tahlilni egallab, uni chuqur va asosli yoritishdir.

“Filologik tahlilda faqat tahlilning teranligi, xulosalarning asosli ekanligi hamda tekshirilayotgan badiiy asarning imkon qadar ko'proq qirralari qamrab olinishi va unga xos xususiyatlarning iloji boricha to'laroq ochilishiga... diqqat qaratiladi” (Qozoqboy Yo'ldosh, Muhayyo Yo'ldosh. Badiiy tahlil asoslari. T.: “Kamalak”, 2016, 149-b.) Ayni paytda, tahlil muallifning ilmi va ehtirosi bilan asosli dalillangan, mantiqli va xolis, ko'pga tushunarli adabiy tilda ochiq va lo'nda bayon qilinishi talab etiladi.

Ilmiy tahlil ustasi bo'lish uchun ilmiy tadqiqot janrlarini va ularning talablarini o'rganish yo'lida ko'p mehnat qilish talab etiladi. Shu vaqtda filologik tahlilni amalga oshirishni o'rganish uchun namunaviy amaliy misollar keltirishni lozim topdik. Darvoqe, bu namunalarga kerakli o'rinlarda murojaat qilinsa, ma'ruzalarni sayqallashtirishga, ta'sirdorligini oshirishga samaradorligini ta'minlashga yordam beradi va bu xislatlar birlashib talabani komillik tomon yetaklaydi.

TAQRIZLAR NAMUNASI

Olmos qirralar tahlili

O'z xalqining porloq istiqboli yo'lida tinimsiz va barakali kurashgan, butun borlig'ini elining nurli kelajagiga bag'ishlaganlarning umri mangukka daxldordir. Mangukka dahldor zotlarning hayoti va ijodi davrlar o'ta borgan sari yanada ulug'vorlik kasb etadi, kishining hayratini oshiradi, ezgulikka chorlaydi.

Ana shunday abadiy barhayot siymolardan biri – adabiyotimizning bayroqdori, zabardast shoir Hamid Olimjondir. Chunki Hamid Olimjonning o'zi ham, so'zi ham o'zbek adabiyotiga g'oyat maroqli va porloq bir sahifa bo'lib kirgan edi. “Novator shoir, bilimdon adabiyotshunos, romantik haqiqatparvar, jangchi, notiq, qadim ertaklarning baxshisi va yangi kuylarning boshchisi, janub jangchilarining hassos farzandi va jangovor kuylarning dadil soldati bo'lgan Hamid ulkan san'atkor, ulkan inson va ulkan shaxs edi” (M.Shayxzoda).

Bu ulkan ijodkor haqida uning 70 yillik yubileyiga bag'ishlab tanqidchi Naim Karimov yaqinda «Ajoyib kishilar hayoti» nomli kitobini nashr ettirdi.

Kitob uch bo'limdan iborat. Birinchi bo'limda Hamid Olimjon bolaligidan boshlab to 30-yillarning o'rtalarigacha bo'lgan, ikkinchi bo'limda 1935-40 yillar va uchunchi bo'limda Ulug' Vatan urushi hayoti va ijodining ba'zi qirralari tahlil qilinadi. Uch bo'lim o'zaro 14 lavhani birlashtiradi. Munaqqid asosiy diqqatini hali olimjonshunoslik nazari yetarli tushmagan tomonlarga qaratadi. Hamid Olimjonning xarakterining shakllanishi, uning ildizlari va takomilini, ichki dunyo hayoti va ijodining mehnat faoliyatini, ilhom va iste'dod ufqini, ayni paytda san'atkor ijodiga turtki bo'lgan omillar va asarlarning tug'ilish jarayonini qiziqarli faktlar asosida jonlantiradi.

Kitobda shoir biografiyasi va ijodi to'la-to'kis tahlil etilgan. Balki, shoir haqidagi esdalik, xotiralardan, arxiv materiallardan, shoirning kundalik daftarlaridan keng foydalanib, shoir qiyofasini she'riyat olamida yarqirab ko'ringan qirralarini kashf etishga intilgan. Ayniqsa, Hamid Olimjonning Farg'ona vodiysiga qilgan safirlari, «Baxtlar vodiysi», «Mahorat» she'rlarining tug'ilishi, shoirning ijodiga munosabati, Navoiyning sehrli va tolmas tadqiqotchi sifatidagi aylanishi, Katta Farg'ona kanali qurilishidagi faoliyati hamda maktablarning avtori sifatidagi ijodi va izlanishlarining, orzulari e'tiqodining tahliliga bag'ishlangan sahifalari diqqatga molikdir.

Garchi munaqqid Hamid Olimjon haqidagi keng auditoriyaga ma'lum materiallarni ko'pincha qayta hikoya qilsa-da, lekin uning bir faktga munosabati, nazariy qarashlari, xulosalari yaqqol ko'rsatib tashlanadi. Jumladan, u «Ilhom vodiysi» nomli lavhada Hamid Olimjonning mehnatsevarligi va iste'dodi haqida yozadi:

«Tabiat Hamid Olimjondan hech narsani ayamagan edi. Yaqimtoy ovozsiz ham, shamshirdek qadd-u qomatga ham ega bo'ldi. Biroq u o'ziga shafqatsiz darajada talabchan, harakatchan va mehnatkor bo'lmasa, iste'dodning ohu ko'zlari bir umrga yumuq o'tgan bo'lardi».

Hamid Olimjon har qanday joy va har qanday vaqtda ham ijtimoiy hayotda qatnashgan. U odatda erta tong bilan ijod dasturxonini yo'qimtoy ovozsiz ham, shamshirdek qadd-u qomatga ham ega bo'ldi. Biroq u o'ziga shafqatsiz darajada talabchan, harakatchan va mehnatkor bo'lmasa, iste'dodning ohu ko'zlari bir umrga yumuq o'tgan bo'lardi».

Hamid Olimjon har qanday joy va har qanday vaqtda ham ijtimoiy hayotda qatnashgan. U odatda erta tong bilan ijod dasturxonini yo'qimtoy ovozsiz ham, shamshirdek qadd-u qomatga ham ega bo'ldi. Biroq u o'ziga shafqatsiz darajada talabchan, harakatchan va mehnatkor bo'lmasa, iste'dodning ohu ko'zlari bir umrga yumuq o'tgan bo'lardi».

lekin ko'pincha shoirning zarhal qalamida zarhal jilva olib, yashnab va yarqirab ketardi». Bu usul Hamid Olimjon hayoti va ijodi bilan notanish kitobxonni shoir haqidagi tasavvurini to'liq bo'lishiga imkon bersa, Hamid Olimjonni yaxshi bilgan kishilarga shoir hayoti va ijodiy konsepsiyasini yanada chuqurroq tushunishga, yana bir bor u bilan murakkab hayot va nafosat haqida «dardlashish»ga imkon beradi.

Kitob shoir hayoti va ijodidan lavhalar deb atalsa-da, unda tanqidchi diqqatini o'zak masalaga – Hamid Olimjon hayotining takomiliga, ijodning kamolotiga qaratganligi uchun yaxlit asar – bir-biriga uzviy bog'langan lavhalardan iborat monografik asar taassurotini qoldirgan. Lekin ba'zi o'rinlarda (Asrimizning boshidagi Jizzaxning ijtimoiy tarixiy sharoiti; Hamid Olimjon va Nazir Safarov o'rtasidagi munosabatlar yoritilganda) ana shu yaxlitlik buziladi, shoir qiyofasi ikkinchi planga tushib qoladi.

Asarda ulkan san'atkorlarning hayoti va ijodi davr bilan. Adabiyotimiz ravnaqi bilan bog'liq holda tekshirilgani uchun Hamid Olimjon bilan muloqotda bo'lgan, birga o'sgan, ijodiy hamkorlik qilgan G.G'ulom, Oybek, Zulfiya, H.G'ulom, M.Sheverdin, M.Alaviya kabi ko'plab kishilarning qaydlari, xotiralari, esdaliklari qo'l kelgan, kitobga qiziqarlilik va ishonch ruhini baxsh etgan. Biroq tanqidchining juda ko'p o'rinlarda boshqalarning esdalik va qaydlarini o'ziniki qilib berishi tanqid e'tikasiga xilofdir.

Tanqidchi yutuqlaridan biri – shoir hayotining ijodiga, ijodning hayotiga ta'sirini izchil yoritishga erishganida ko'zga tashlanadi. Shuning uchun ham Komila ona, Zulfiya, G.G'ulom, Oybek, A.Tolstoy, L.Bat, N.Pogodin kabilarning shoir bilan bog'liq qirralari ham, ularning shoir ijodiga ta'siri masalasi ham inkishof etiladi. Biroq kitobda ba'zan takrorlarga yo'l qo'yiladiki, bu hol o'quvchini ranjitadi.

Yaxshi yozilgan asarda, albatta, munozarali, tortishuvli o'rinlar bo'lishi tabiiy. Shu nuqtai nazardan, N.Karimovning «Zaynab va Omon» dostoni tugunini aniqlashiga qo'shilib bo'lmaydi. U yozadi: «Anor Zaynabning «taqdir xati»da yozilgan «nasiba»sini e'lon etish bilan dostonning eng dramatik momenti boshlanadi. Bu – asarning tuguni. U syujetning rivojlanishi bilan tinimsiz kuchayadi» (110 bet).

Holbuki asarning tuguni – Zaynabning Omonni sevib qolishida. Agar bu sevgi bo'lmaganda, Zaynabning Sobirga unashtirilganligi detali asarda katta ahamiyat kasb etmagan bo'lardi.

Yoki tanqidchi Hamid Olimjonning Ulug' Vatan urushi davri ijodining boshlanishini tahlil etar ekan, yozadi:

Ko'rinadiki, Asqad Muxtor (ta'kidlangan so'zlarga diqqat uch xil she'rlar yozgan, lekin har birida ham oniy tuyg'uning falsafachilik uchun ochishga bosh diqqatini qaratgan. «Shoirning boshida tug'ilgan aytish mumkinki, uning jismiga turtki berib, hayajonga soladi, qon yoqib, ko'ksida tipirchilab uyg'onadi» (V. Belinskiy). Uyg'ongan teran bo'lsa, his ham teranlik kasb etadi va ular omuxtalashgan yangi bir olamni – fikriy ehtirosga yo'g'rilgan go'zal, dilkash she'ri yaratadi, shoirning falsafiy o'ylarini, teran aqlini va tug'ilgan yaxlit saboqlarni insoniylashtiradi.

No'mon Rahimjonov «Ana shu nurposh fazilatlarini bilmay, umuminsoniy mazmun kasb etadi. Lirikamizning buguni va ertasi hamisha hamnafasdir» (55-bet), deb yozadiki, bu xulosaga qo'shilgan yoqlagingiz keladi.

Risola ham yaxlitlik (bir butunlik)ni yoqtiradigan janrdir. Dastlabki unga kiritilgan hamma tadqiqotlar ham mazmunan, ham shaklan mehvarga bag'ishlanishini, birlashishini talab qiladi. Shu nazardan risoladagi so'nggi ikki maqola oldingi qism g'oyib birlashmaydi, garchi A. Muxtor she'riyatiga oid bo'lsalar-da, alohida saqlab qolganlar. Ayni paytda, risolada (garchi siqiy tarzda bo'lsa) «Kirish»ning borligi-yu, «Xulosa»ning yo'qligi ham yaxlitlikka keltirgan.

«She'r – fikrning guli», deydi ustoz Oybek» (38-bet), ta'kidlangani holda, u muallif tomonidan o'zlashtirilib, sarlavhaga e'chiqariladi, bu tadqiqotchi etikasiga darz yetkazadi. Muallif tadqiqotchi «iqi», «kulala», «silqish», «bekaron», «shajara», «darj» kabi ishlatiladigan so'zlarning go'zalligini voqe qilgani holda «taxayyul» (tahayyur) so'zlarini behisob takrorlaydi. Hatto «taxayyul» so'zining bir sahifa (3-bet)da uch marta qo'llanishi – so'z ta'kidlash e'tiborsizlikday tuyuladi.

Kitobcha katta mehnat evaziga kelgan, «zavqu-shavq» bilan yozilgan tadqiqotdir. Muallifning badiiy asarni uqish va ta'kidlash qimmatini belgilash san'atini chuqur egallagan tadqiqotchi ekanligi ko'rsatuvchi dalildir. Shuning uchun uning tafakkur tarzi va kasbiy adabiyotshunoslarni qiziqtiradi, Asqad Muxtor poetik o'rganuvchilarga namuna bo'la oladi.

etadi", deb ta'kidlaydi". (Qarang: S.Mamajonov. Shoir dunyo
G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1974, 44
Bu fikrlarni tanqidchi Salohiddin Mamajonov "to'g'ri", deb top
shunday asosni beradi:

"Hamid Olimjon sozidan yangragan baxtiyorlik va
tuyg'ulari, ko'tarinki kayfiyat va ruhiy sog'lomlik, jo'shqinlik
xalqi qalbining, ruhining, kayfiyatining aks sadosi edi. Axir
kishisi to'g'risida yozadimi, yoki ona Vatan jamoli, ko'klam
birorta daryosi haqida fikr yuritadimi – hammasida bitta kayfiyat
ruhni – baxtiyorlik va shodlik ruhini ko'radi ... hammasini
shodlik mezon bilan o'lchaydi" (Shu asar. 102-103-betlar).
Olimjon 30 yoshida yozgan "O'zbekiston" she'ri ham bu fikrni
qiladi.

"O'zbekiston"

Hamid Olimjon she'rlarining ba'zilarida ("O'zbekiston"
gullaganda", "Eng gullagan yoshlik chog'imda" kabi) bitta kompozitsiya
topildi uchraydi. Bunda shoir ustalik bilan kitobxon diqqatini o'ziga
qaratadi, ya'ni she'rning dastlabki ikki misrasida aytmoqchi fikrni
kitobxonga havola qiladi, uning qalbiga hamohang tuyg'ularni, fikrni
terilgan dur donalaridek, yaqqol tirltiradi. Shundan so'ng, go'yo
mening qalbimiz bo'lib, shodlik va baxtdan nur emib, quvonib
dilso'zlar ifodasiga o'tadi.

Bundan 70 yil oldin yozilgan va hanuzgacha uning tarafdorlari
go'zalligi, mo'jizakorligini boshqa biron asar takrorlay olmagan
"O'zbekiston" (1939) she'ri ham shunday boshlanadi:
Vodiylarni yayov kezganda,
Bir ajib his bor edi manda...

Xo'sh, bu ajib his nima? Nega yayov kezganda bu his tugay
uradi? Uni Siz-u men qanday tasavvur qilamiz?.. Bu o'ylarning san'at
adog'i yo'q... O'ylanaverasiz, o'ylanaverasiz... Es-hushingizni
qotgandan so'ng, qani shoir nima der ekan, qalbidagi ajib hisni qanday
zavq-shavq bilan xonish qilarkan? Uni qanday chizarkan? Vatan
insonga esh muhabbatini qanday ifodalaydi ekan? kabi savol
uyg'otish orqali Sizni o'ziga "bog'lab" olgandan so'ng, qalb zarfida
to'kishga o'tadi.

Chappar urib gullagan bog'in,
O'par edim Vatan tuprog'in.

odamlardan tinglab hikoya,

O'sar edi shoirda g'oya,
Daryolardan kaylab o'tardim,
Ertaklarga quloq tutardim.
Hammasini tinglardim, ammo,
O'xshashini topmasdim, aslo.

Bu zarblar Sizni o'ziga mahliyo aylasa ham, hali hech bir narsani
shkora qilmaydi. Bizning hayronligimizni oshiradi, xolos. Sizda
ag'ilgan savollarning yechimini bermaydi, lekin Sizni tinglashga, "bir
ajib his"ning o'xshashini topishga yo'naltiradi, uni bilishga judayam
oriqtiradi, intizor etadi. Shunday tarzda Sizni pinhona tayyorlagandan
o'nggina, qalbidan nur kabi oqib chiquvchi va ayni paytda, qalbidan
ishib etilgan "O'zbekiston nomli bir jannat"ning timsolini, "Elni
quchgan mangu bir bahor"ning anvoyi ranglari iforini his etadigan va
nididan mast bo'ladiganday qilib so'zlaydi; "ajib diyor"ning
"Chiroyida zarra dog'i yo'q" o'lkaning mohiyatini kashf etadi:

O'xshashi yo'q bu go'zal bo'ston,
Dostonlarda bitgan guliston.
O'zbekiston deya atalur,
Uni sevib el tilga olur.
Chiroylidir go'yo yosh kelin,
Ikki daryo yuvar kokilin.
Qorli tog'lar turar boshida,
Gul vodiylar yashnar qoshida.

Chor atrofga yoyganda gilam
Aslo yo'qdir bundayin ko'klam.
Tog'lardagi qip-qizil lola
Bo'lib go'yo yoqut piyola,
Buloqlardan uzatadi suv,
El ko'zidan qochadi uyqu.

"Bundayin ajib diyor" unda mehnat qilayotganlar, "ijod va
turmush" mashaqqatlarini yengayotgan odamlarsiz yaxlit bo'lolmaydi.
Xuddi shuningdek she'r ham, she'rdagi benihoya aniq, qabariqli, rost,
yorqin, go'zal o'lka tabiati ham elsiz yaxlit poetik obrazga aylanmaydi.
Chunki shoir aytganidek,

*“Go‘zal etmish dunyoni odam,
Odam bilan go‘zaldir ul ham”.*

Shu bois, faqat ular birlashganlarida, bir-birlarining qalb va mohiyatlariga mehr va muhabbat ila kirganlarida, bir jon-u tanga aylanganlarida O‘zbekistondek diyor – “yangi bir jahon” bo‘lib yaxlitlashadi, jonlanadi:

*Dalalarda boshlanadi ish,
Boshlanadi ijod va turmush.
Kundan-kunga o‘sadi paxta,
Barg chiqadi har bir daraxtda.
Olmazorlar gulin to‘kadi,
Meva bog‘lab shoxin bukadi.
Shaharlarda ishga chiqib el,
Odam bilan to‘lar Tekstil.
Hammasining bir istagi bor,
Hammasi ham xursand, baxtiyor.
Bu o‘lkada har narsa bordir,
Ko‘rmaganlar doim xumordir.
Amu bilan Sirdan suv ichgan,
Zarafshonni loylatib kechgan
Chavandozlar bordir bu elda.
Bahor chog‘i pishqirgan selda
Arg‘umoqlar qo‘shig‘i bordir, -
Bu shundayin ajib diyordir.*

“Bu ajib diyor”ning shunchalik xislatlari ketma-ket, bosqichma-bosqich ochilaveradi. Hayratingizni toshiraveradi. Albatta, bunday holga tushishning, Vatan ulug‘ligi va go‘zalligini his etishning sabablari bor, bu sabablarning arzu tasvirida katta ishonch va hayotiylik beqiyosdir; illo bu Vatanning:

*Dalasida o‘smas tikonlar,
Cho‘llarida chopmas ilonlar.
Qush uchganda kuymas qanoti,
Odam o‘tsa qurimas zoti.
Chanqov qolib yo‘lovchi o‘lmas,
Har burchakda boshkesar bo‘lmas.
Kulbalarni kelib bosmas qum,
Go‘daklarni yutmas och o‘lim.
Odamga baxt va tole yordir, -
Bu shundayin ajib diyordir.*

Ushbu parchadagi so‘nggi ikki misrani takrorlasangiz, go‘yo she‘r tugagan, uning asosiy g‘oyasi (“Odamga baxt va tole yordir”) yechilgandek tuyuladi. Shoir bundan oshirib aytolmasligiga, O‘zbekistonning qalbini bundan-da zo‘rroq ifoda qilolmasligiga, shoirning bir oniy nafasi nihoyalanganiga ishonch hosil qilasiz. Lekin bu ishonchingizni san‘atkor dahosi chilparchin qiladi. U nafasni rostlab olish uchun to‘xtaganligini his ettiradi, hali uning O‘zbekiston qiyofasini balandroq pardada ochishiga, yanada nurlantirishiga, yanada yaxlit uyg‘unlikni yaratuvchi xislatlarni ochishiga imkon beruvchi iste‘dodining qudrati beqiyosligini ko‘rsatadi.

*Bunda bulbul kitob o‘qiydi,
Bunda qurtlar ipak to‘qiydi,
Bunda ari keltiradi bol,
Bunda qushlar topadi iqbol,
Bunda qorning taglarida qish,
Bahor uchun so‘ylaydi olqish.
Bir o‘lkaki husnga boydir,
Uning eng zo‘r ko‘zgusi oydir.
Bir parcha o‘t bo‘lib bunda kun,
Paxtasiga ishlaydi har kun.
Botirlari kanal qazadi,
Shoirlari g‘azal yozadi,
Kuychilari o‘qiydi yalla,
Juvonlari aytadi alla.
Pazandasi yopadi shirmon,
Qarilari kutadi mehmon.*

Vatanning, vatandoshlarning bunday safarbarligidan, har birining o‘z ijodi va turmushi bilan bandligidan iftixor tuygan shoir, buning sabablarini voqelikdan axtaradi va voqelikdan topadi: o‘sha davrning bosh haqiqatini – Moskva va dohiyni sharaflaydi; ko‘ngilning tinchligi va osoyishini, bag‘ming butunligini ular bilan bog‘laydi (Shoir o‘z davrining farzandi ekanligini, ayni paytda, yashagan davrining barhaq qonuni (Moskvadan, Lenin – Stalindan “qon olar qalbiga hayot” degan asosiy tushuncha)ni asoslay va ifodalay olishi bilangina buyuk bo‘lishini unutmashimiz; bugungi tushuncha va e‘tiqodlarimiz asosida uni yomonotliqqa chiqarishimiz noo‘rin va noto‘g‘ri ekanligini anglashimiz shart):

*Bu shundayin ajib diyordir,
Buning qiziq hikmati bordir:*

*Moskvada suyangan tog'i,
Gurjistonda sevgan o'rtog'i –
Unga husn va iftixordir.
Uzoq Sharqda qo'shini bordir.
Shuning uchun tinchdir u ko'ngil,
Shuning uchun osoyishdir ul.
Shuning uchun somonda yotmas,
Shuning uchun sovuqda qotmas.
Yovlariga osmon tutundir,
Shuning uchun bag'ri butundir.
Shuning uchun yopinmagay xas,
Shuning uchun kiyinar atlas.*

O'zbekiston timsoli bekam-u ko'st rasolangach, san'atkor dil izhorini yakunlash tomon yo'l olarkan, jonidan ortiq ko'rgan Vataniga, eliga, do'stlariga, dohiysiga omonlik tilaydi. Ayni paytda, sodda va xalqchil misralar qa'riga yashiringan o'z ruhining O'zbekiston ruhi bilan, dohiysi ruhi bilan, butun jahon ruhi bilan birligini ifodalaydi:

*Shunday o'lka doim bor bo'lsin,
Shunday o'lka elga yor bo'lsin.
Omon bo'lsin og'aynilari,
Omon bo'lsin do'stlarning bari.
Omon bo'lsin dohiysi omon,
Shunday bo'lsin bu butun jahon.*

She'r muqaddimasi Vatan tuprog'ini o'pish ("O'par edim Vatan tuprog'in") bilan boshlangani bois, uning xotimasi ham ana shu aziz tuproqqa baxshida mehrning tasviri orqali yakun topadi, uni tahlilidan ko'ra, o'zini qalbga singdirish ko'proq zavqlidir, jonbaxshidir:

*Shaftolizor bog'larni ko'rdim,
Gul ko'kargan tog'larni ko'rdim.
Mehr qo'yib o'pgan sari oq,
Oppoq bo'ldi bu aziz tuproq.*

Vatan va xalqning ruhiyatini birgina she'rga sig'dirish va uni to'lasincha ifodalash imkoni hech bir san'atkorga berilmagan. "Har kuni bir buyuk mazmun"ga ega Vatan va xalqning timsolini hamma ijodkorlar yaratishi, u har bir qalbda o'zgacha kechinmalar uyg'otishi mumkinligini Hamid Olimjon to'liq angelaydi. Va u shu tushunchadan kelib chiqib,

mardonalik va san'atkorlik bilan yaratgan "O'zbekiston"ni yana o'zi ham, o'zgalar ham kuylashiga imkoniyat borligiga shama (ko'p nuqta qo'yib) qilib, tugatadi. Bu bir bora gul iforiday sochilgan "ajib his"larning hali tugamasligiga bashoratdir. Ayni paytda, she'r qanday ochilgan bo'lsa, kompozitsion yaxlitlikni bunyod etish uchun aynan shunday misralar bilan yopiladi:

*Vodiyarlarni yayov kezganda,
Bir ajib his bor edi manda...*

Xotima

Oradan ancha vaqt o'tdi. Nihoyat Abdulla Oripovning "O'zbekiston" (1964-1970) she'ri dunyoga keldi. U shunday boshlanadi:

*Yurtim, senga she'r bitdim bu kun,
Qiyosingni topmadim aslo.
Shoirilar bor, o'z yurtin butun –
Olam aro atagan tanho.
Ular she'ri uchdi ko'p yiroq,
Qanotida kumush diyori,
Bir o'lka bor dunyoda, biroq
Bitilmagan dostondir bori:
Faqat ojiz qalamim manim,
O'zbekiston, Vatanim manim.*

Ushbu bandni o'qiganingizdanoq Hamid Olimjonning "O'zbekiston"i yodingizga keladi, ana shu she'r Abdulla Oripov "O'zbekiston"iga turtki bo'lganini anglaysiz.

Hamid Olimjon va Abdulla Oripovning she'rlarida soddalikni, tabiiylikni, teranlikni his qilasiz. Ikkalasing ham go'zal asar ekanligini tan olasiz. Ayni paytda, ularning farqini – har bir shoirning o'ziga xos o'ylari, tuyg'ulari, orzulari, fikrlari dunyosi borligini anglaysiz.

Hamid Olimjon o'lka "tabiatiga taqlid qilmaydi, balki u bilan raqobatga kirishadi", tabiatni o'z ko'zi, qalbi, ongi bilan qaytadan tiriltiradi, uni faollashtiradi, baxt va shodlik kuyini chaldiradi, tuyg'ularni mazmunga ko'madi, hissiyotni toshirtiradi, odamni entiktiradi, kelinchakka o'xshash O'zbekistonga mahliyo etadi – qo'yadi. Abdulla Oripov esa o'lka tabiatiga emas, balki ana shu o'lkaning buyuk o'g'lonlari – Amir Temur, Ulug'bek, Beruniy, Navoiy, Jaloliddin, Sobir Rahim, Habib Abdulla kabilarning tarixiy xizmatlari sarhisobi orqali Vatan timsolini jonlantiradi. Ya'ni, shoir taassurotni fikrdan oladi. Uningcha, "Go'zal va chuqur fikrdan odamning hayratlanishi tabiiy hol..."

Bu shu qadar go'zal bir mo'jizadirki, uning oldida har qanday daho shoir ham lol qolishi hech gap emas..."

Hamid Olimjon asarida barcha bandlar (10+42+30+6+6 = 94 misra), qismlar, tasviriy vositalar, badiiy unsurlar "O'xshashi yo'q bu go'zal bo'stonda odamga baxt va tole yordir" degan bosh maqsadni ochishga yo'nalgan bo'lsa, Abdulla Oripov she'rida (har bandi 10 misradan 15 band = 150 misra) "Vatanni ulug' qilgan ona xalqdir" degan maqsadga bo'ysinadi va yurt timsolini yaxlitlaydi.

Jumladan, bu Hamid Olimjonda:

Odamga baxt va tole yordir, -

Bu shundayin ajib diyordir.

Abdulla Oripov she'rida esa quyidagicha aksini topgandir:

Bobolardan so'zladim, ammo

Bir zot borkim, baridan suyuk:

Buyuklarga baxsh etgan daho,

Ona xalqim o'zingsan buyuk

Sen o'zingsan, eng so'ngi nonin

O'zi emay o'g'liga tutgan.

Sen o'zingsan, farzandlar shonin

Asrlardan opichlab o'tgan.

Ona xalqim, jon - tanim manim,

O'zbekiston, Vatanim manim.

Birinchi she'rda Vatanning betakror mazmuni batafsil yoritilsa, ikkinchisida o'lkaning "kechmishini tomosha" qilish orqali iqboli hurligi, mangu yorug'ligi ochiladi.

Birinchisida ilhom juda yengil, tiniq, baxtiyorlikni mujassam etgan bo'lsa, ikkinchisida hayqiriq, shiddat, falsafiylikni voqe qiladi. Shu bois, birinchisi zavq bilan o'qilsa, ikkinchisi mulohazakorlikni talab qiladi.

Hamid Olimjon she'ri uzoq o'ylangan, miyada uzoq pishitilgan va asarining bitishi, uning iqroriga, boshqacha bo'lgan, Abdulla Oripov juda uzoq vaqt tanaffus bilan, o'qtin-o'qtin yozganman. Katta she'rlarni, o'zimning tajribamdan aytaman, bir o'tirishda yozib tugallash qiyin. Bu bir syujet bo'lsa ekan, davom ettirib ketaversangiz. Agar hazilroq qilib aytsam, bunday she'rlar yo'talga o'xshaydi. U tutishi kerak. Tutmasa, qasddan yo'talsangiz, yo'tal chiqmaydi. Yo'tal o'zi ichdan qo'zib chiqishi kerak. Shuning uchun shu besh-olti yo'tal mobaynida, shu

she'rni yozib tugatganman. Bu she'rning bitishiga 3 yil muddat ketgan" (Sharq yulduzi, №1, 2006, 11-bet). "Sevinch-dardim - bari Vatanim" nomli suhbat (A.Oripov. "Adolat ko'zgusi", T., "Adolat", 2005, 137-bet)da "O'zbekiston" she'rimni olaylik. Men uni 1964 yilda boshlaganman. Shu orada uning yarmini yozdim-u qolgan yarmiga o'sha mahalda nafasim etmadi. She'rni to'xtatdim keyin. Orada boshqa kayfiyatlar bilan bog'liq she'rlarni yozib yuraverdim. Vaqti-soati kelib yana shu she'rga kayfiyatim ro'para keldi. Kutib turgan edim shuni. Xuddi kelgan joyidan yana qattiq bir mehnat bilan she'rni tugatdim. Endi shunga qandaydir bir olti-yetti yil vaqt ketdi", - deydi.

Bunday tarzda taqqoslashni qancha davom ettirmaylik, bu she'rlar haqida shunday xulosa qilish mumkin: **Ikkalasining olmosdek mustahkam misralariga jo bo'lgan tuyg'ular tiniqdan-da tiniq; fikrlari teran, obrazlari ulug'vor; umid va ishonch yorug', faxr va g'ururning ruhiy qudrati beqiyos, o'ta hayotiy va go'zalligi betakror.**

Lekin menga (zo'rni zo'rga solishtirganda) Hamid Olimjon she'ri beqiyos yuksak ko'rinadi. Unda xalqimning ruhini, o'lkam tuprog'ining hidini sezaman, mazasini totganday bo'laman. Quvonchim toshadi, yuragim qinidan chiqaman, deydi. Shunda hayotning baxt va shodlik qo'shig'ini barcha qadrdonlar bilan kuylagim, yonib, yondirib yashagim keladi. Vatanga bo'lgan iftixor va g'ururdan yaralgan mag'rur, qudratli, pokiza, jozibali, jo'shqin, jonbaxsh tuyg'ulardan oziqlangan "she'rimizning eng jarang sasi, boqiy she'r" (A.Oripov) egasi bugun ham safda ekanligiga imon keltiraman. Ha, buyuk daholar o'limni bilmaydilar. Darvoqe:

"O, yuragim, sabr etgin bir dam,

Sen sari ham kimdir izlar yo'l.

"Vodiylarni yayov kezganda,

Bir ajib his bor edi manda".

ZULFIYA LIRIKASIDA TUYG'ULAR TADRIJI

Zulfiya haqida yozganlarning deyarli barchasi uning hislarni bavoysita - "narsa-hodisalar olami" orqali ifodalash xarakteri haqida qayd etishadi. Boshqalardan farqli tarzda, Zulfiya narsalarni ularning boshdan kechirilayotgan lahzalar bilan tushunarsiz bog'liqligida tushunish va sevish layoqatiga ega.

Har qanday ruhiy holat, har qaysi kayfiyat Zulfiya she'rlarida tashqi dunyoning unga mos hodisasi bilan belgilanadi. Muallif narsa-hodisalar, buyumlar gapirganidan ortiqcha gapirmaydi, hech narsani kitobxonga tiqishtirmaydi, o'z nomidan sharhlamaydi. Uning so'zlari ataylab zohiriy, bosiq va betaraf jaranglaydi. Ammo qalbdagi ulkan to'lg'onish onlari xotirada qoladigan sharoit va vaziyatning mayda shtrixlarigacha esga tushiradi. Narsa-hodisalarning obrazlari semantik qo'shaloqlik kasb etadi: ba'zan ular xuddi hodisalarning o'zi haqida tasavvur uyg'otsa, ba'zida narsa-hodisalar bilan lirik qahramonni to'lqinlantirayotgan tuyg'ular o'rtasidagi intim-ramziy aloqa gavdalanadi. Lirik kechinma o'ziga yangi ifoda topadi, narsa-buyumlar, hodisalar bilan aloqaga kirishib, syujetda zichlashadi. Narsa-hodisalar shoira lirik stixiyasining vakillariga aylanadi.

Qalb harakati unda so'z, ishora, mimika, qiliq-muomala orqali faqat tashqida ifodalanganidek maqom oladi. Tashqi dunyo uning lirik tafakkurida ichki dunyoning o'ziga xos belgisi sifatida keladi, ammo shu bilan birga o'zining mustaqilligini yo'qotmaydi. Narsa-hodisa va tabiat realiyalari Zulfiya she'rlarida ikki ma'noda o'qilishi mumkin – ular o'z-o'zi haqida ham gapirishlari yoki lirik qahramonning bilvosita tavba-istig'ori uchun vosita bo'lib xizmat qilishlari mumkin. Real dunyo obrazlari sub'ekt kechinmalarini atrof-dunyo va uning idroki o'xshash bo'lgandagina shunday ifodalay oladi. Zulfiya badiiy tizimida reallik va ongning o'zaro munosabat mexanizmi aynan shunday kechadi.

Ob'ekt va uning sub'ektiv idrok qilinishi fenomenologik ta'limotdan oziq oladi. Unga ko'ra, "predmetlar olami ongga nisbatan immanent; u ongga taalluqli ekanligi tufayligina o'zining ob'ektiv mazmunini topadi"⁸.

E.Gusserlga ko'ra, bizning ongimiz o'z-o'zicha mavjud predmetlar bilan emas, balki fenomenlar, ya'ni "buyumlarning ongdagi kechinmalar oqimida o'zini namoyon qilishi va tayin etishi" bilan ish ko'radi⁹. Bu shuni anglatadiki, fenomen sifatida namoyon bo'ladigan predmetlar, ongimizda biz ularga qanchalik qadr-qimmat belgilasak, shunchalik ahamiyat kasb etadi. Ayni shu jihat Zulfiya tomonidan, avvalambor, intuitiv ravishda his qilinadi. Shoira lirik ongining mazmunini atrofda reallik obrazlari tashkil etadi, dunyosining mohiyatini esa – narsalarni

ularning idrok qilinish oqimida ilg'ash tashkil qiladi. U o'z diqqatini hissiy refleksiyaga emas, balki o'zini o'rab olgan muhitning ong tomonidan qabul qilinishiga qaratadi. Ammo dunyo Zulfiya she'rlarida idroklovchi ongdan ayro emas. Shuning uchun ham reallik kartinasi doimo ikkiga bo'linadi: o'z-o'zicha muhim tashqi dunyo realiyalari bir vaqtning o'zida lirik qahramonning ruhiy holatidan hikoya qiladi.

Qanday qilib shoira bunday effektga erishadi? Zulfiya tabiat kartinalarini suveren tasvirlash usuliga murojaat qiladi. Narsa-buyumlar shunday ko'rsatiladiki, ularni sensorli qabul qilish (ko'z orqali ko'rish) ko'pincha "kadr ortida" qoladi:

Oqshom edi, oydin ko'prikda
Barno qiz-u yigit turardi,
Oyni kutgan oqshomgi ko'kda
Beshik-beshik bulut yurardi.

Bulutlarning yorib quchog'in,
Oy ko'rsatdi olmos yuzini.
Mag'rur tashlab yerga nigohin,
Tinglab qoldi yigit so'zini. (3-b.)

Natijada narsa-hodisalar obrazi ("beshik-beshik bulut", "yerga mag'rur nigoh tashlayotgan olmos oy") she'r fazosida yiriklashadi, oldingi planga chiqadi, nafaqat peyzaj elementi, balki o'z-o'zicha muhim ahamiyat kasb etadigan fenomen sifatida gavdalanadi, "oy el sari mayin suzadi", "oqshom og'ushiga nur to'lib", "tong kulganday bo'ladi". Bu obrazlarning barchasi she'rda mustaqil yashay boshlaydi.

Bunga erishish uchun shoira tuyg'ularni mayda tafsilotlarigacha ishlab chiqadi, dunyoni tovushlar, hidlar, ranglar, nafis shakllar uyg'unligida tasvirlashning o'ziga xos – "stereoskopik prinsipi"ga amal qiladi. Dunyoni tantanavor-xushhol qabul qilish, uning predmetlik tabiatini tasvirlash, turmush va ob'ektiv borliqni estetik jihatdan tenglashtirish Zulfiya ijodida to'liq ifodasini topadi. Aytish joizki, shoira poetik maktabining deyarli barcha vakillari ijodida she'r yaratishning ayni shu manerasini ko'rishimiz mumkin.

Ayni paytda, qayd etib o'tilganidek, real dunyo obrazlari lirik qahramon qalbining tuzilishidan darak beradi. Shoiraning narsa-hodisalarni badiiy gavdalandirishdagi o'ziga xosligi shunda ko'rinadiki, lirik sub'ektivlik qanchalik yorqin ifodalangan bo'lsa, ular shunchalik hayotiyroq, tabiiyroq ko'rinish oladi. O'y-kechinmalar tarangligi Zulfiyada ba'zan shunaqangi otash va yorug'lik bera oladiki, ular

⁸ Огурцов А. П. Феноменология // Философский энциклопедический словарь. – М.: 1983. – С. 718.

⁹ Свасьян К. А. Феноменологическое познание. Пропедевтика и критика. – Ереван: 1987. – С. 37.

qaynogʻidan inson ichki olami tashqi dunyo bilan birikadi va pishib, toshqolga aylanadi.

Ayonki, tashqi realiyalarning har qanday lirik tasvirida tagmaʼno orqali muallifning emotsional bahosi sezilib turadi. Biroq Zulfiyada – borliqning tashqi va ichki koʻrinishlari birikishi natijasida – narsa-buyumlarning obrazlari semantik jihatdan ikki planli, ikki yoʻnalishli boʻlib gavdalanadi. Bir tomondan, ular obʼekt, tashqi dunyoni ifodalasa, boshqa tomondan – uni qabul qilayotgan lirik ongni xarakterlaydi. Qachonki Zulfiya:

Sevmay qoʻydim tunni,

Sevmayman tunni.

Butun vujud boʻlib kunni kutaman.

Nafis, shaftolining guliday nurli –

Shaffof nafasiga yuzim tutaman¹⁰.

desa, kitobxon koʻz oʻngida tabiatning muayyan nafis kartinasi jonlanadi. Bunday effektga obrazning kuchli his-hayajon ifodalaydigan ayrichaligi, uning tarkibiga subʼektiv modallik unsurlarining (“butun vujud boʻlib”) singdirib yuborilganligi, semantik takrorlar (“shaftolining... shaffof nafasi”) orqali erishiladi. Ammo obrazning xuddi shu empatik qabariqligi (kuchli his-hayajonni ifodalashi), soʻzlar ifodasining ekspressivligi lirik qahramon ichidagi tanglik haqida, uni iskanjaga olgan iztiroblar haqida taassurot uygʻotadi. Uning qalb holati narsa (shaftoli guli) obraziga kavsharlanadi, qalaylanadi. Pirovardida, predmetli maʼnoga ega soʻz ularning semantik va emotsional maydonlarini kengaytiruvchi qoʻshimcha maʼno orttiradi.

Qatʼiyan aytganda, ruhiy kechinmalarni gavdalanitirishning Zulfiyaga xos yoʻsinining mohiyati – har qaysi kechinmaga biror narsadan muvofiqlik izlash emas, balki idrok qilayotgan ong harakatlarini modellashtirishdir. Uning novatorlik tamoyillari shoiraning shu paytgacha lirik tadqiq obʼekti boʻlmagan fenomenlarni sheʼrda aks ettirganligi bilan belgilanadi. U kechinmaning paydo boʻlishi va kechishi mexanizmlariga bogʻliq holda bizning ongimizda yuz beradigan jarayonlarga oʻz eʼtiborini qaratdi. Shu bois Zulfiya uchun ongning alohida oʻziga xos xususiyati – obʼektga yoʻnalganligi badiiy dolzarblilik kasb etdi.

Psixologiyada “idrok” tushunchasi reallik obrazlarining ongimizdagi yaxlit (hislardan xoli) aksi sifatida talqin qilinadi. Idrok,

¹⁰ Zulfiya. Asarlar. Uch jildlik. 2-jild. Muhojira. – Toshkent: F. Gulom nomiдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б. 37.

oʻzlashtirish jarayoni tanlanuvchan va baholanuvchan. Obʼektiv reallikdagi emotsional ahamiyat kasb etadigan narsalargina ongni oʻziga jalb etadi. Xuddi shu jihat Zulfiya tomonidan birinchi navbatda eʼtiborga olinadi. Uning tushunchasiga koʻra, kechinma obrazini berish uchun tuygʻuning oʻzini tavsiflash shart emas, ruhiy iztiroblar chogʻi ongda muhrlanadigan realiyalarni bayon qilish va istak-mayllarimizning tashqidagi inʼikosini qayd etishning oʻzi yetarli.

Ijodkor dunyosi adabiy jarayon rivoji asnosida turli-tuman badiiy usul va yoʻsinlar bilan boyib boradigan alohida tizimga aylanib boradi. Shu maʼnoda, Zulfiyaxonim shaxsiyatidagi barcha qirralar borligʻicha asarlariga koʻchganligini taʼkidlash oʻrinli. Shoira Svetlana Somova: “Zulfiyada oʻzbek xalqining butun nazokati, ezgu feʼli jamuljam”, deb taʼriflaydi.

Maʼlumki, Sharqda qadimdan ustoz-shogirdlik anʼanalari saqlanib keladi. Bizda azaldan usta sanʼatkorlar oʻz mahorat sirlarini, sanʼatga fidoyilik hislarini oʻz shogirdlariga oʻrgatib qoldirganlar. Zulfiyaxonim, ham ongli ravishda, ham qalbidagi saxiyligi, samimiyligi, ogʻir daqiqalarda yordam qoʻlini uzatishga tayyorligi, ayolparvarligi ustun kelgani tufayli H.Xudoyberdieva, Oydin Hojjeva, Qutlibeka Rahimboeva, Muhtarama Ulugʻova kabi butun bir isteʼdodli oʻzbek shoiralari avlodini ulgʻaytirdi, hayotida va ijodida yordam koʻrsatdi. Hech ikkilanmasdan aytish mumkinki, ularning har birida Zulfiya qalbining otashi va ruhiy pokligining bir qismi yashaydi.

“Hozir bu shoirlar mening oʻz jonajon singillarim, qizlarimday boʻlib ketgan. Albatta, ularga talabchanligim zarracha susaygani yoʻq. Yutuqlaridan gʻururlanaman, kamchiliklarini koʻrsataman. Mening bu “qizchalarim” faqat yaxshi shoira boʻlibgina qolmay, Sharqimizning magʻrur, ajoyib, havas qilsa arzigulik qizlari boʻlishini xohlayman.

Men koʻrmaganni ular koʻrishsin. Dunyo va goʻzallik haqida men aytib ulgurmagani ular koʻrishsin. Turgan gap, chindan ham ularda qalbinim, quvonchimning, soʻzlarimning bir qismi uzoq yashashiga ishongim keladi”¹¹.

Shuni alohida taʼkidlash kerakki, Zulfiya oʻzbek adabiyotida yangi sahifa ochib, koʻplab shoiralarni oʻz izidan ergashtirdi. Uning sheʼriyati tamomila oʻziga xos hodisa boʻlib, unga havas qilgan, ortidan ergashgan shoirlar ijodi haqida bemaʼlul Zulfiya maktabi davomchilari deya gapirish mumkin.

¹¹ Zulfiya. Asarlar. Kamalak. 3-jild. – Toshkent: Gaʼfur Gulom nomiдаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1986. – Б. 140.

Atoqli munaqqidlarimiz va yetuk adabiyotshunoslarimiz tomonidan Zulfiyaning butun boshli maktab yo'lboshchisi degan unvonga loyiq ko'rilishi bejiz emas. O'zbek badiiy-estetik tafakkuri shoira she'riyatining originalligini va betakrorligini his qilgachgina shunday qarorga keldi. Turli bahs-munozaralarga sabab bo'lar ekan, Zulfiya maktabi o'zining mavjudligini tasdiqladi. "Zulfiya maktabi" termini o'tgan asrning 70-yillarida bejizga yoki tasodifan paydo bo'lgani yo'q. Zamona ruhini chuqur anglab yetgan shoirlar badiiy ijodda ham tenglar ichra teng faoliyat ko'rsata olishlarini isbotladilar.

Zulfiyaning iste'dodi o'sib, dovrug'i yuksalib bordi. Shunga munosib ravishda uning nomi bilan ataladigan poetik harakat ham yuksalishda davom etdi. "Zulfiya maktabi" degan ibora bir muddat xuddi havoda muallaqday turdi va nihoyat, H.Xudoyberdieva, O.Hojieva, Q.Rahimboeva singari shoirlar o'z talantlarini namoyish etganlaridan so'ng tom ma'noda o'z o'rnida ishlatila boshlandi. Zulfiya ijodiga xos yo'nalish mavjudligini hatto demokratik poeziyaga ko'pincha dushmanlik bilan qarovchi munaqqidlar ham tan olishar, ammo ba'zan Zulfiyaning o'ziga alohida urg'u berganlari holda u yaratgan maktab vakillari ijodini yerga urishga urinishar edi.

Albatta, bu maktab davomchilari she'riyatining o'ziga xosligini xolis va betaraf baholashdan ko'ra, o'ktam shoira bilan kamtar shoirlar ijodi o'rtasidagi farqni ko'rish osonroq. Biroq, bir paytlar Saltikov-Shedrin aytganidek, "Fan va adabiyot sohalaridagi ikkinchi darajali arboblarning ahamiyati ham oz emas... Har qaysi maktab o'z ustasiga ham, ustachalari-yu, qora ishchilariga ham ega bo'ladi, ammo tanqid, ayrim so'z ustalarini o'z hukmiga loyiq ko'rib, ularning ortidan borayotganlarni ko'zga ilmasa, albatta, haq qaror topmaydi. Maktab faoliyatining xarakterli jihatlarini tadqiq qilishda adabiy ta'sir va taqlid masalalarini bir chetga surib qo'yish tanqidiy tadqiqotga ziyon keltirishi mumkin"¹².

Xo'sh, o'zbek adabiyotidagi Zulfiya maktabi qanday maktab o'zi? Hammasidan avval poetik maktab deganda biror bir milliy adabiyotda tarixan shakllangan ma'lum badiiy prinsiplar tizimi tushuniladi. Ammo badiiy taraqqiyot tarzi shundayki, bunday maktabning tarixiy qonuniyatlari alohida bir individual ijodkor ziyosi bilan yorqinroq ko'rinadi. Zulfiya o'zbek she'riyatining yangi bosqichida ayol shoirlar yo'lboshchisi bo'lishdek tarixiy zaruriyatni uddalay oldi va tabiiyki, unga o'z ismini berdi.

Muayyan badiiy prinsiplar sistemasi sifatida Zulfiya maktabi butun boshli o'zbek adabiyotiga u yoki bu tarzda o'z ta'sirini o'tkazdi. Odatda, bu maktab esga olinganda Zulfiyani yaqindan bilgan, mehriga qongan, ta'limini olgan, g'oyaviy-badiiy jihatdan unga yaqin turadigan, to'g'ridan to'g'ri ta'sirini o'zida his qilgan shoirlar tushuniladi. Ob'ektiv sabablarga ko'ra, ularning aksariyati Zulfiya tashkil qilgan yoki rahbar bo'lgan jurnallarda ishlaganliklari ham sir emas, u paytlar davr, muhitning o'zi shuni talab qilar edi. Shoironing yorqin iqtidori, yoniq ijodi boshlovchi ijodkorlarda nafaqat taqlid qilish istagini uyg'otishi, balki ijodiy individuallikning ahamiyatini to'g'ri tushunadigan kishini juda murakkab holatga tushirib qo'yishi, ko'ngliga "mening yozganlarim bu cho'ng she'riyat yonida ko'rimsizday tuyulmasmikan" degan ishtibohni chaqirishi mumkin edi. Yosh shoirlar Zulfiya ta'sirini hamma vaqt ham uyg'un o'zlashtira olmasdan uning mavzu va obrazlarini takrorlashar, bu bilan davrning umumiy poetik madaniyatiga zarar yetkazib qo'yilgan holatlar ham uchrab turardi.

Bundan tashqari, ijodiy maktablarning paydo bo'lishi va gullab-yashnashi uchun zarur bo'lgan qator omillarni ham sanab o'tish kerak. Birinchidan, "maktab" sarhadlarining o'zi – yetarlicha shartli va og'uvchan narsa, chunki "maktab"ning har qanday shoiri boshqa shoirlar, ba'zan ko'plab yo'nalishlar ta'sirida ham shakllanishi mumkin. Shuning uchun Zulfiyaning qachon va qanday ta'sir ko'rsatganligini, bu ta'sir qachon hal qiluvchi va o'ta muhim ahamiyat kasb etganligini osongina ilg'ash dushvor masala. Ikkinchidan, biror shoirming ko'plab shoirlarga ta'siri masalasini o'rganayotib, ushbu ta'sirning butkul qamrovlik kasb etganini to'la-to'kis isbotlab berishning imkoni yo'q. Ijodiy maktab doirasida turli jihatlar, misol uchun, bir-biri bilan uyg'un tushmagan "maktab" ichida "maktab"lar bo'lishi mumkin (Bu o'rinda H.Xudoyberdieva bilan O.Hojieva she'riyati bir-biridan tamomila bo'lmasa-da, poetik jaranglashda ayricha xususiyatlarga egaligini eslash kifoya).

Zulfiya lirikasining ahamiyati uning xalqonaligi bilan belgilanadi. Shoira xalq haqida oddiygina yozmas, agar Marina Svetaevaning so'zlari bilan aytish joiz bo'lsa, "xalq bo'lib gapirardi". Zulfiya talant va poetik tajriba bobida o'ziga yaqinlashgan ko'plab shogirdlaridan faqatgina tug'ma qobiliyati bilan emas, aynan xalq shoirasi, xalqqa yaqin shoira ekanligi bilan ajralib turardi. Shoironing ta'biricha, "shoirming xalqchilligi – bu, balki, avvalo ijod doirasining kengligidir, ulkan qamrov bilangina xalq ongining teranliklarini, san'atini, milliy o'ziga

¹² Салтыков-Щедрин М. Е. Собр. соч. в 20-ти т., т. 9. – М.: 1970. – С. 343-344.

xosligini ifodalash mumkin". To'g'ri, boshqalar ham xalqning xarakterini oydinlashtirishga, xalqning dilidagini aytishga urinardilar. Ammo Zulfiya bu xislatlarni o'z-o'zicha, yangidan ochar va tahlil asnosida yangicha badiiylik kashf etardi. Aksariyat shoirlar bo'lsa, Zulfiya topgan usullar bilan qanoat qilishardi.

Tarixiy-adabiy taraqqiyot mazmuni dunyo, inson va uning zamon-makon chegarasidagi turmushi haqidagi yangicha tasavvurlarning estetik o'zlashtirilishi bilan belgilanadi. Olamni ideal dunyo va odamlarni ideal inson darajasiga yetkazishga urinish bu jarayonni harakatlantiruvchi kuch hisoblanadi. O'z mohiyatiga ko'ra insonshunoslik sanaladigan so'z san'atining butun rivojini aynan shunday ijodiy ko'rsatma bilan ta'riflash mumkin. Har qanday tarixiy-madaniy davrning adabiy jarayoni markazida hamisha o'sha madaniyatni yaratuvchi asosiy kuch – inson kategoriyasi yotadi. Xuddi shu tushuncha dunyo kartinasini shakllantirishning amaliy ifodasi bo'lib, uning tadrijiy taraqqiyoti tarixiy-madaniy harakatning keyingi rivojini belgilab beradi.

Shaxs qadr-qimmatining asosiy jihatlarini, uning ijtimoiy-madaniy tizimdagi rolini tushunib yetish "madaniyat in'ikosining eng zarur shakllaridan biri hisoblanadigan va o'zida davr madaniy tafakkuriga xos muayyan dunyo kartinasini, aloqalar tizimini mujassamlantiradigan" janr kategoriyasida o'z aksini topadi.

Poetik olam – bu poetik matn bilan bog'lanishda bo'lgan lisoniy borliqdir. U haqda so'z borganda alohida matn, matnlar majmui yoki muayyan shoir barcha asarlarining poetik olami haqida gapirish mumkin. Poetik olam – murakkab tushuncha; unga "olam kartinasi", ya'ni "ob'ektlar, voqealar, vaziyatlar, narsa-buyumlar jamuljami"¹³ va dunyoni ko'rish, ya'ni uning tuzilishi haqida shoir ilgari suradigan tasavvurlar – dunyo haqidagi tafakkur ham kiradi¹⁴. Olam kartinasi ham, dunyoni ko'rish ham shoir ijodining turli bosqichlarida bir-biriga to'g'ri kelmasligi mumkin. Shuning uchun ham poetik olam – turg'un emas, dinamik tushuncha: unda o'zgaruvchanlik parametri muhrlangan.

Lirikada jo'shqin o'y-fikrlar, iroda impulslari, taassurotlar, aqldan tashqari tuyg'u-istaklar kabi inson ongining ayro holatlari¹⁵ bosh planga

¹³ Падучева Е.В. Референциальные аспекты семантики предложения. // Известия, 1984. № 4.

¹⁴ Друпонова И.Д. Язык и мир человека. – М.: Языки русской культуры, 1999. – С. 112.

¹⁵ Немне одими Ю. Петерсен лирика табиятини шу термин (Zustand – holat) murojaat kilib, tushuntirib bergan edi; эпос ва драма соҳасини эса, унинг фикрича, характер (Handlung) ташкил этади. Каранг: Petersen I. Die Wissenschaft von der Dichtung. Bd I. Weik und Dichter. – Berlin, 1939. – S. 119-126.

ko'tariladi. "Lirika – degan edi F.Shlegel, - doimo o'z-o'zicha muayyan holatni, masalan, hayratning jo'sh urishini, g'azab, og'riq, quvonchning lahzalik shiddatini – aslida butun bo'lmagan allaqanday butunlikni tasvirlaydi. Bunda hislarning birligi zarur bo'ladi"¹⁶. Lirik poeziyadagi predmetga bunday qarashni zamonaviy fan o'ziga meros qilib olgan¹⁷.

Zulfiya lirikasida tuyg'ular va iroda impulslari nima bilandir shartlanganlikda va konkret hodisalarga yo'nalganlikda beriladi. She'rdagi narsa-hodisalarni eslaylik: "Ko'zdan, so'zdan, qo'llardan uzoq / Bukun senga to'lar ellik yosh. / Go'yo maysa ellik yoshlik naq – / Ellik yoshday boqadi quyosh. / Qalam, qog'oz yozuv ham go'yo / Ellik yoshli yetuk va yaqin. / Hamma real, xayol va ro'yo, / Hijron, sevgi, yog'in va chaqin". Shoironing beorom, romantik va shu bilan birga g'am-hasratli his-tuyg'ulari uning atrofdagi narsalardan olgan taassurotlari hamda xotirada qolgan voqealar orqali ochilmoqda. Muallif ongning turmush bilan aloqalarini beradiki, she'r spetsifikasi shuni talab qilardi. She'rdagi hasrat tuyg'usi real voqelik hodisalariga qarshi reaksiya sifatida namoyon bo'lmoqda. Badiiy so'z muhrlayotgan qalb harakatlari qanchalik noaniq va sezilmas bo'lmasin, kitobxon ularning nimalar orqali chaqirilganini anglaydi yoki hech bo'lmaganda, qaysi taassurotlar bilan aloqadorligini fahmlaydi.

Lirik kechinma so'zlovchiga (nutq sohibiga) tegishlidek tuyuladi. U faqat so'zlar orqali belgilanib qolmasdan (bu xususiy hol), maksimal darajada namoyon ham bo'ladi. Faqat lirikadagina badiiy vositalar tizimi butunicha inson qalb harakatini ochishga bo'ysunadi. Hissiy kechinma ko'pincha mubhamlik, noaniqlik, chalkashlik ustun keladigan bevosita hayotiy emotsiyalardan sezilarli farq qiladi. "Lirik tuyg'u – bu inson ruhiy tajribasining kvintessentsiyasi, o'ziga xos quyqasidir. Adabiyotning eng sub'ektiv turi sifatida - deya yozgan edi lirika haqida L.Ginzburg, - u ko'proq mushtaraklikka, qalb hayotini xuddi barchaga baravar taalluqlidek tasvirlashga intiladi"¹⁸.

Lirik asar asosida yotadigan kechinma – bu o'ziga xos ruhiy tozarishdir. U inson tomonidan real hayotda sinalgan (yoki sinalishi mumkin bo'lgan) narsani ijodiy uyushtirish va badiiy jihatdan qayta o'zlashtirish natijasi hisoblanadi.

¹⁶ Шлегель Ф. Эстетика. Философия. Критика: В 2 т. Т. 2. – С. 62.

¹⁷ Лирикада "кечинма образи" хақида каранг.: Сквозников В.Д. Лирика/Теория литературы. Основные проблемы в историческом освещении. Роды и жанры литературы. – М.: 1964. С. 175-179.

¹⁸ Гинзбург Л. Я. О лирике. – С. 7.

Ma'lumki, lirikada ifodalangan kechinma egasini lirik qahramon deb atash qoida tusini olgan. Yu.N. Tinyanov tomonidan muomalaga kiritilgan bu termin adabiyotshunoslikda (unga sinonim bo'lgan "lirik men", "lirik sub'ekt" birikmalari bilan birga) muqim joy olgan¹⁹. "Yaratilgan men" (M.Prishvin) sifatidagi lirik qahramon haqida nafaqat alohida she'rlarni ko'zda tutib, balki ularning turkumlari hamda biror shoirning butun bir ijodi haqida ham gapiriladi.

Lirik qahramon nafaqat muallif, uning dunyoga munosabati, ma'naviy-ruhiy tajribasi, qalb irodasi, nutqiy o'zini tutish manerasi bilan oddiygina mustahkam aloqador, balki aslida (aksariyat hollarda) undan ajralmasdir. Lirika asosan uning "bag'ri"dagina avtopsixologik bo'la oladi.

Shunday bo'lishiga qaramay lirik kechinma shoirning biografik shaxs sifatida boshdan kechirganlari bilan bir narsa emas. Lirika faqatgina muallif his-tuyg'ularini xuddi o'ziday qayta tiklab qolmaydi, balki ularni transformatsiyalaydi, boyitadi, yangidan yaratadi, yuksaklikka ko'taradi va ko'rkamlashtiradi. Bundan tashqari muallif ijod jarayonida tasavvur kuchi bilan shunday ruhiy vaziyatlarni yaratadiki, real hayotda ular umuman uchramasligi ham mumkin. Zulfiyaxonim she'rlarini ko'zdan kechirar ekanmiz, ulardagi barcha mavzu va motivlar ham shoir shaxsiy hayotidagi voqealar bilan mos kelavermasligiga amin bo'lamiz. Bu haqda gap ketganda, rus shoiri A.Blokning o'z she'rlaridan birining qo'lyozmasi ostiga "Bunaqa narsa umuman bo'lmagan" deb yozib qo'yganligini eslash o'rinli. Uning she'rlarida shoir shaxsi goh qishloq qizi, goho yorining urushdan qaytishini kutayotgan ayol, gohida bolakay, goho sirli ijod ma'budi obrazlarida namoyon bo'ladi.

Demak, lirik ifodalangan kechinmalar ham muallifning o'ziga, ham boshqa, unga o'xshamagan shaxslarga tegishli bo'lishi mumkin ekan. A.A. Fetning so'zlariga ko'ra, "Begona lahzalarni o'zinikiday his eta olish" mahorati poetik iste'dodning muhim qirralaridan biri sanaladi. Odatda, muallifdan sezilarli darajada farq qiladigan shaxslarning kechinmalari ifodalangan lirikani ijroviy lirika (D.Qur'onov) deb atashadi. Shunday ekan, Arastuning lirika haqidagi ta'rifiga (shoir "o'z shaxsini o'zgartirmagan holda, o'z-o'zi bo'lib qolaveradi") quyidagicha aniqlik kiritishga to'g'ri keladi: lirik shoir bemalol o'z shaxsini o'zgartirishi va kimgadir tegishli, begona kechinmani qayta tiklashi ham mumkin.

¹⁹ Tinyanov Yu.N. Поэтика. История литературы. Кино. – С. 118. Лирик кахрамон хақида яна қараг: Степанов П.Л. Лирика Пушкина. – М., 1959. – С. 106-110.

Yuqoridagilarni umumlashtirib shuni aytish mumkinki, Zulfiya ruhiy holatlarni inson zohiridagi o'zgarishlar, hodisa yuz berayotgan vaziyat, atrofdagi predmetlarni qayd etish orqali bilvosita berishga intiladi. Biroq shoiraning poetik yangiligi faqat tuyg'ularni ifodalashda so'zlardan predmetlarni gavdalantirish uchun foydalanganida emas, balki inson hayotining ikki – tashqi, ob'ektiv va ichki, sub'ektiv sohalarini birlashtirib tasvirlay olganida, tasvirlaganda ham birinchisini ikkinchisining ifodasiga xizmat qildira olganligida ko'rinadi. Bu shoir ijodida yangicha tafakkur o'sib kelayotganidan darak berar edi.

RISOLALAR NAMUNASI

I l h o m

**Ilhomning vaqti yo'q, seldek keladi,
Rahm etmay, jalloddek dilni tiladi...
Usmon Nosir**

Ilhomning mohiyatini anglamoq uchun, keling dastavval, san'atkorlarning fikrlarini tinglaylik:

A. Oripov: "... ilhom hayajondan balandroq turadigan aql va tafakkur tamg'asi bo'lgan holat hisoblanadi. Pushkin ilhomni anglab olingan kayfiyat, – deydi. Ma'lum tarixiy sharoitda yashab ijod etayotgan kishilarning ilhomi allaqanday muallaq, ta'bir joiz bo'lsa, biologik ilhom bo'la olmaydi. **Ilhom ma'lum muhitda va fikrlar jarayonida sintezlashgan kayfiyatning oliy nuqtasidir**" (A.Oripov. Ta'kidlar bizniki – H.U.).

O'. Hoshimov: "Ilhom, Tolstoy aytganidek, endi jim turolmayman, degan tuyg'u bilan yozuv stoliga o'tirish. **Bunaqa paytda, odam hamma narsani unutadi, rohat qilib ishlaydi. Oylab, ba'zan yillab hal qilolmagan muammolarni bir haftada bemalol uddalaydi**" (O'.Hoshimov. Ta'kidlar bizniki – H.U.).

E.Vohidov: "Men ilhom deb atalgan holatning tabiati haqida ko'p o'ylaganman. Bu g'ayrioddiy noyob holat. Shoir ilhom daqiqalaridagina haqiqiy shoir bo'ladi. Boshqa vaqtda u o'zgalarga o'xshab fikr qiluvchi oddiy odam. Shoir ilhom onlarida bitgan satrlariga keyin o'zi hayron bo'lishi mumkin.

Zo'r karvon yo'lida yetim bo'tadek,
Intizor ko'zlarda halqa-halqa yosh.
Eng kichik zarradan Yupitergacha,
O'zing murabbiysan, xabar ber, Quyosh.

Bu satrlarni bitgan vaqtda G'afur G'ulomning vujudi kaftdagi simobdek qalqib turganini tasavvur qilsa bo'ladi. Bunaqa she'rlarni shunchaki o'ltirib, mana endi she'r yozaman, deb yozib bo'lmaydi. Har qancha materialist bo'lsam ham **ilhom holatining sehrli ekaniga ishongim keladi**. Lekin, bu holat osmonga boqib kutib o'ltirish bilan kelmaydi. "Faust"da aytilganidek:

She'riy kayfiyatni tek kutgan shoir

Umr so'ngigacha kutishi mumkin.

Ilhom uzluksiz izlanish, o'qish, o'rganish, mehnat qilish natijasidir. Shu ma'noda u ongli jarayon. Talantning to'qson to'qqiz qismi mehnat, degan so'zni men shunday tushunaman. **Ilhom tuyg'ularning shoir qalbidan toshishi, shoir xayolida tug'ilgan she'riy niyatning yetilishi va vujudni larzaga solishidir.** Fikr va tuyg'ular esa izlanishdan dunyoga keladi.

Ilhomsiz asar yozish mumkinmi? Mumkin. Lekin, bu juda og'ir mehnat – yozish ham, o'qish ham. **Ilhomsiz yozilgan asar sevgisiz olingan bo'saday sovuq bo'ladi** (E.Vohidov. Ta'kidlar bizniki – H.U.).

Ushbu mulohazalardan ayon bo'lyaptiki, ilhom kelganda san'atkorning ma'naviy va jismoniy quvvati bir nuqtaga yig'iladi, u katta qudrat bilan ishga kirishadi: Bu paytda u borliqni tamoman unutadi, go'yo inon-ixtiyoriga bo'ysunmaydigan zavq-u shavqqa to'ladi, qattiq hayajonga tushadi; faqat "g'oyibdan kelgan", to'g'rirog'i, ichdan to'liq his qilib sezilgan fikr, holat tasvirini yozib ulgurish bilan band bo'ladi.

Ilhom kelganda san'atkor, qadimgi filosoflar aytganidek, ma'naviy "kayf" holatida bo'ladi, ya'ni o'zi qilayotgan ishni to'liq anglamaydi; o'zligini, o'zi yashayotgan dunyoni unutadi; o'zi yaratayotgan yangi olamda va shu olam "kishilari" – qahramonlari bilan birga yashay boshlaydi; ularning faoliyat va nutqlarini juda yengillik bilan qog'ozga tushirib boradi. Obrazli qilib aytganda, "Ilhom – parovozning o'txonasi" (L.Leonov), shu parovozni harakatga keltiradi. Demak, ilhom yozuvchi qalbiga tushgan ma'naviy olov, u ijodiy jarayonni to'liq yoritadi va harakatini ta'minlaydi.

Xo'sh, bunday holat qachon yuz beradi?

"Ma'lumki, san'at, shu jumladan, so'z san'ati – adabiyot ham kishilarning ongiga his orqali – yurak orqali ta'sir qiladi...

Yozuvchi o'zi his qilmagan narsa to'g'risida yozsa, buni o'qigan o'quvchi ham hech narsani his qilolmaydi. O'quvchining qalbiga ta'sir qilmagan narsaning adabiyotga hech tegishliligi yo'q.

Demak, kuydirish uchun kuyish, ardoqlash uchun ardoqlanish shart. Busiz bo'lmaydi. His qilinmasdan yozilgan narsa qog'ozdan qilingan gulga o'xshaydi...

Bas, ma'lum bo'ladiki, ilhom kelgani yozuvchining to'liq his qilgani, ilhom kelmagani yozuvchining hali his qilmagani bo'ladi".¹

Ilhom degan sehrning makoni bormi? "To'liq his qilmoq"ni qanday tushunmoq lozim? Ichki his orqali sezmoq uchun nimalar kerak?

Buning uchun iste'doddan tashqari ulkan mehnat – asalari mehnati zarur. "Asalari yuz gramm bol yig'ish uchun millionta gulga qo'nar ekan, – deydi yozuvchi O'tkir Hoshimov. Shunga yarasha sharbat to'plash uchun 46 ming kilometr masofani bosib o'tarkan. Bu yer kurrasini ekvator bo'ylab aylanib uchish bilan teng. Bundan tashqari, bolari har bir tomchi gul sharbatini xartumchasidan 200 marta to'kib, qayta yutib, ishlov berarkan. Ammo, bu hali asal tayyor bo'ldi, degan gap emas. Shundan keyin bolari asalni maxsus katakchaga joylab, bir necha soat mobaynida qanot qoqib, havo yuborib, tozalarkan. Asal aynimasligi shundan. Haqiqiy asar dunyoga kelguncha, qalamkash ham taxminan shuncha aziyat chekadi" (O'.Hoshimov). Lekin, bu aziyat ham kamlik qiladi: Hayotni, inson ruhini tahlil va tasvir etuvchi san'atkorda saviya baland, donishmandlik va payg'ambarlik xislatlarining bo'lishini ham taqozo qiladi.

Ma'lumki, Tangri taolo, barcha buyuk payg'ambarlarning eng oliy sifatlarini Muhammad payg'ambarda bo'lishiga amr etganlar. Shu sabab, Odam Atoning yaxshi xulq-atvori, Sifning ilm-u donishi, Nuhning jasorati, Ibrohimning shafqati, Ismoilning fasohati, Isohning kamtarligi, Lotning farosati, Yoqubning topqirligi, Yusufning husni-jamoli, Musoning sabr-matonati, Ionaning halimligi, Joshuaning ustuvorligi, Dovudning xayrixohligi, Doniyolning mehri va yuragi, Ilyosning olijanoblighi, Ionning musaffolighi, Isoning taqvodorligi unga muyassar bo'ladi. Xuddi shunday fazilatlar talantda ham mujassam bo'lishi va u ezgulik yaratish ishiga – mo'jizakorlikka sarf bo'lmog'i lozim.

¹ Abdulla Qahhor. Asarlar. 5-jild, G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, Toshkent, 1989, 228-bet.

Ana shundagina haqiqiy san'atkorlik yuzaga keladi – kitobxonni ham zavq-u shavqqa, kuchli ehtirolarga duch etadi. Yozuvchidagi his o'quvchiga to'liq "ko'chadi"; yozuvchining ilhomi o'quvchi ilhomini jo'shtiradi.

Bunday mehnat va xislatlarsiz "Ilhomning o'zi hech qachon kelmaydi. Ilhomni yozuvchining o'zi qidirib topishi kerak.

Ilhom deb atalgan parizod, nozanin yorning makoni qayerda? Ilhomning makoni xalqning dilida – majburiyat emas, zaruriyat, xohishga aylangan mehnatning shavkati, baxtiyor odamning qahqahasida, jabrdiydaning ko'z yoshida, oshiq va ma'shuqalarning ko'zlari va so'zlarida, odamda mehr va g'azab uyg'otadigan hodisa va voqealarning mag'zida... ilhom qidirgan yozuvchi xalqning qalbiga qo'l solishi kerak" (A.Qahhor).

Demak, ilhom ham hayotni chuqur o'rganishdan – shu yo'ldagi tinimsiz mehnatdan tug'iladi. Hayot bor joyda – ilhom bor. Faqat yozuvchi uni hayotdek ulkan olamdan – o'zini ehtirolga solgan olamni – xalqqa aytmoqchi bo'lgan zarur gapni topishi, ajratib olishi lozim. Lekin, yozuvchi tasvirlamoqchi bo'lgan har bir hodisani, qahramonlari taqdirida sodir bo'lgan hamma holatlarni o'z boshidan kechira olmaydi-ku? "Mana shu joyda yozuvchini bir narsa qutqaradi, – deb yozadi Asqad Muxtor, – hayotni yozuvchi ko'zi bilan ko'rib, uni badiiy, falsafiy tahlil qila bilish qobiliyati".¹

Yozuvchi P.Qodirov "San'atkor yozuvchi shaxsan o'zi ko'rmagan voqealarni boshidan o'tkazmagan kechinma va hissiyotlarni ichdan astoydil his qilguncha o'rganadi"², – deb yozsa, Ilya Erenburg "Uning qo'lida o'zgalarning qalbini ocha oladigan kalit bo'lmog'i kerak" – deb ta'kidlaydi.

Bu fikrlar asosida qanday sirlar yashiringan? "Hayotni yozuvchi ko'zi bilan ko'rish... ichdan astoydil his etish... o'zgalar qalbini ocha oladigan kalit"ni qanday tushunmoq lozim?

L.N. Tolstoy "Tirilish" romanida shunday yozadi: "Dunyoda eng ko'p tarqalgan fikr, har bir kishining o'ziga xos ma'lum bir xususiyati bo'ladi, xushfe'l, aqlli, ahmoq, g'ayratli, yalqov odam bo'ladi va hokazo, degan fikrdir. Lekin, odamlar bunaqa bo'lmaydi. Biz odam haqida u ko'pincha badjahl emas, g'ayratli yoki aksincha bo'ladi deyishimiz mumkin; lekin bir odamni agarda, u xushfe'l yoinki aqlli desang-u, boshqa birini jahldor yoki ahmoq desak, noto'g'ri gapirgan bo'lamiz. Biz

¹U.Normatov. Talant tarbiyasi. "Yosh gvarqiya", Toshkent, 1980, 38-bet.

²Pirimqul Qodirov. O'ylar. Toshkent, 1971, 107-bet.

bo'lsak odamlarni doimo shunday ajratamiz. Bu noto'g'ri. Odamlar daryodek gap – hammasining suvi bir xil, hamma joyda o'sha suv, lekin daryo goh keng bo'ladi, goh tor, goh tez oqadi, goh sekin, suvi goh tiniq bo'ladi, goh loyqa, goh iliq bo'ladi. Odamlar ham shunday. **Har bir odamda insoniy xususiyatlarning kurtagi bo'ladi. Odam shu xususiyatlarning goh birini, goh boshqasini namoyon qiladi, ba'zan o'sha odamning o'zi butunlay o'zgarib ketadi. Ba'zi odamlarda shu o'zgarishlar juda keskin namoyon bo'ladi...**" (Ta'kid bizniki – H.U.).

Demak, har birimizda butun odamzod shu vaqtgacha boshidan kechirgan insoniy xususiyatlarning kurtagi yashirin tarzda mavjud. Ular har bir qalbning chuqurida yota beradi. Lekin, ulardan birortasini uyg'otish zarurati tug'lsa, shunga tashqi talab, ehtiyoj bo'lsa, tasavvurimizda jonlanishi mumkin. Xuddi ana shu sababli yozuvchi xohlagan qiyofaga, yoshga, holatga kira bilishi mumkin. Xohlagan kechinma, hissiyot, ruhiyatni tasavvur eta olishi mumkin. Shunday ekan, yozuvchi-san'atkor xasislik va jinoyatni ham, qo'rquv va mardlikni ham, o'lim va jasoratni ham, ayol va yigitni ham, chol va kampirni ham... muhabbat va oriyatni ham tushunarli va yorqin tasvirlay olish qudratiga egadir.

Lekin, bu qudrat samimiy va ta'sirchan, ishonarli va "yuquvchan" bo'lishi uchun yozuvchi o'z xalqining farzandi, Vatanining jangchisi, qaynoq hayotning faol ishtirokchisi, ilg'or dunyoqarashning egasi sifatida katta shaxsiy va ijodiy tajribaga ega bo'lishi lozim. Chunki yozuvchining shaxsiy tajribasi, biografiyasi "oltin fond" (A.Muxtor) bo'lib, u hayotda, shu jumladan, asarda ro'y berayotgan voqea va hodisalarni tushuntiruvchi kalitdir. Shu bois, G'.G'ulom: "Yozuvchi kishining ichki dunyosini tasvirlar ekan, o'z tajribasiga suyanadi. Shuning uchun ham bu tajriba qanchalik keng bo'lsa, qahramonning ichki dunyosi ham shu qadar boy bo'ladi", deb yozgan edi. Darvoqe, **shaxsiy tajriba – o'zgalar qalbini to'g'ri anglashning yo'lchi yulduzidir.**

Garchi, insoniyatga tegishli hamma narsa har bir shaxsga ham tegishli bo'lsa-da, har bir inson o'zicha his qilib, o'zicha o'ylaydi, o'zicha yashaydi, o'zicha o'rtanadi, o'zicha mulohaza qiladi, o'zicha gapiradi... Shu sabab "Bir shoirning "sir"i boshqa shoir uchun sira ham ish bermaydi. Uni hamma qulfga tushadigan kalitdek deb o'ylash mumkin emas.

Poetik ijodning "sir"ini faqat shoirning o'zigina topa olishi, shunda ham faqat o'zidan topa olishi mumkin. Har bir yangi shoir bu "sir"ni o'zi

uchun yangidan “ochishi” kerak, deb aytsak to‘g‘riroq bo‘ladi, deb o‘ylayman.

Poetik “sir”ni bilib olish – bu hammadan oldin ijodda mustaqil bo‘lish demakdir. Boshqacha qilib aytganda, sen bir she‘r yozginki, bu she‘ming yozilishi faqat o‘zingga, boshqa shoirga emas, faqat sening o‘zinggagina xos bo‘lsin, ya‘ni bu she‘rda o‘zingga xos ovozing bo‘lsin, biror mavzuda mustaqil o‘zing nima ayta olsang, faqat shuni, o‘z fikringni ayt. Chunki turmushdan olgan bir voqeani o‘zing ko‘rgansan, o‘ylagansan, uni o‘zing his qilgansan, o‘zing anglagansan va o‘zing undan xulosa chiqargansan. Shuning bilan birga bu voqea, **faqat shoir va ma‘lum doiradagi odamlar uchungina ahamiyatli bo‘lmay, balki, eng muhimi, keng o‘quvchilar ommasini uchun ahamiyatli bo‘lishi kerak.**”¹

Shoir M.Isakovskiyning yuqorida keltirgan so‘zlaridan ham ma‘lum bo‘lyaptiki, “kimki yozuvchi bo‘lmoqchi bo‘lsa, albatta, o‘zidan o‘zligini topishi zarur”. Chunki, u tasvirlamoqchi bo‘lgan hayotning maftunkorligi yozuvchi shaxsidan qo‘shiladigan ma‘naviy, poetik “boylik”ning darajasiga bog‘liqdir. U o‘zigagina tegishli ana shu “boylik”ni – insoniy sifatlarni, ruhiy kuchlarni yaratayotgan qahramonlariga “ulashganda”, berganda buning sifati qandayligini – fikriy doirasi, ichki dunyosining teran, boy yoki cheklangan va qashshoqligini kitobxon baholaydi. Ana shu bahosining natijasiga qarab yozuvchiga, uning asariga bo‘lgan munosabatini belgilaydi.

Demak, yozuvchining qahramonlar kechin-malarini birga his qilish, ularga singish (“вживание”) iste‘dodi, qahramonlarga subek-tiv munosabati katta rol o‘ynaydi. U o‘zini tasvirlanayotgan shaxs o‘rniga qo‘ya olsagina, o‘sha shaxs qiyofasiga kira bilsagina xarakter jonlanadi.

Buning uchun yozuvchi, dastavval, obrazni ko‘z o‘ngida jonli shaxs qiyofasiga kirguncha o‘rganadi. Yozuvchi o‘z qahramonining tug‘ilishidan tortib umrining oxirigacha bo‘lgan hayotini va u harakat qilishi lozim bo‘lgan voqelikni-sharoitni tasavvur qila bilishi kerak.

Agar Oybek: “Buning uchun, albatta, Navoiyning barcha asarlari, Navoiy yashagan davrning tarixi, u davrning sotsial qiyofasi, u davr faoliyatining xarakteri, urf-odatlarini, xulq-atvori bilan tanishishiga to‘g‘ri keldi. Ko‘p tarixiy faktlar, materiallarni yig‘dim, ularni tahlil etib, mag‘zini chaqish uchun chuqur his etishga, o‘ylashga boshladim. Bu ishga shu qadar g‘arq bo‘lgan edimki, romanning ish plani qog‘ozda yo‘q edi, u mening ko‘nglimda, yodimda edi, butun borlig‘imni band

¹ M.Isakovskiy. Poeziyaning “siri” haqida/Badiiy ijod haqida. Toshkent, 1960, 30-bet.

etgan edi. Yursam-tursam hamisha Navoiyni o‘ylar edim. Uning ma‘nodor, aqlli ko‘zlari, xushfe‘l, rahmdil, olijanob qiyofasi, asl, pok, ulug‘ qalbini his etardim, ko‘z o‘ngimda ko‘rardim”¹, – deb yozsa, S.Ahmad “Ufq” qahramonlari haqida: “Romandagi har bir personaj bilan xayolan gaplashganman, yig‘laganman. Ular xuddi qaysar, bebosh bolalardek meni qancha qiynashgan.

Xasis, yaramas Inoyat oqsoqolni qandoq qilib yomon ko‘ray. Axir uni yaratguncha qancha azob tortganman. Uning eski bir so‘mliklarni samovarning qorniga yopishtirib dazmollashidan tortib militsioner bilan uchrashuvigacha menga qadrli”², – deb ta‘kidlaydi.

Ushbu iqrornomalardan ko‘rinayaptiki, Oybek qahramonlarini ko‘z o‘ngida ko‘rganday tasavvur qilsa, Said Ahmad ular bilan xayolan gaplashib, suhbatlashadi. Bu xususiyat, ya‘ni yozuvchining asarda tasvirlanayotgan olamda yashashi, shu olam kishilari bilan munosabatga kirishishi, ularning yaxshisini sevishi, yomonini qoralashi – hamma san‘atkorlarga xosdir. A.Tolstoy yozganidek, “**Tasvirlagan narsalarni his-tuyg‘ular yordamida ko‘ra bilib, asar yaratish – yozuvchi uchun qonundir.**”¹

Ilhom bepoyon ijodiy jarayonning bir parchasi, badiiy asar yaratish tizimidagi san‘atkorning muayyan bir holati. Lekin ilhomsiz yaxshi asar yaratish mumkin emasligi ham ayon bo‘ldi.

Ilhomning darajalari

Adabiyotshunoslikda ilhomning ikki darajasi borligi qayd etilgan: Biz **birinchisini – mo‘tadil ilhom** (вдохновение – скрытое, “скромное”) va **ikkinchisini – zavq-u shavqqa to‘liq ilhom** (вдохновение-аффект) deb atadik. Birinchisiz asar yozish mumkin emas, ikkinchisiz harqalay mumkin. Birinchisi juda oddiy kechadi, ya‘ni san‘atkor ilhom hayajonini sezsa-da, tashqi ko‘rinishidan o‘zini juda xotirjam tutadi, hamma holatini ongli idrok etadi. Ma‘lumki, ilhom yozuvchi fikr-mushohadasining chuqurliklarida tug‘iladi va yetiladi. Ba‘zan u birdaniga vulqondek otilib chiqadi: san‘atkor yaratayotgan olamiga shunchalik ehtiros va hayajon bilan beriladiki, reallikni sezmaydi. Uning tomirlarida shiddat bilan qon yugura boshlaydiki, o‘sha tasvirlayotgan qahramonining holatiga tushadi.

¹ Qarang: Adabiyotimiz avtobiografiyasi. Toshkent, 1973, 158-159 bet.

² Qarang: U.Normatov. Talant tarbiyasi. 101-102-bet.

³ Qarang: Badiiy ijod haqida. Toshkent, 1960, 100-bet.

Jumladan, kitobxon Surayyo Xo'jaeva yozuvchi A.Muxtordan "Badiiy asarni o'qiyotganda qahramonlar hayotining eng hayajonli daqiqalari tasviri paytidagi yozuvchi holati masalasi meni juda-juda qiziqtiradi. "Men "Tug'ilish" romanini o'qiyotganimda Luqmon-chaning o'limi tasviriga kelganda o'zimni qo'yarga joy topolmay qolgan edim.

Asqad aka, o'sha hayajonli daqiqalar tasviri paytida qanday holatga tushgansiz, eslay olasizmi?" – deb so'rganida A.Muxtor quyida-gicha javob beradi:

"Asarning kitobxon uchun ta'sirli joylari yozuvchining o'zini ham shunchalik ta'sirlantiradimi? Bu haqda har xil afsonalar bor. Mikelanjeloga o'zi yaratgan haykal tirikday ko'rinib, qo'rqib ketganmish; Balzak qahramoni o'lganda infarkt bo'lib qolganmish... "O'tgan kunlar"dagi Kumush o'limi tasviri paytida Abdulla Qodiriyning yig'lagani haqida ham gaplar bor...

Bular – ijod psixologiyasi nuqtayi nazaridan haqiqatdan ham afsona.

Ijodkor bunday ta'sirli tasvirlar paytida zahmat chekadi. To'g'ri, ilhom bilan zahmat chekadi, lekin uni ko'pincha hayajon emas, qanoatsizlik hissi qiynaydi. Chunki, qog'ozga tushgan narsa odatda yozuvchi o'yida tug'ilgan o'ziga xos murakkab munosabatlar olamiga nisbatan juda kichik bo'ladi. Yozuvchi tasavvuridagi ajoyib dunyo qog'ozga hech vaqt to'laligicha tushmaydi. Tasavvur so'zlardan boy. Shuning uchun o'sha Surayyoxon aytgan tasvirlarda ham meni birinchi galda qanoatsizlik hissi qiynagan. Charchaganman, maza qilib uxlaganman. Nazarimda, shu his bo'lmasa; bordi-yu yozuvchi o'zi yozganidan o'zi mamnun bo'lib zavqlansa, asar yaxshi chiqmaydi".¹

Demak, A.Muxtorning asosli fikriga ko'ra, yozuvchi qahramon hissiyotini, kechinmasi va iztiroblarini tasvirlash paytida uning qiyofasiga kiradi, lekin butunlay, yuz foiz emas, o'zining "men"ini, yaratuvchi shaxs-yozuvchi ekanligini unutmaydi. Darhaqiqat, Mikelanjelo, Balzak, Qodiriylar boshidan kechirgan yuqoridagi "afsona"lar yuz berganda ham, u – san'atkorlar yaratilgan yoki yaratilayotgan obrazlardan ustun turganlar; o'zlarini asar qahramoni emas, balki "uydirmalar ijodkori" (M.Gorkiy) ekanlarini unutmaganlar. Shunday ekan, H.Qodiriyning "Otam haqida" xotirasida quyidagicha yozgani yolg'onmi?

"Bobom vafotidan so'ng edi. Shahar hovlida yashar edik. Bir kuni uyimizda shunday voqea ro'y berdi, oyim, odatimizcha, ertalabki choyni

¹ Qarang: U.Normatov. Talant tarbiyasi. 37-bet.

bibimning uyiga hozirladi-da, erta turib, yozib o'tirgan dadamni choyga chaqirgani kirib ketdi. Biz dasturxon tevaragida uning chiqishini kutamiz... Bir vaqt oyim negadir indamay chiqdi-da, o'tirib bizga choy quyib bera boshladi:

– Abdullani chaqirdingmi, Rahbar, – adam chiqavermagach, oyimdan so'radi bibim.

– Yo'q.

– Nega?

– O'g'lingiz yig'lab o'tiribdilar, – dedi oyim.

Bibim bechora sakrab turib dadamning uyiga yo'l oldi. Kap-katta kishining yig'lashidan hayratga tushib, men ham bibim ortidan ergashdim. Kirsak, u yum-yum yig'lar, kursiga tirsaklanib olib to'xtovsiz yozar edi. Bibim dadamning bu holiga biroz qarab turdi-da, bir narsani tushundi, shekilli, indamay, meni boshlab orqasiga qaytdi va o'tirib choyini icha boshladi. Men bibimdan so'radim:

– Ona, dadam nega yig'layaptilar?..

– Dadang jinni bo'lib qolibdi... – javob qildi bibim va boshqa so'z aytmadi.

Keyinchalik anglasam, o'shanda dadam o'z sevikli qahramoni Kumushning o'limi payti tasvirini yozayotgan ekan".¹

Bu kabi hodisalar badiiy ijod uchun yot narsa ham, yozuvchi A.Muxtor aytganidek, afsona ham emas. San'atkor o'zi yaratgan, o'ylab chiqargan obrazini ob'ektivlashtirar ekan, uni xuddi birga yashayotgan kishisidek, real, hayotiy odam tarzida tasavvur qiladi. Natijada, qahramon qalbida sodir bo'layotgan kechinma, iztirob, og'riqni o'z boshidan kechirayotgan shaxs holiga tushadi. Qahramonning o'zigagina tegishli olamning eng chuqur sirlarini to'liq his qilishga imkon beradi.

Shu sabab S.Ahmad yozadi: "Og'ir yuk ko'targan kishini tasvirlaganimda, o'zim o'sha yukni ko'targandek kuchanib, terlab ketaman. O'lim manzarasini tasvirlaganimda eng yaqin kishimning jasadi tepasida turgandek yig'lagim keladi.

Xullas, nimani tasvirlasam, o'zim o'sha voqeaning ishtirokchisiga aylanaman. Shuning uchun ham, har bobni yozganda qattiq charchab, toliqib qolaman".

Agar qahramon kechinmasi bilan birga azoblanish A.Qodiriyning yum-yum yig'latsa, S.Ahmadni charchatsa, toliqtirsa, yozuvchi H.G'ulomni beixtiyor ko'zlaridan yosh chiqib ketishiga olib keladi: "Boshda "Binafsha atri" qahramoni... Nafisaning keyingi taqdirini –

¹ H.Qodiriy. Otam haqida. Toshkent, 1974, 118-119-betlar.

asi bilan cho'lg'a chiqib ketib sargardoni
o'zlarimdan yosh chiqib ketganini sezmay qolganman".

... ham og'ir ma'naviy iztirob chekkati, qolganman".
... yozuvchilarning iqtisodiy holatini eslash

Masalan, Flober Emma Bovarining zaharlanishi lavhasining tasviriga kelganda shunday deydi: *Tasavvurimdagi shaxslar meni hayajonlantiradilar, kuzatadilar, aniqrog'i, men ularga aylanamani. Men Emma Bovarining zaharlanishini tasvirlay boshlaganimda og'zim-da haqiqatdan ham imishtyak (zahar)ning ta'mini tordim. Zaharlanganimni sezdim, ikki marta juda yomon ahvolga tushdimki, hatto qayt qildim".*
Bu avtorlarning guvohliklari shunchalik samimiy va ular o'rtasida shunchalik inamfikarlik borki, ularning haqiqat ekaniga ishonmaslikka hech qanday asosimiz yo'q. Unda buni qanday tushunish kerak? Badiiy ijod psixologiyasi qonuniyatiga xilof emasmi?

Ushbu masalaga chuqurroq yondashilsa, A.Muxtor tipidagi yozuvchilarning asosli tushunchasi bilan A.Qodiriy, S.Ahmad, H.G'ulom, Floberga o'xshash san'atkorlarning yuqoridagi holatlari o'rtasida katta farq yo'q. Birinchi tipdagi yozuvchilarda qahramon shaxsidan, uning ruhidan ajralish, uzoqlashish jarayoni tez va osonlik bilan yuz beradi. Ikkinchi tipdagi yozuvchilar qahramon qiyofasiga kirar, ular kechinmasini birga tortar ekanlar, birdaniga bu qahramon ruhidan chiqib, uning ta'siridan uzoqlasha olmaydilar. Tasvirlamoqchi bo'lgan qahramon yozuv-chining butun borlig'ini band etadi, uning shaxsiy hayotiga, yurish-turishiga muhrini bosadi. Shuning uchun ham Oybek: "Yursam-tursam ham hamisha Navoiyni o'ylar edim. Uning ma'nodor, aqlli ko'zlari, xushfe'l, rahmdil, olijanob qiyofasi, asl pok, ulug' qalbini his etardim, ko'z o'ngimda ko'rardim", – deb haq gapni aytadi. Bunday holat ba'zi yozuvchilarda uzoq davom etishi mumkin. Asar yaratilgan, kitob bitgan, yillar o'tgan bo'lsa-da, baribir o'sha asar ruhidan, qahramonlar hayajonidan, ta'siridan qutula olmaydilar. Buni S.Ahmad va uning "Ufq" romani ustidagi kuzatishlari ham isbotlaydi: "... kitob qattiq hayajon, turli ruhiy izlanishlar, quvonchlar bilan yozilganidan, u bitgandan keyin ham, o'quvchilar qo'lga tegib, adabiy tanqid yaxshiyomon aytgandan keyin ham uning ruhidan chiqib ketolmadim. Biron hikoya yozsam yo shu romanga kirmay qolgan bobga, yo qahramonga o'xshab qolaveradi".¹

¹ Qarang: U.Normatov. Talant tarbiyasi. 82-83-betlar.

Ushbu aytganlardan shu narsa aniqlashadi: yozuvchi tasavvuridagi qahramonlarning azob va quvonchlari, hayajon va tasavvuridagi kechinmalarini birga tortar ekan, yaratilgan uydirma asosiga qurilgan lavhasini ko'z o'ngida ko'rar ekan, u bu holatlar va predmetlarni shunchalik aniq va jonli sezadiki, natijada uni o'z qalbidan ko'z oldida, haqiqiy hayotda yuz berayotgan kechinma va hodisadek qabul qiladi. Shuning natijasi o'lta'roq ijodiy jarayonning ba'zi "afsona"lari yuzga chiqadi.

Lekin, yozuvchi tasavvurida uyg'ongan hissiyot, qanchalik kuchli va chuqur, tiniq va ta'sirchan bo'lmasin, san'atkor o'zining "men"ini, individualligini yo'qotmaydi. Qalb ong va irodaga bo'ysunadi. Shu sabab voqea bo'layotgan hamma hodisalarning real, ob'ektiv sababi yo'qligini yozuvchi tushunadi. Yuqoridagi yozuvchilarning "afsona"lari go'yo haqqoniy aktyorlarning yig'isi, uh tortishi, azoblanishi, kulishi – bu o'sha o'ynayotgan obrazlarning yig'isi, uh tortishi, azoblanishi, kulishi ekaniga o'xshaydi. Aktyor tomosha tamom bo'lgach, o'z niqobini yechishni unutmaydi, o'zining ilgarigi fikrlariga, hayotiga qaytadi. U sahnada o'ynar ekan, o'zligini, butunlay unutib qo'ymaydi, garchi tomoshabin ko'ziga bu narsa tashlanmasa ham, u "kuylar ekan, eshitadi, harakat qilarg' ekan, kuzatadi" (F.I.Shalyapin).

"Abror aka – Otello, egnida qizil shohi ko'ylak. Belida qizil shohi belbog', qulog'ida "tilla" sirg'a, qop-qora chehrasida viqor, vazminlik, olijanoblik. Tishlari yarqirab sahnaga kirib keladi. Kirib keldi-yu sahna ham, teatr ham esimdan chiqdi. Chunki ko'z oldimda Abror Hidoyatov emas, o'sha Shekspirni ilk bor o'qiganimda tasavvur etganim – Otello turardi!

Uning har bir harakati, Dezdemonaga tikilganda ko'zlarida porlagan cheksiz muhabbat, ovozdagi titroq, kiborlar oldida o'zini tutishi, qadrini bilishi, mardligi hamma-hammasi menga tanish, xuddi men tasavvur etgan Otelloning o'zginasi edi.

Mana, Otelloning olijanobligini, bolalarga xos samimiyligini, pokligini ochib beruvchi dastlabki sahnalar o'tib, qalbiga rashk cho'g'i tushdi.

Odatda, tanqidchilar bu sahnalar to'g'risida gapirganda Otelloni sherga, yo'lbarsga o'xshatadilar. Lekin, rashk azobida to'lg'angan Abror Hidoyatov sher emas, yo'lbars ham emas, sahnada charx urgan bir cho'g', qizil shohi ko'ylak ichida mavj urgan olov, taftiga hech kim bardosh berolmaydigan bir alanga edi! Bu otash, bu alanga keng sahnada

bolasi bilan cho'lgaga chiqib ketib sargardon yurishini tasvirlay turib, ko'zlarimdan yosh chiqib ketganini sezmay qolganman".

Badiiy ijod tarixida bundan ham og'ir ma'naviy iztirob chekkan, azobli holatlarga tushgan yozuvchilarning iqrornomalarini eslash mumkin.

Masalan, Flober Emma Bovarining zaharlanishi lavhasining tasviriga kelganda shunday deydi: Tasavvurimdagi shaxslar meni hayajonlantiradilar, kuzatadilar, aniqrog'i, men ularga aylanaman. Men Emma Bovarining zaharlanishini tasvirlay boshlaganimda og'zim-da haqiqatdan ham mishyak (zahar)ning ta'mini totdim. Zaharlanganimni sezdim, ikki marta juda yomon ahvolga tushdimki, hatto qayt qildim".

Bu avtorlarning guvohliklari shunchalik samimiy va ular o'rtasida shunchalik hamfikrlik borki, ularning haqiqat ekaniga ishonmaslikka hech qanday asosimiz yo'q. Unda buni qanday tushunish kerak? Badiiy ijod psixologiyasi qonuniyatiga xilof emasmi?

Ushbu masalaga chuqurroq yondashilsa, A.Muxtor tipidagi yozuvchilarning asosli tushunchasi bilan A.Qodiriy, S.Ahmad, H.G'ulom, Floberga o'xshash san'atkorlarning yuqoridagi holatlari o'rtasida katta farq yo'q. Birinchi tipdagi yozuvchilarda qahramon shaxsidan, uning ruhidan ajralish, uzoqlashish jarayoni tez va osonlik bilan yuz beradi. Ikkinchi tipdagi yozuvchilar qahramon ruhidan ular kechinmasini birga tortar ekanlar, birdaniga bu qahramon qiyofasiga kirar, chiqib, uning ta'siridan uzoqlasha olmaydilar. Tasvirlamoqchi bo'lgan qahramon yozuv-chining butun borlig'ini band etadi, uning shaxsiy hayotiga, yurish-turishiga muhrini bosadi. Shuning uchun ham Oybek: "Yursam-tursam ham hamisha Navoiyni o'ylar edim. Uning ma'nodor, aqlli ko'zlari, xushfe'l, rahmdil, olijanob qiyofasi, asl pok, ulug' qalbini his etardim, ko'z o'ngimda ko'rardim", - deb haq gapni aytadi. Bunday holat ba'zi yozuvchilarda uzoq davom etishi mumkin. Asar yaratilgan, kitob bitgan, yillar o'tgan bo'lsa-da, baribir o'sha asar ruhidan qahramonlar hayajonidan, ta'siridan qutula olmaydilar. Buni S.Ahmad va uning "Ufq" romani ustidagi kuzatishlari ham isbotlaydi: "... kitob qattiq hayajon, turli ruhiy izlanishlar, quvonchlar bilan yozilganidan, u bitgandan keyin ham, o'quvchilar qo'lga tegib, adabiy tanqid yaxshi-yomon aytgandan keyin ham uning ruhidan chiqib ketolmadim. Biron-vozsam yo shu romanga kirmay qolgan bobga, yo qahramonga

Ushbu aytganlardan shu narsa aniqlashadiki, yozuvchi tasavvuridagi qahramonlarning azob va quvonchlari, hayajon va tashvish-kechinmalarini birga tortar ekan, yaratayotgan, uydirma asosiga qurilgan lavhasini ko'z o'ngida ko'rar ekan, u bu holatlar va predmetlarni shunchalik aniq va jonli sezadiki, natijada uni o'z qalbida, ko'z oldida, haqiqiy hayotda yuz berayotgan kechinma va hodisadek qabul qiladi. Shuning natijasi o'laroq ijodiy jarayonning ba'zi "afsona"lari yuzaga chiqadi.

Lekin, yozuvchi tasavvurida uyg'ongan hissiyot, qanchalik kuchli va chuqur, tiniq va ta'sirchan bo'lmasin, san'atkor o'zining "men"ini, individualligini yo'qotmaydi. Qalb ong va irodaga bo'ysunadi. Shu sabab voqea bo'layotgan hamma hodisalarning real, ob'ektiv sababi yo'qligini yozuvchi tushunadi. Yuqoridagi yozuvchilarning "afsona"lari go'yo haqqoniy aktyorlarning yig'isi, uh tortishi, azoblanishi, kulishi - bu o'sha o'ynayotgan obrazlarning yig'isi, uh tortishi, azoblanishi, kulishi ekaniga o'xshaydi. Aktyor tomosha tamom bo'lgach, o'z niqobini yechishni unutmaydi, o'zining ilgarigi fikrlariga, hayotiga qaytadi. U sahnada o'ynar ekan, o'zligini, butunlay unutib qo'ymaydi, garchi tomoshabin ko'ziga bu narsa tashlanmasa ham, u "kuylar ekan, eshitadi, harakat qilar ekan, kuzatadi" (F.I.Shalyapin).

"Abror aka - Otello, egnida qizil shohi ko'ylak. Belida qizil shohi belbog', qulog'ida "tilla" sirg'a, qop-qora chehrasida viqor, vazminlik, olijanoblik. Tishlari yarqirab sahnaga kirib keladi. Kirib keldi-yu sahna ham, teatr ham esimdan chiqdi. Chunki ko'z oldimda Abror Hidoyatov emas, o'sha Shekspirni ilk bor o'qiganimda tasavvur etganim - Otello turardi!

Uning har bir harakati, Dezdemonaga tikilganda ko'zlarida porlagan cheksiz muhabbat, ovozidagi titroq, kiborlar oldida o'zini tutishi, qadrini bilishi, mardligi hamma-hammasi menga tanish, xuddi men tasavvur etgan Otelloning o'zginasi edi.

Mana, Otelloning olijanobligini, bolalarga xos samimiyligini, pokligini ochib beruvchi dastlabki sahnalar o'tib, qalbiga rashk cho'g'i tushdi.

Odatda, tanqidchilar bu sahnalar to'g'risida gapirganda Otelloni sherga, yo'lbarsga o'xshatadilar. Lekin, rashk azobida to'lg'angan Abror Hidoyatov sher emas, yo'lbars ham emas, sahnada charx urgan bir cho'g', qizil shohi ko'ylak ichida mavj urgan olov, taftiga hech kim bardosh berolmaydigan bir alanga edi! Bu otash, bu alanga keng sahnada

javlon urar, hammani kuydirar, yondirar, o'zi ham tomoshabin ko'zi oldida yonib borar edi...

Uning ovozi ham bahor latofati, ham momoqaldiroq sadolari, ham o'zbek yozining harorati mujassam edi. Uning inson yuragidagi eng nozik tuyg'ularni ifodalay oladigan, bir zumda yuz xil ohang kasb etadigan ajoyib ovozi-chi? Uning tahqirlangan qalb faryodlariga to'la mashhur "himm"lari-chi! Uning Dezdemoni ustidan to'kkan ko'z yoshlari-chi! Yo'q, bu tomoshabinni yig'latish uchun mohir aktyor to'kkan ko'z yoshlar emas, ulug' fojiga uchragan, ulug' insonning - Otelloning ko'z yoshlari edi! Zotan, Abror akaning "Otello"sida tomoshabin yig'lamas, chunki kishi ko'z yoshidan ham zo'r bir tuyg'u chulg'ab olar. Abror aka tomoshabinni larzaga solar edi".¹

Ko'rinayaptiki, tomoshabin nazarida aktyorning (Abror akaning) ijodiy individualligi va o'ynalayotgan personaj (Otello) shaxsi qo'shilib, birikib ketadi, yaxlit vujud yuzaga keladi. Natijada, u Abror aka yoki aktyor sifatida emas, balki buyuk fojiga uchragan ulug' Inson - Otello bo'lib gavdalanadi; Abror aka tashqi qiyofasida - sodda va mard, samimiy va qop-qora chehrali Otello, Abror aka ko'ksida - Otello yuragi, Abror aka qalbida - Otello ruhi yashaydi. Go'yo Abror aka shaxs va aktyor sifatida "o'lgan-u", shu hisobga Otello tirilgandek. Shuning uchun ham **sahnadagi ijod-qayta yaratish; qayta yaratish esa aktyorning "o'limi"dir.**

Yozuvchi O.Yoqubov xotirasini davom ettirib yozadi: "Spektakldan keyin, qariyb chorak soatli qarsaklardan so'ng, Abror aka egnidagi Otelloning zarrin to'ni, Otello grimida sahnaga chiqdi.

Men ham Hamza nomidagi teatr uchun pyesa yozgan yosh dramaturg sifatida, artistlarga qo'shilib sahnaga chiqdim va u kishining qo'lini olgani yoniga bordim. Bordim-u, hayratda lol bo'lib qoldim: Qarshimda boyagi olov, qafasdan chiqqan sher o'rniga yuzini chuqur ajin qoplagan, butun kuchi, yuragidagi bor ehtirosini sevimli Otellosiga berib "tamom bo'lgan"; horg'in va ojiz bir qariya turar edi..."(O.Yoqubov.)

Aktyor o'zi yaratgan obraz ruhidan qutilib, o'zligiga, asliga qaytgach, "qizil shohi ko'ylak ichida mavj urgan olov, taftiga hech kim bardosh berolmaydigan alanga" o'chadi. Garchi tashqi ko'rinishi (grimda ekan) Otelloga o'xshasa-da, unda o'sha qahramonning qalb olami o'lgan-u, ancha yoshga kirib qolgan qariya-charchab toliqqan Abror akaning o'zi (shaxsi) yaqqol ko'zga tashlanadi.

¹ O.Yoqubov. Izlayman. "Yosh gvardiya", Toshkent. 1972, 241-242 betlar.

"Axir, artistning barcha ishi haqiqiy, real, "rostakam" hayotda emas, balki tasavvur etilgan, mavjud bo'lmagan, ammo mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan hayotda o'tadi. Ana shu biz - artistlar uchun chinakam hayot hisoblanadi",²⁰ - deb yozadi Stanislavskiy.

Xuddi ana shu asos sababli sahnada go'yo ikkita Abror Hidoyatov faoliyat ko'rsatadi. Biri o'ynaydi (rol hayoti bilan yashaydi), biri nazorat qiladi (xatti-harakatlarining to'g'ri, noto'g'riligini kuzatib boradi). Agar o'ynayotganda nazorat qiluvchi "men"i, o'zligi ozgina susaysa, ya'ni, aktyor Otello ruhidan ustunligini yo'qotsa, unda yuqorida ta'kidlaganimiz "afsona"larga o'xshash holatlar yuzaga kela beradi. Aytishlaricha, Abror aka Otelloning Dezdemoni (S.Eshonto'rayeva)ni bo'g'ib o'ldirishi epizodini o'ynaganda, sahnada o'ynayotganini - mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan hayotni yaratayotganini unutar va Sora Eshonto'rayevani haqiqiy Dezdemoni deb tushunar va rostakamiga bo'g'a boshlar ekan. Bu falokatga, Sora Eshonto'rayeva (Dezdemoni)ni halokatga olib kelishi mumkin deb tushunganlar, go'yo sahna ortidan "Abror aka siz sahnada o'ynayapsiz. Bu Dezdemoni emas, Sora opa!..." deb o'zligini topishga - real hayotni tushunishiga yordamlashgan emishlar.

Bu "mish-mish"ning qiziq va asosli tomoni shundaki, aktyor (Abror aka) o'z qahramoni (Otello) ruhidan birdaniga chiqib keta olmaganida, mavjud bo'lishi mumkin bo'lgan hayotni real hayotdek ma'lum daqiqa tushunishidir. Tasavvuridagi qahramon qalbiga chuqur singish bilan ijodiy kayfiyat (ilhom) paytidagi aktyor hissiyotining teranligi o'rtasidagi aloqadadir.

Lekin, Abror aka (Otello) Sora Eshonto'rayeva (Dezdemoni)ni rostakamiga bo'g'ib o'ldirmaganligi fakti, garchi qo'polroq aytayotgan bo'lsak-da, Abror akaning yuqoridagi "mish-mish"lardan xoli ekanligini, u Otello rolida o'ynar ekan, hech vaqt nazorat qilib turuvchi o'zligini - "men"ini yo'qotmagan. Demak, u yaratgan obrazi (Otello)dan doimo ustun turgan.

Xullas, yuqorida ta'kidlaganimizdek, yozuvchi, aktyor qanday holatga tushmasin, yozgani, o'ynagani bilan birikib ketmasin, o'zligini yo'qotmaydi. To'g'ri va aqlga muvofiq fikr-mulohaza yurgizadi. Shuning uchun ham yuqoridagi "afsonaviy" holatlar ham badiiy ijod psixologiyasining umumiy qonuniyatiga bo'ysunadi.

Demak, haqiqiy she'r, ruboiy, tuyuq, sonet, novella va shu kabi kichik janrlar zavq-u shavqqa to'liq ilhomning mevasi bo'ladi. Lekin, bu

²⁰ K.S.Stanislavskiy. Aktyorning o'z ustida ishlashi. Toshkent, 1965, 216-bet.

xil ilhomning uzluksizligini epik va dramatik asarlarni yaratishda ta'minlash mumkin emasligi ayon: bularni yaratishda mo'tadil ilhom qo'l keladi. Aytmoqchimizki, **Ilhom san'atkor tomonidan muhayyo etilarkan, uni boshqarish ham mumkin. Yozuvchi P. Qodirov "O'ylar" kitobida yozganidek, "Ilhom bilan mehnat bir-biriga bog'lanib ketadi, go'yo bir-biriga zarblanib, ijodiy ishning samarasini oshiradi. Shuning uchun fransuz yozuvchisi Flober yozadi: "Butun ilhom shundan iboratki, har kuni ma'lum bir soatda o'tirib ishlash kerak". Bodler bu fikrga qo'shilgan holda: "Kundalik ishda ilhom, so'zsiz zarur, deydi. – Tafakkurning faoliyatida qandaydir osmoniy bir mexanika bor, bundan uyalmaslik kerak, balki vrachlar badan mexanikasini qanday egallasalar, yozuvchi ham ilhom mexanikasini shunday egallashi kerak..."**

Xullas, ilhom ijodiy mehnatning tabiatidan chiqib keladi, demak, real hayotiy asosga ega bo'ladi. Buni A.S.Pushkin "Boris Godunov" tragediyasi haqidagi "iqromnoma" sida ham ta'kidlaydi: "Men yozaman va mulohaza yuritaman. Sahna ko'rinishining ko'p qismi faqat fikrlashni talab qiladi; qachonki ilhomni talab qiluvchi sahna ko'rinishiga borsam, men uni kutaman yoki sahnani o'tkazib yuboraman – ishning bu xili men uchun tamoman yangilik. Sezayapmanki, mening ruhiy kuchlarim kamolot cho'qqisida, demak, men yaratishga qodirman".

Demak, doimiy ravishda va izchil olib boriladigan mehnat ijod jarayonidagi boshqa unsur (narsa)larni ham tartibga soladi, hamma ijodiy tashvish ilhom tevaragida aylanadi...

Abdulla Qahhor talqinida ilhom

Abdulla Qahhorni bugun ham sevimli san'atkor qilgan mehriyolardan biri – uning estetik dunyosining boyligi, beqiyosligi, ta'sirchanligidir. Bu dunyoning adabiyotimiz, yozuvchilarimiz hayotida o'ynagan ahamiyati va ta'sirining davomiyligida, tirikligidadir. Said Ahmad, Pirmqul Qodirov, Odil Yoqubov, Matyoqub Qo'shjonov, Ozod Sharafiddinov, Asqad Muxtor, Shuhrat, Shukur Xolmirzaev, Erkin Vohidov, Abdulla Oripov, O'tkir Hoshimov, Umarali Normatov, Norboy Xudoy-berganov kabi yirik va qudratli shogirdlar pleyadasining – mamlakatimizdagi adabiy jarayon sardorlarining yaratuvchanligidadir, **adabiy go'zallik yaratishga baxshida umr maktabining** rivojlanayotganidadir.

Ko'rinadiki, yozuvchi – san'atkor qanchalik yirik bo'lsa, u shunchalik adabiyotning ertangi rivojiga turtki beradi; noyob va asosli nazariy-adabiy qarashlari bilan hamohang o'lmas asarlar yaratadi. A.Qahhor – nazariyotchi sifatida A.Qahhor – san'atkorning yozuvchilik sirlarini tahlil va tadqiq etadi, ularni yagona mezon – **badiiylik kriteriysi (o'Ichovi)**²¹ dan kelib chiqib, aniq va ayovsiz tarzda, halollik, shijoat bilan baholaydi. Shu hamkorlikning natijasi o'laroq, ijodiy jarayonning sirli jihatlarini kashf etadi; hayot va badiiy mahorat, ilhom va shijoat, talant va haqqoniylik, yozuvchi hunari va poklik kabi o'nlab muammolarning mag'zini chaqadi.

Abdulla Qahhor estetikasida «**Ilhom**» eng ko'p yoritilgan xilqatdir. Uning tushunchasiga ko'ra, «Daraxtni undiradigan, o'stiradigan va mevasini laziz qiladigan quyosh, yer va suv bo'lsa, badiiy mahoratni undiradigan va o'stiradigan, samarasini jozibali qiladigan **xalq hayotidan olingan ilhomdir**» («Yoshlar bilan suhbat». T., «Yosh gvardiya» nashriyoti, 1968, 98-b).

Demak, **Ilhomning birinchi asosi – xalq hayotidir**. Xo'sh, ilhom nima? Uning yaratish (kashf qilish) bilan aloqasi qanday? U qachon keladi? «Ilhom degan parizod, nozanin yorning makoni qayerda?» kabi muammolarni yoritir ekan, A.Qahhor yozadi: «**Ilhomning makoni xalqning dilida – majburiyat emas, zaruriyat, xohishga aylangan mehnatning shavkatida, baxtiyor odamning qahqahasida, jabrdiydaning ko'z yoshida, oshiq va ma'shuqlarning ko'zlari va so'zlarida, odamda mehr va g'azab uyg'otadigan hodisa va voqealarning mag'zida...** Ilhom qidirgan yozuvchi xalqning qalbiga qo'l solishi kerak» («Yoshlar bilan suhbat». T., «Yosh gvardiya» nashriyoti, 1968, 137-b):

Demak, **ilhomning ikkinchi asosi – xalqning qalbidagi eng sara, eng jonbaxsh, eng aziz tuyg'u va dardlarida, tilining uchida turgan so'zlarida yashiringan – haqiqatdir**, u tinimsiz izlaganga, hayot va insonning mohiyatini topganga, «qanoatidan kelib chiqqan rozilik yoki norozilik» bilan baholash asosida uni zo'r muhabbat yoki nafrat bilan ifodalay bilganga o'zini ko'rsatadi.

Bu mulohazalar, baribir, ilhomning o'zi nima? degan savolga aniq javob bera olmayapti, uni to'liq tasavvur qilish va anglashga imkon bermayapti. Shuning uchun adabiyotning **bo'lishi mumkin bo'lgan hayotning badiiy tasvirini** berish qoidasini eslashimiz lozim.

²¹ Maqoladagi barcha ta'kidlar bizniki – H.U.

Badiiylikdan maqsad – «kishilarning ongiga his orqali – yurak orqali ta'sir qilmoq»dir.

«Bundan ma'lum bo'ladiki, yozuvchi biron hodisaga o'quvchida muhabbat yoki nafrat hissi qo'zg'atishi uchun avval o'sha his o'zida bo'lishi kerak.

Kishi hech qachon dushmanning go'ri ustida boshqalarning ko'zidan yosh chiqaradigan ta'sirli nutq so'zlolmaydi...

Talant, bilim, hunar jihatidan bir darajada bo'lgan ikki yozuvchi muhabbat to'g'risida yozsa, shu muhabbat hissini boshidan kechirgani yaxshiroq yozadi.

Yozuvchi o'zi his qilmagan narsa to'g'risida yozsa, buni o'qigan o'quvchi ham hech narsani his qilolmaydi. Demak, kuydirish uchun kuyish, ardoqlash uchun ardoqlanish shart. His qilinmasdan yozilgan narsa qog'ozdan qilingan gulga o'xshaydi.

His, ichki dard kishining qalbini yemirib yuboradi. Bunday vaqtda kishi o'zini qayerga qo'yishini bilmaydi, o'zining dardiga boshqalarni sherik qilish, yuragini bo'shatish xohishi kishiga azob berish darajasiga yetadi. Shu vaqtda qo'l qalamga boradi. Kishidagi mana shunday holatni, odatda, ilhom deyishadi. («Yoshlar bilan suhbat». T., «Yosh gvardiya» nashriyoti, 1968, 50-51-betlar).

Demak, ilhomning uchinchi asosi – inson va voqelikning ichki dardi (ruhi)ni to'liq his etishdir. Uni o'zining dardi (ruhi)ga aylantira bilishdadir. Yozuvchi hayotni chuqur o'rgansa, uning qalbidagi haqiqatni anglab yetsa, yozolmasdan turolmaydigan darajaga kelsa, ya'ni «o'sha hayot odamlarining qalbiga qalbni payvand qilsa» – u ehtirossiz, dardsiz yoza olmaydi.

«Yozuvchining qulog'i hamisha xalqning ko'ksida bo'lishi, uning qalbidagi hayajonini darhol sezishi», ilg'ab olishi, shundan ilhomlanishi, yozuvchi xalqning tili uchida turgan gapni aytadi, xalq dilining tarjimoni bo'ladi. Ehtiros bilan yozishi kerak. O'shanda hatto satrlar, so'zlarga ham o'rin bo'lmaydi» («Adabiyot atomdan kuchli». T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987, 3-4 betlar).

ilhomning to'rtinchi asosi – ehtirosdir. Bu ehtiros – ehtirosdir. «Yozuvchi kitobxonni ilhom o'ti bilan qalbiga o't yoqolmaydi. Kitob tbaq, qabohatga omonsiz

nafrat uyg'otmasa, yozuvchi maftun qiladigan fazilatdan mahrum bo'ladi» («Adabiyot atomdan kuchli». T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987, 51 - bet).

Xuddi shunday haqiqatni saxovatli adib A.Qahhor takror-takror aytadi: «Zaruratsiz, ichki dardsiz, ehtirossiz yozilgan asar o'lik bo'ladi. Bundoq asarga hech qanaqa g'oya. muhim mavzu jon kirgizolmaydi» («Adabiyot atomdan kuchli», T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987, 51-bet).

Abdulla Qahhor tushunchasida ilhom badiiy asar yaratish jarayonining yetakchi tamoyili, u yozuvchi qalbiga tushgan ma'naviy olov, u asarning tug'ilishiga asos bo'ladi, uni harakatga keltiradi, jozibaga o'raydi. Shuning uchun ham «Har qandoq yozuvchi uchun ham mahoratning ibtidosi ilhomdir» («Adabiyot atomdan kuchli». T., G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti, 1987, 49-bet).

Bu «yozuvchining... har qanday mayda orzu – havasini, har qanday manfaat – g'arazni quvib chiqaradigan, yirik yuksak g'oya mavj uradigan ilhom» («Yoshlar bilan suhbat». T., «Yosh gvardiya» nashriyoti, 1968, 18-bet) bo'lishi kerak. Demak, ilhom pok, sof va yaratuvchan bo'lishi shart.

Abdulla Qahhor «Badiiy mahoratni oshirish uchun so'z san'atining qonun – qoidalarini bilish, go'zal asarlarning go'zallik «sirlari»ni o'rganish, buning uchun hayotga yaqin bo'lish, ko'p o'qish, ko'p mashq qilish kerak»ligini («Yoshlar bilan suhbat». T., «Yosh gvardiya» nashriyoti, 1968, 68-bet) ta'kidlaydi. Uningcha, «Yozuvchining mahorati shundaki, butun bahorni atigi chigitdek keladigan g'o'ra ichiga qamab bera biladi» (Abdulla Qahhor hikmatlari». T., «O'zbekiston» nashriyoti, 1990, 55-bet). Shu sabab «Ilhom bilan mahorat topishganlaridagina kitob yozuvchining qalbidan qo'shiqday otilib chiqadi, kitob-xonning qalbida aks-sado yangraydi» («Yoshlar bilan suhbat». T., «Yosh gvardiya» nashriyoti, 1968, 18-bet)¹.

Demak, ilhom va badiiy mahorat, xuddi kun va tunday, biri-biridan tug'iladi, biri-biridan kuch-quvvat oladi, birlashganlaridagina hayotga to'liq go'zallik, «adabiyotni bezaydigan, umriboqiy va mag'zi to'q go'zallik» yaratiladi.

¹ Asarda ko'chirmalar ko'p deb ajablanmang? Ularni ilm tiliga aylantira bo'ladi, unda Abdulla Qahhorga xos qisqalik, so'zga zargarlik va ko'p ma'noni (mohiyat) siqiq anglatish san'ati ko'p so'zlilikka olib borgan bo'lardi, asar semirib ketardi. A.Qahhor uslubiga xos mag'izli va topib aytilgan so'zlar, mushohadalarning teranligini ko'rish va anglashning o'zi zaruriy saboqligini sezdirish maqsadi ham borligini unutmang, degan umid bilan, ayni shu yo'lni ma'qul ko'rdik.

Xullas, Abdulla Qahhor anglagan ilhom ijodiy mehnatning tabiatidan kelib chiqadi, hayot bag'rida yashirinib yotgan haqiqatni kashf etishdan va uni shijoat, halollik ila yurak qoni (ehtiros) bilan ifodalashdan tug'iladi. Tug'ilgandanoq asarga oid barcha unsurlarni o'z tevaragiga yig'ib, tartibga soladi va ularning o'zaro hamkorligini ta'minlab, yaratishga safarbar qiladi. Ilhom – asardagi barcha qo'shinlar(g'oya, mavzu, syujet, til...)ning bosh qo'mondonidir, bu qo'mondon shaxsi qanchalik bilimdon, salohiyatli, donishmand bo'lsa, uning g'alabasi (asari) shunchalik aziz, umriboqiy va insoniyat uchun kerakli bo'ladi.

Ilhom – yurakning yonishi (Hamid Olimjon ijodida ilhom obrazi)

Hamon ilhom degan sehrning tabiatini bilishga qiziqaman. Uning shunchalik izhori, tushunchasi, ko'rinishi, asoslari ko'pki, bir joyga to'plansa, "ilhom" degan go'zal – takrori yo'q bir zarur "guldasta" boqiy bo'lardi.

Ba'zilar uni "qanot qoqib uchgan farishta" deb o'ylaydi. Ba'zilar uni ilohiy ne'mat, shoirga "tangrining yaqinlashishi" deydilar. Yana ba'zilar "inson qalbidagi tuyg'ular muvoza-natining buzilishi" (A.Oripov) desalar, ikkinchilari "tuyg'ularning shoir qalbidan toshishi va vujudni larzaga solishidir", (E. Vohidov) – deydilar. Boshqalar san'atkorning ma'naviy "kayf" holatda bo'lishi – ilhomdir, deydi. Shota Rustaveli "Dardni bilgan odamgagina ilhom birdaniga keladi" desa, K.Paustovskiy "Ilhom – bu odamning qat'iy ishchanlik holatidir", deydi... "Ilhom – turma tug'ruqxonasi" (Anvar Obidjon) deganlar ham bor.

Ba'zilar ilhomni uchqur tulpor ot (Pegas) tarzida ilg'asalar, ikkinchilari farishta (bu farishta o'zining lirasida kuy chalib, kuylay boshlaganidan muallifga ilhom kelarmish) qiyofasida ko'radilar, uchinchilari birinchi muhabbatning iztirob va quvonchlari tarzida anglasalar, to'rtinchilari ilhom parisiga sig'inadilar...

* * *

Xo'sh, ona tabiatdan doimo quvonchga to'lgan shoir Hamid Olimjon-chi? U ilhomni qanday tushunadi? Unda bu holat qay tarzda yuz ko'rsatadi?

Shoir ilhom haqida alohida fikr yuritmasdan, birdaniga uning mukammal poetik obrazini yaratgan, ya'ni ilhom parisiga bag'ishlab, 27 yoshida "Ishim bordir o'sha ohuda" (1936) degan she'rini bunyod etgan.

*Ishim bordir o'sha ohuda,
U menga ko'rinar har zamon,
Fikrimni chulg'aydi beomon,
O'tlarga tashlaydi ko'p yomon, –
Ishim bordir o'sha ohuda.*

Birinchi banddanoq ko'rinyaptiki, shoir ilhomni – ohu timsolida ko'radi. Ilhom ijodkorning butun borlig'ini egallashini, o't (olov) yanglig' yondirishini, beomon fikrlarga chulg'ashini jonlantiradi. Bu jonli tasavvurni yana boyitadi, ilhomning tozaligini, osudaligini, ohu kabi qoyalarda bemalol uchishini va uni ko'rgach, barchaga titroq kirishini, lol qotishini so'zlaydi:

*U ko'rinar soydagi suvda,
Bir paridir, toza, osuda...
Qoyalardan uchar bemalol,
Qushlar ko'rsa titrab qolar lol, –
Ishim bordir o'sha ohuda.*

Albatta, ilhom o'zidan o'zi kelmaydi. U tinimsiz mehnat qilganga, uyqu bilmasdan izlanganga, tabiat va xalq hayotidan nur emganga yor bo'ladi:

*Tunda uxlamadim axtarib,
Kutib turdim buloqqa borib,
U-chi? Qoqib o'tdi qanotin,
Oq bulutlar bag'rini yorib, –
Ishim bordir o'sha ohuda.*

Yor bo'lganda esa qalbdagi gullar ochiladi, bahori cho'llar baxmalga burkanadi, ko'llar chayqaladi, hayot jonlanadi. Sevinch, go'zallik bo'y ko'rsatadi, hayot mohiyati ochiladi:

*U yurganda ochilar gullar,
Baxmalga burkanar bahori cho'llar,*

*U bor yerda jonlanar hayot,
Uni ko'rsa chayqalur ko'llar, –
Ishim bordir o'sha ohuda.*

*O'lkasidan o'tar shabboda,
Sevinch bilan to'liqdir jomi:
Go'zallarga u tutar boda,
Ko'rsa kelar pari ilhomi, –
Ishim bordir o'sha ohuda.*

Odamni bunchalik sezgir, mehrli qilib qo'yadigan ilhom yurakni shunchalik yondiradiki, bu yonishdan faqat qo'shiq, qalblarga oshno qo'shiq tug'iladi. Bu "pari ilhomi"ni keltiradigan qo'shiq shunchalik yoqimli, shunchalik to'liq, shunchalik go'zalki, uni hatto tabiatning viqorli tog'i tinglaydi; u shunchalik mukammalki, unda Vatanning betakror qiyofasi Hamidona ko'z o'ngingizga keladi:

*Qo'shig'ini tinglar Qashqa tog',
Og'ushida mangu dir bahor,
Chiroyida zarra yo'qdir dog',
Dalasida yozda uxlar qor, –
Ishim bordir o'sha ohuda.*

Ilhom ijodiy mehnatning tabiatidan kelib chiqar ekan, u doimo shoir salohiyati bilan bog'liq bo'ladi. Ilhomsiz asar yozilishi mumkin emas (ilhomsiz yozilganlari esa yasama, jonsiz gulga o'xshaydi. Shakli bor-u mazmuni – gulning ifori – mazasi, ta'mi, hidi bo'lmaydi). Ilhomsiz shoirida lazzatlanish, yaratish, ruhiy ko'tarilish, ishidan beaded qoniqish yuz bermaydi. She'r yozish azobini esa xuddi shu holat yengadi, yangi quvvat beradi, ixtiro va kashfiyotga chorlaydi, ijodga maftun etadi. Shu bois, kuchli ehtiros bilan shoir deydi:

*Men halok etarman o'zimni,
Tinchlanmasman, topmay qo'ymayin,
Shikoyatim, dardim, arzimni,
Qulog'iga so'ylarman mayin, –
Ishim bordir o'sha ohuda.*

*Usiz mening tinchim yo'qolur,
Usiz yurak cholg'usiz qolur,
Usiz esdan chiqar odatim,
Unutilar bor saodatim, –
Ishim bordir o'sha ohuda.*

Darvoqe, ilhom asar yaratishning mehvari ekan, usiz shoir qalbida tinchlik bo'lmaydi, yurak hapriqmaydi, o'zini qo'yarga joy topa olmaydi. Ilhomsiz yashash – shoirning o'limiga teng holatdir, degan xulosa o'z-o'zidan kelib chiqaveradi.

Shu o'rinda Hamid Olimjondagi ikki "odat"ni eslash foydadan xoli emasga o'xshaydi. Birinchisi: "Sodiq bo'lmoqni o'ziga saodat" sanagan Zulfiya o'zining "Kamalak" kitobida yozishicha, Hamid Olimjon she'riy bandlarga avval miyasida shunday sayqal berib olardiki, keyin bu bandlar qog'ozga "to'kilgani"da billurday jilolanib turardi. U ona Vatanning bir qarich bo'lib yerdan ko'tarilgan giyohidan serviqor tog'larigacha asl oshiqligini, odatda, saharda turib yozardi. Hamid Olimjon **o'zi belgilab qo'yan ish intizomiga temir qonun kabi amal qilgan.** Katta iroda, katta bardosh egasi, she'riyatning fidoyi mehnatkashi, mohir ishchisi, qat'iy intizomli inson sifatida hamma vaqt Zulfiyani hayron qoldirgan.

Saharda havo musaffo, yengil, yoqimli bo'lganidek, ijod ham tong kabi tiniq, yuksak, go'zal bo'ladi. Zaif, takror, chaynalishlar qog'ozga to'kilishiga iqtidor yo'l bermaydi. Hayot mag'zini, odamlar qalbini chuqur anglashga, tug'yonlarini tartiblashtirishga, ishonch va e'tiqodni butun qilishga, yaratayotgan ("bo'lishi mumkin bo'lgan") borliqqa mehrini ulashishga, yetti o'lchab xulosalar chiqarishga va ularning oqibatida ilhom huzurini tuyishga to'liq imkon beradi. Ayni paytda, yana ijod qilishga tashnalikni kuchaytiradi.

Demakki, Hamid Olimjon **har kuni ma'lum bir vaqtda ijod qilishga o'tirar ekan, bu shoirning doimo ilhomga jo'rovozigiga isbotdir.** Darvoqe, shu sababli ham A.S.Pushkin "Ilhom – o'zni ishchanlik holatiga sola bilish qobiliyatidir", deb ta'kidlaganida haqdir.

Ikkinchisi: Hamid Olimjonni yaqindan bilganlarning, ulfat va shogirdlarining, olimjonshunos olimlarning ta'kidlashlaricha, u umri bo'yi mayxo'rlikni yomon ko'rgan. Ulfatlarning qistovlari bilan jindak ichganda, shu zahoti quloqlarigacha qizarib ketib, o'zini noqulay sezgan. So'z va qalamni ilohiy ne'matlar sanab, ozgina ichganiga qaramay, ijod stoliga yaqinlashmagan. U sog'lom turmush tarzini yoqlagan va unga

o'zi amal qilgan. Yolg'onni, aldashni or sanagan, shunday xislatli kishilarni yoqtirmagan. Toza, pok, yoniq yuraklarni qo'llagan, samimiyat va jo'shqinlikni, insoniy fidoyilikni qadrlagan. Shu bois ham uning she'rlarida tuyg'ular osmondek tiniq, shishadek shaffof, kelinchakdek jozibali va sevimli yordek maftunkordir. Shu sababdan ham Hamid Olimjon o'z she'rlariga batamom o'xshagan, muallif bilan asar o'rtasidagi uyg'unlikda hatto darz bo'lmagan.

Bu mulohazalarni aytishdan maqsad bitta haqiqatni takrorlashdir: Ilhom kelganda san'atkor, qadimgi donolar aytganlaridek, ma'naviy "kayf" holatida bo'ladi, ya'ni o'zi qilayotgan ishni to'liq anglamaydi; o'zligini, o'zi yashayotgan dunyoni unutadi; o'zi yaratayotgan yangi olamda va shu olam "kishilari" – qahramonlari bilan birga yashay boshlaydi; ularning kechinmalarini juda yengillik bilan qog'ozga tushirib boradi...

San'atkorlar tabiatidagi bu g'ayri-shuuriy holatni, demakki, taassurot va ilhomni o'tkirlashtirishni ba'zilar spirtli ichimlik va giyohvand moddalardan izlaydilar. Go'yo mast-alastlik tarzidagi kayf (jinnilik, telbanoma holat) ilhomiy "kayf"ni betakror bo'lishiga, demakki, sara asarning yaratilishiga yordamga kelarmish... Bu hech asosga ega bo'lmagan yolg'ondir, u ilhomni kuchaytirish, taassurotni o'tkirlashtirish o'rniga, san'atkorni aroqxo'rga, giyohvandga aylantirishi turgan gap. Shu paytgacha badiiy ijod tarixida bironta durdona asar spirtli ichimlik yoki giyohvand moddalarning kuchi bilan yuzaga kelgan emas. Balki, bunday asar tinimsiz izlanish va kashf etishning, hayot va odamlar mohiyatini to'liq his qilishning, salohiyat kuchlarini bir maqsadga jam etishning – ulkan mehnatning oqibatida tug'iladi. Muallifning pokligidan poklik, ilm-u donishidan ilm-u donolik, jasoratidan jasorat, mehridan mehr, sabr-u matonatidan sabr-u matonat... tajribasidan tajriba yuzaga keladi. San'atkorning sog'lom hayoti tarzidagina sifat bo'y ko'rsatadi. Bu mulohazalarimizning isboti "she'riy imkoniyatlari poyonsiz" (N.Karimov) bo'lgan Hamid Olimjon va uning betakror asarlaridir.

Xullas, "Ishim bordir o'sha ohuda" she'ri bilan Hamid Olimjon ijodiy jarayonning eng nozik, eng hayajonli, eng zarur oni – ilhom ilmini borlig'icha egalladi. Bu ilm hayot va odamlarni tinimsiz o'rganish, ularning mohiyatini kashf etish lozimligini, eng sara, eng jonbaxsh, eng aziz tuyg'u va dardlarni badiiy ifodalash kerakligini, bu sifatlarni o'zligidagi yaratuvchi, ulug'lovchi, poklovchi ehtiros ila boyitish shartligini chuqur angladi. Ayni shu yo'l bilangina tiniq va go'zal,

betakror va shoh asarlar yaratish mumkinligining isbotini berdi. Ha, **ilhom sehrini tuymagan shoir yo'q, lekin faqatgina u ilhomning timsolini she'rga sola bildi.**

Xullas, Hamid Olimjon XX asrning 30-yillaridayoq, "Ilhomning hukmdoriga aylandi. U unga amr qilish" (I. Gyote) huquqini qo'lga kiritdi.

* * *

Federiko Garsia Lorkaning aytishicha, "Ilhom obrazni beradi, lekin uni kiyintirmaydi, uni kiyintirish uchun so'zning xarakteri va sadosini mustahkam chidam va xavfsiz ishtiyoq bilan kuzatish lozim". Asosli bu fikrning isboti olimjonshunos Naim Karimovning "Sehr"i (N.Karimov, XX asr adabiyoti manzaralari. Birinchi kitob. Toshkent, "O'zbekiston", 2008, 360-366 betlar)da berilgan. Olim "Ishim bordir o'sha ohuda" asarining mazmuni va shaklini, ayniqsa, poetik obrazlarini, qofiya va tovush tovlanishlari(musiqasi)ni tahlil qiladi. Sizing qiziqishingizni orttirish maqsadida bitta ko'chirma keltiramiz: "Ohu" so'zining tovush komponentlari Hamid Olimjon she'rining boshidan oxiriga qadar qizil ip singari o'tar ekan, bu musiqiy mavzu she'r leytmotivini ochish, undagi g'oyaviy pafosni yanada ta'kidlash uchun xizmat qiladi.

Tovush tovlanishlari she'rning musiqiy mavzusini yaratibgina qolmay, ba'zan har bir band, ba'zan har bir misra doirasida she'rning ichki ohangdorligini ham vujudga keltiradi:

*U yurganda ochilar gullar,
Baxmalga burkanar bahori cho'llar,
U bor yerda jonlanar hayot,
Uni ko'rsa chayqalur ko'llar, –
Ishim bordir o'sha ohuda.*

Dastlabki misralardagi "gullar – cho'llar" qofiyasi "ochilur" so'zidagi aktiv *ch* tovushi tufayli mukammal va nafis qofiya tusini oladi. Ikkinchi misradagi *b* tovushining izchil takrori esa she'rning umumiy ichki musiqasiga yangi ohang qo'shadi. "Ochilar", "gullar", "cho'llar" so'zlaridagi *-lar* qo'shimchasining jarangi esa keyingi misralardagi "jonlanar", "ko'llar" so'zlarida aks-sado yanglig' takrorlanib, she'rning sehrli oqimiga yanada ravonlik bag'ishlaydi".

Maqolaning oxirida Hamid Olimjon "oliy insoniy qalbining nozik va nafis tebranishlarini, davrning o'z qalbi osha o'tgan g'oyalarini yuksak she'riy shaklda aks ettirdi. U she'r ilmini, she'r sehrini butkul

egalladi”, – degan xulosa qilinadi. Bunga bizning mulohazalarimiz ham hamohangdir. Ha, haqiqat bitta, unga yetishning yo’llari ko’p ekaniga shukr! Ha, Hamid Olimjon 35 yil umr ko’rganiga qaramay, “o’limni qoldirib dog’da”, she’riyatda abadiyat shoiri bo’lib yashayveradi, ohori ketmagan “ajib his”lariga insoniyatni oshno qilaveradi.

Yakun (Ilhom va ma’naviyat sardori)

Hayot va inson bor joyda ILHOM ham bor. Unga umrimiz davomida bilib yo bilmay hammamiz duch kelamiz. Bunday onlarda kishi borliqni tamoman unutib shunday zavqqa to’ladiki, bu zavqdan osonlik bilan yangilik tug’iladi, kashf etiladi. Bundan esa ilhom egasi shunday huzur, shunday rohat topadiki, u endi shu holatlar va tuyg’ularning shaydosiga aylanadi. Ilhomni umrning mazmuniga tenglashtiradi, shundagina oromini, tinchini, shodligini va baxtini topadi. Faqat uni anglash, sirlarining barchasini egallash va ilhomni o’ziga bo’ysindirish hammaga ham nasib qilavermaydi.

Shu sabab, ilhomdek Alloh ne’matining qudratini egallaganlar, uning “hukmdori”ga aylanganlar umri – serhosil, barakali, sof, go’zal, kashfga boy bo’ladi. Umuminsoniy va umumjahoniy ezigulik rivojiga hissa qo’shadigan bo’ladi. Ayni paytda, ilhom charchashga, uzoq muddat orom topishga imkon bermaydi, umrni besamar ishlarga sovrishga yo’l qo’ymaydi.

Bu gaplarning isbotini keltirish uchun hammamiz biladigan, barchamiz tan olgan hayotiy bir ibratli misolni keltirmoqchiman:

Xalq bilan muloqot qilib, inson manfaatlarini yoqlashga kirishganimizga yil to’ldi. Shu bir yilda Istiqlolning nuri tufayli O’zbekiston va uning xalqi yangi davrga qutlug’ qadam qo’ydi. Istiqlolning ertasi – yaxshilik bo’lishiga barcha ishondi. “Adli ehson bilan jahon gulshani obod bo’ladi” (Amir Temur) haqiqatini xalqimiz o’z tanasida sinab ko’rdi. Bularga minglab dalillar keltirish mumkin... o’n yilliklar davomida erishmagan yutuqlarga bir yilda erishdik. Bir yilda O’zbekistonda siyosat o’zgardi. Ijtimoiy-iqtisodiyot, ma’naviyat va ma’rifat, davlat hokimiyati vakillik organlarining yangi tizimlari ishga tushdi.

Bularning barchasi Sh.M.Mirziyoyevning mamlakat va xalqni boshqarish san’atini mukammal egallagani, doimo ILHOM bilan hamkorlikda bunyodkorlik ishlarini amalga oshirayotgani samarasidir.

Prezidentimizning barcha sarhisob qiluvchi nutqlaridan ma’naviyatning yaratuvchi nuri taralib turadi. Quyosh barcha narsaga nurini sochganidek, Istiqlol ma’naviyati ham barcha g’oyaviy, iqtisodiy, ma’rifiy harakatlarimizga ijodiy quvvat beradi, halol va adolatli hayot kechirishimizga, komillikka erishishimizga nurli imkoniyatlar yaratadi. Qalbimizni harakatga solib, mehr-muhabbatga boy qiladi, hurmat-izzatni, halol-u poklikni, ruhan yuksalish va hayotdan qoniqishni barqarorlaydi. Ilhom tevaragida hamma tashvishlar muayyan qonun-lar asosida harakatga kirishib, maqsadning natijasi (oqibati)ni yuzaga chiqaradi. Bu haqiqatlar Prezidentdagi ilhomning mehvaridir.

U – barchaning qalbini istiqlol ma’naviyati nuri bilan olovlantirayotgan va taraqqiyot tomon, insoniylik tomon, ezigulik tomon yo’naltirayotgan rahnamodir. Har qanday muammoni har tomonlama sarhisob qilish ilmini egallagan, uni adolatli hal qilishning ustuvor yo’llarini ko’rsatib beradigan rahbari odildir. Barcha ishlarning chora-tadbirini ko’ngil bilan topib hal qiladigan rahbari donishdir. Ayniqsa, uning O’zbekiston Respublikasi Oliy majlisiga Murojaatnomasi yilning sarhisobi va yangi yillarning harakat dasturiga aylandi. Jonajon Vatanimizni ijtimoiy-iqtisodiy rivojlantirishning ustuvor yo’nalishlari xalqimiz manfaatiga uyqash qilib belgilandi. Yil davomida tinim bilmasdan, yaratishdan charchamasdan faoliyat ko’rsatayotgan bu inson hammamizni hayratga solmoqda. Uningdek ishlashga ko’pchiligimiz ojizlik qilmoqdamiz. Chunki, Prezidentimiz ILHOMning asosini xalqimiz hayotidan, ma’naviyatidan topgan. Uning ko’nglidagi zarur, kerakli haqiqatlarni anglab yetgan, O’zbekiston va o’zbekistonliklarning dardini to’liq o’zlashtira va qalban o’zligiga aylantira olgan. Xalq bilan bu masalalarni ilmiy-amaliy ehtiros, el otasiga xos kuyunchaklik, yorug’ va yoniq qalb orqali baham ko’radigan SHAXSga aylangan. Bizningcha, bu xislatlarning barchasi – Ilhomning sirlarini egallab, unga “qo’mondonlik” qilayotgani sabablidir. Shuning uchun ham uning barcha chiqishlari, muloqotlari betakror, doimo yangi va mukammaldir. Bugungi mazmundor hayotimizga va Harakatlar strategiyasiga munosib go’zallikdir.

Demak, Prezident Sh.M.Mirziyoyevdan ibrat olib, barchamiz o’z sohamizda ILHOMga esh bo’lishimiz, u bilan hamkorlikda umrguzaronlik qilishimiz lozim. Shundagina komil insonlar safi ko’payadi, ko’paygani sari O’zbekiston va xalqimizning hayot quvvati oshib, barkamollikka erishaveradi; jahon mash’aliga aylanadi!

ZULFIYA POETIK OLAMINING QIRRALARI

Mavzu va motivlar kashfi

O'zbekiston xalq shoirasi Zulfiya ijodi chin ma'noda xalqimiz hurmatini qozondi, mamlakatimiz va xorijda keng e'tirof etildi. Ammo shoira bunga osongina erishgani yo'q. She'riyat bobidagi mashhurlik Zulfiya tomonidan tinimsiz intilishlar, qat'iy izlanishlar tufayli qo'lga kiritildi. U tug'ilib o'sgan yurtini, uning betakror tabiati-yu beg'ubor odamlarini she'rlariga bosh qahramon qilib tayinladi. Shoira o'zining hayoti va poetik qismati ona Vatani – O'zbekiston taqdiri bilan bog'langanligidan masrur ekanligini "Xalqimga aytar so'zlarim" she'rida shunday ifodalaydi:

Ko'zim ustidasan bu tug'yonli dam,
Sen bilan taqdiridosh kunduzli bo'ldim.
Seni deb siyladi Umr, aziz Vatan
E'zozli bo'ldim men, yulduzli bo'ldim²².

Zulfiya she'rlarini mutolaa qilar ekanmiz, shoirani hayajonga solgan tug'yonlar, quvonch va tashvishlar bizning quvonch va tashvishlarimizga aylanib borayotganligini his qilamiz. Uning qalamidan to'kilgan misralar qalbimiz qa'ridan quyilib kelayotgandek tuyuladi. To'plamlarining so'nggi sahifalarini yopar ekanmiz, munis, ishonuvchan, samimiy yuragini to'kib solayotgan yaqin odamimiz bilan yuzma-yuz suhbat qurgandek bo'lamiz. Uning she'riyatiga oshno bo'lgan har qanday odam borki, qalbiga saxiy, mehribon, pokiza inson bo'lishni tugib qo'yishiga ishonamiz.

Zulfiya – hassos lirik shoira. U nima haqda yozmasin, barchasi muallifning chuqur shaxsiy munosabatidan yaralgan, samimiyat va sofdillikka o'ralgan bo'ladi. Lekin Zulfiya poetik olami intim kechinmalar sarhadlaridan o'zib ketadi, bu olam – keng va to'laqonli. Shoiraning doimiy yo'ldoshlari – "qo'shiq, orzu va sevgi" – uni bahor dalalarining zumrad kengliklariga boshlab boraveradi. Zulfiya she'rlari orqali kitobxon ko'z o'ngida nafis va yorug' olam namoyon bo'ladi. Shoira she'rlarining barchasi kelajakka bo'lgan so'nmas ishonch bilan sug'orilgan. Ana shu ishonch uning asarlarini, so'z san'atining yuksak namunalari bo'lganidek, nekbinlik hissi bilan to'yintiradi.

²² Зулфия. Тонг билан шом аро. Сайланма. – Тошкент: "Шарк", 2006. – Б. 2.

Zulfiya she'rlarining ruhi va ohangini, mazmuni va yo'nalishini, avj pardasini, maqsad, g'oya va ideallarini umuminsoniy fikr va tuyg'ular belgilaydi. Zotan, Zulfiya ijodining haroratini ta'minlagan omil ham undagi jo'shqin va faol insonparvarlikdir. U butun borlig'ini insonning baxtiga shodlik qo'shish, dardiga malham bo'lishga bag'ishladi. Shoiraning hammani "yuragiga yaqin olishi", barchani "ko'z-u qosh singari do'st", "taqdiridosh, birodar" deb bilishi shundan. U o'z she'riyati orqali o'zbek xalqining insoniyligini, ma'nan go'zalligini, ulug' ishlarga qodir ekanligini jahonga haqqoniy namoyish qildi.

Zulfiya lirikasi teran tafakkur va jo'shqin hissiyot vobastaligidan hosil bo'lgan she'riyatdir. Shoira lirik qahramoni ko'pda yuksak intellekt sohibasi ekanligi sezilib turadi. U biroz o'ychan, ba'zan falsafiy, ba'zida esa jiddiy va ta'sirchan. Shoira ma'naviy-ruhiy izlanishlarida his-tuyg'ular manzarasi, kechinma tarangligi, o'tkir dramatik vaziyat va kolliziyalar bo'rtib turadi. Unda makon va zamon chegarasining qamrovlari keng, o'tmish, bugun va kelajak voqeligi inson taqdiri, ertasi bilan esh tasvirlanadi. Shoira ijodida "xotira", "taqdiridosh", "yurakka yaqin kishilar", "tong", "bahor" motivlari takrorlanishining, barqaror tus olishining boisi ham shunda. Poetik tizimida baxtiyorlik va fojiviylik ohanglarining yonma-yon kelishi uning voqelikni, insonni keng va yaxlit, bor murakkabligi bilan talqin qilish ehtiyoji natijasidir.

Zulfiya poetikasi, o'tmishga nazar tashlaganda, xuddi rivojlanib kelayotgan butunlikdek ko'rinadi, unda 1940-1990-yillar o'zbek she'riyatidagi barcha yetakchi ijodiy tamoyillar o'z aksini topgan.

Chin ma'nodagi ijodkorda iste'dod ayni yetilgan payti ko'rinadigan jihat – bu badiiyatda o'ziga xoslikka intilishdir. Zulfiya she'riyatdagi ilk qadamlaridanoq o'z ovozi, o'z tili bilan adabiyotga kirib kelganligini kitobxonlar ham, munaqqidlar ham darrov payqadilar.

Uning ilk she'riy to'plamlari shundan dalolat beradiki, muallif "men"i Zulfiyada yaqqol ajralib turar va shoira o'z lirik qahramonining ko'ngil hayotiga mos badiiy matn yaratish yo'llarini qidirardi. Shoiraning ijodiy yangiligi shunda ediki, his-tuyg'ular she'riy matnda dramatism va rangin ta'sirchanlik keltirib chiqarar, uning lirikasi san'atning boshqa turlarini ham o'ziga jalb etardi. Aytish mumkinki, Zulfiya nazmdagi qochirimli, sha'mali uslubni turli-tuman vositalar bilan shakllantirdi: lirik qahramonning holat va qalb harakatlari uning xatti-harakatlari, atrof borliqni o'ziga xos tasavvur qilishi bilan mutanosiblikda ochila bordi.

Zulfiya badiiy uslubining barqarorligi uning poetik tilga boshqacha munosabatida ko'zga tashlanadi: unda tuyg'ular narsa-hodisalar bilan aloqaga kirishgan holda syujetga birlashib, o'zining yangi ifodasini topdi. U tasviriy vositalarni ham, misra tuzilishini ham, she'r vaznini ham kerakli o'zanda isloh qila oldi. Bularning barchasi so'zlar stixiyasidagi musiqiylikni erkin she'r shaklidagi ishonchli og'zaki suhbat bilan almashtirishga bo'ysundirilgan edi. Hayot falsafasini, tuyg'ular falsafasini u poetik aforizmlar orqali ifodalay boshladi: "Birga qolish uchun sen bilan, Kuyaman-u, bo'lmayman ado"²³. / Nega tirik ekan tashlab ketmading, Tashlab ketmading-la, boshlab ketmading?!²⁴

Shu tarzda Zulfiya ijodida miniatyurizm yuzaga keldi. Uning jumla tuzishdagi mahoratini ko'rib chiqar ekanlar, tahlilchilar shoira she'rlarida undovlar ham, bog'lovchilar ham ma'naviy urg'ular bilan yuklanganligini asosli ta'kidlaydilar.

Qo'shimcha qilib shuni aytish mumkinki, shoira deyarli hech qachon tushuntirmaydi, u ko'rsatishga harakat qiladi. Misol uchun, rangni aniqlovchi sifatlashni ba'zan shakl aniqlovchi sifatlash bilan taqqoslaydi: "...Sarg'aygan dashtlarga berding yashil qon, / Tuproq tepalarda shahar ko'tarding"²⁵; ba'zida esa she'rning oxirgi ikki misrasida obrazga bo'lgan diqqatni kuchaytiruvchi ma'no takrorini qo'llaydi: "Men seni sevaman, sehrgar yigit, / Butun borlig'im-la men senga maftun"²⁶.

Tashkiliy jihatdan Zulfiya o'zini realistik doirasiga doxil deb bilar, umuman, so'z rassomi o'zining muayyan estetik oqimga mansub ekanligini anglab yetishi zarur, deya hisoblardi. Shoira adabiyot olamiga kirib kelgan paytlari realistiklarni zamonaviy she'riyatning poetik arsenalini yangilash zarurligi g'oyasi boshqarardi. Ular simbolistlarda uslub qadrsizlanganligini va usullar shablonlashganligini payqardilar. So'z san'ati yangi tarafdorlarining barcha tirishishlari poetik tilni mistitsizm ruhidagi xayoliylikdan qutqarishga qaratilgan edi.

Lirikani shaklan demokratlashtirish harakatiga qo'shilgan Zulfiya uni mazmunan boyitishga ham katta hissa qo'shdi. Birin-ketin dunyo yuzini ko'rgan to'plamlari uni kitobxonlarga tanitdi: keyinchalik uning kitoblari qayta-qayta nashrdan chiqarildi. San'atga bo'lgan yangicha talablar sharoitida Zulfiya she'riyatni dunyoviy realikka yaqinlashtirdi,

²³ Зулфия. Тонг билан шом аро. Сайланма. – Тошкент: "Шарк", 2006. – Б. 13.

²⁴ Ўша китоб. – Б. 20.

²⁵ Ўша китоб. – Б. 2.

²⁶ Ўша китоб. – Б. 5.

ammo ijodidagi realistik metod alomatleri falsafiy va ruhiy nuqtayi nazardan nafaqat nasriy uslub, balki simbolizm tarafdorlari yutuqlaridan samarali foydalanish evaziga ham murakkablashdi.

Mamlakatimiz bo'ylab mustaqillik nasimlari esa boshlagach, Zulfiya ijodida yangi bosqich boshlandi. Uning o'zbek xalqining, ayniqsa o'zbek ayollarining poetik aks sadosiga aylangan ovozi rasmiy doiralarning o'nlab yillarga cho'zilgan taqiqlarini yorib o'tib, istiqlolgacha yetib keldi. Shunday bo'lsa-da, u o'ziga achingani yo'q, boshqalarning dardi bilan kuyib-yondi:

Hurriyat, kelding-ey, al-omon kelding,
Seni qalbim, ko'zim, so'zlarim quchar.
Vaqt yetsa shu xalqda qolar daftarim,
Vaqt yetsa, bu yoqda qolar dardlarim...²⁷

Zulfiya tabiatiga ma'naviy-ruhiy jihatdan ona diyor bilan yaktanlikni, o'z intilishlarining xalq dili va orzusi bilan tutashligini anglash, zamona nafasini his qilish, kishi xohishiga bo'ysunmaydigan tarixiylik, kelajakni ko'ra olish qobiliyati kabi xususiyatlar xos. Uning elliginchi-to'qsoninchi yillar she'riyatining uzluksiz rivoji lirizmni saqlagan holda epik mazmunni kengaytirishida namoyon bo'ldi. Ijodkor saqlagan holda epik mazmunni kengaytirishida namoyon bo'ldi. Ijodkor shaxsida qayta tiklangan tarixiy xotira shoira lirikasining bosh konseptual obraziga aylandi. Shoira ifoda vositalarini yangilash zarurligini his qildi. Zulfiyaning 90-yillar ijodiy tizimi uning ilk lirikasi bilan solishtirganda, estetik dunyoqarashining butunlay boshqa-boshqa hodisasi ekanligi ayonlashadi.

Ijtimoiy mavzu va muammolar Zulfiya she'riyatiga kirib kelar ekan, birinchi navbatda muallif ijodining eng ta'sirchan va harakatchan komponenti – uslub qiyofasini o'zgartirdi. Bir tomondan, shoira uslubi o'ziga og'zaki nutq, jumladan so'zlashuv tilini keng qamragan holda demokratlashishda davom etadi. Folkloridan foydalanish: motivlar, obrazlar, vazn imkoniyatlari kengaydi. Ikkinchi tomondan, Zulfiya uslubi kitobiy ruhda arxaiklasha bordi, ohangdorlik jihatdan notiqlikka xos tantanavorlik eshitila boshladi. Uning she'rlarida jahon adabiyotining shoh asarlari bilan, qadimiy kitoblar bilan bog'liq mifologemalarni qo'llash ortdi ("Uni Farhod der edilar..."), epigraflar, ko'chirma keltirishlar ko'paydi: "So'fi Olloyormi, devona Mashrab / Bayozlarin o'pib qo'lga olardik. / Yumushmi, o'yinmi – barini tashlab, /

²⁷ Зулфия. Тонг билан шом аро. Сайланма. – Тошкент: "Шарк", 2006. – Б. 168.

Sehrli olamga kirib borardik". Adabiylik, kitobiylik uning she'riyatida so'zlashuv uslubi bilan, ko'tarinki maishiylik bilan, hayotda orttirilgan donishmandlik bilan boyib bordi.

Zulfiya she'riyatida janriy shakllarni yaxlitlashga moyillik kuzatildi. Epik mazmundorlikka ega she'rlar turkumlashdi ("Aziz tuyg'ular"); she'riy parchalarda lirik doston janriga xos xususiyatlar ustunlik qila boshladi ("Quyoshli qalam", "Yaratish dardi"); lirik dostonlar she'riy roman darajasiga ko'tarildi ("Qishloq vrachi", "Vodil yulduzlari").

Uning so'nggi yillar she'rlarida yambli turoqlarning uchrashini ijodida fuqarolik his-tuyg'usining orta borishi bilan izohlash mumkin. Biroq, shuni ta'kidlash joizki, ikki bo'lakli vaznlarni uch bo'laklilari bilan birlashtirish xususiyati uni tark etmadi. Bu uning she'rlarining intonatsion jihatdan elastikligini ta'minlab keldi. Shoira bir maromdagi sillabo-tonik she'rdan ustun kelgan ritmik urg'uli she'rning o'ziga xos turi, uzun misrali (she'r misralari ichida takrorlanib keluvchi pauzaning alohida turi – senzuraga asoslangan) she'rlar yozishda davom etdi:

Men Sizga, o'quvchim,
Na aytib,
Na-da ko'rsatib
Ulgura olmadim Yurtimni.
Asrlar gardini qalbim-la sidirib
Uzrimu,
O'zligim, ko'rkimni,
Qadimning chaqnatib o'tini
Bu kunning nuriga tutmadim²⁸.

Hammasidan ham ko'ra Zulfiya o'zining "Xotiram siniqlari" dostoniga eng ko'p kuch sarfladi. Odatda ko'zgu sinig'ida voqelik unsurlari aloq-chaloq aks etadi. Doston lirik qahramonining xotira siniqlarida esa, aksincha. Unda o'zbek xalqi o'tgan asrda boshdan kechirgan talotumli hayot o'zining poetik talqinini topgan.

Dostonda tasvir turkumlarga ajralgan; asosiy syujet chizig'ining rivojini tarixiy jihatdan shaxsiy yondashuv harakatga keltiradi. Liro-epik vositalar orqali shoira mamlakat va lirik qahramon boshdan kechirgan kunlarning badiiy solnomasini yaratadi:

²⁸ Ўша китоб. – Б. 160.

"Yangi hayot" debmiz o'sha kunlarni,
Betalab, benolish yashabmiz ko'p yil.
Bir o'ylab ko'rmabmiz bu yurt hokimin
Labi kulib, nechun rang-ro'yi zahil?!²⁹

Adabiyotshunos Sh.Hasanov doston syujetini tadqiq qilar ekan, shunday to'xtamga keladi: "Xotiram siniqlari"da muhtasham epik qamrov mavjud. Butun bir xalqning bir asr davomidagi orzu a'molini, psixologiyasini, turmush tarzini, tarixini shoira 193 satrdan iborat ixchamgina dostoniga jo etgan. Doston tashqi voqea-hodisalar tasviri bilanmas, ichki poetik faoliyat bilan sug'orilgan. Shoira taqdiri xalq taqdiri bilan vobasta... Mustabid tuzumning qatli kushlari, qatag'onlari, surgunlari, yetmish yildan ziyod davom etgan nobop siyosati va buning natijasida tarixi toptalsa-da, udumlari taqiqlarga uchrasa-da, biroq irodasi bukilmagan, o'zligini anglab borayotgan xalqning g'amangiz siy mosi shoira o'ylarida tug'ilgan og'riqlarning, xotira siniqlarining kolliziyasini belgilaydi³⁰. Darhaqiqat, ushbu dostonda Zulfiya poetikasi yaxlit tugallik kasb etgan.

Poetik ifodaning ravshanligi Zulfiyaning barcha she'rlariga xos. Ammo "Xotiram siniqlari" ustida ishlar ekan, shoira o'zbek adabiyotida simvolistlar poetikasi erishgan yutuqlarga ham murojaat qiladi. Asarda ko'plab o'rinlar ramziylarcha shifrlangan. Doston kompozitsiyasi asosida narsalarni simfonik joylashtirishning ramziy tamoyili yotadi. Bu tamoyil shunda ko'rinadiki, takrorlanib keladigan bosh motivlar ajralib turadi va keyinchalik bu motivlar to'qnashuvlar va chatishib ketishlar orqali yonma-yon jaranglay boshlaydi, vaqti-vaqti bilan she'riy matn musiqaga yozilgan librettoni eslatib yuboradi:

"Vatanparvar" debmiz o'z-o'zimizni,
Dengizlar quribdi, chiribdi baliq,
"Insonsan, boshingni ko'tar", demabdi,
Ko'ngling qolganmidi bizlardan, xoliq?³¹

Muallifning (shu paytgacha o'ziga begona bo'lgan) majoziyashtirish usullari asarga sirli tagma'noni olib kirgan. Muallif poetik olamida o'ng va tush, illyuziya va voqelik elementlari bir-biriga

²⁹ Ўша китоб. – Б. 167.

³⁰ Хасанов Ш. Достон таркиби ва табиати. – Самарканд: СамДУ нашри, 2011. – Б. 146.

³¹ Зулфия. Тоғ билан шом аро. Сайланма. – Тошкент: "Шарк", 2006. – Б. 167.

tutashib ketadi. Sirli ko'zgu siniqlarida g'ira-shira ko'ringan xayoliy obrazlar asta-sekin yorqin qiyofa kasb eta boradi. Poetik so'z sehri ko'zgu siniqlarida yuvilib borayotgan poetik ma'nodan quvvat oladi. Muallif xronotopi zamon va makonning abadiyligi qa'riga cho'madi. Yoshlik yillarida chetlab o'tilgan simvolizm qarigan chog'i yozilgan ko'lamdor dostonida yangidan bo'y ko'rsatadi. Ayni paytda, bu masala turli-tuman estetik deklaratsiyalarni chetlagan holda, ijodiy yo'l bilan, tabiiy hal qilinadi.

Zulfiya estetikasi bir paytlar o'zbek so'z san'atini boyitgan simvolizm (Oybek lirikasi misolida) tajribalarini o'ziga olgan holda realizmni modernizm bilan mustahkam bog'ladi. Poetik shakllar almashuvchanligi, ularning mohirona birikuvi endilikda hech qanday cheklovlarsiz she'riyat xizmatiga kamarbastalik qiladigan bo'ldi.

So'z san'atkorlaridan birortasining poetik olamini tavsiflar ekanmiz, biz uning barcha matnlari asosida yotgan eng umumiy va teran semantik qiymatlarni (mavzularni) ichki qayta tiklash hamda o'sha mavzular bilan asardagi motivlarning mosligini aniqlash vazifasini ko'zda tutamiz. Variantdosh motiv va mavzularni qidirishning asosiy usuli mazmun, syujet-holat, leksik va boshqa jihatlardan umumiy qirralarni topish maqsadida bitta muallifga tegishli turli matnlarni taqqoslashdir.

Muallif asarlarining barchasini sinchiklab yoki sekin o'qish mobaynida bu o'xshashliklar oddiy kitobxon nigohiga ko'ringanidan ko'ra, ko'p sonli va tarmoqlangan ekanligi ma'lum bo'ladi. Bunday yondashuvning to'g'riligini rus shoirasi A.Axmatovaning quyidagi so'zlari tasdiqlaydi: "Tub mohiyatni anglash uchun shoir she'rlarida doimiy tarzda takrorlanib keladigan obrazlar uyasini o'rganish zarur – aynan ularda muallif shaxsiyati va poeziyasining ruhi yashiringan bo'ladi"³².

Bu tavsiyani Zulfiya ijodini o'rganishga tatbiq etish, fikrimizcha, ayni muddaodir. Shoira she'r yozish manerasining boshqa mualliflar bilan o'xshash jihatlari, hatto matnda parallel kelgan o'xshash jihatlar tadqiqotchilar tomonidan qayd etilgan. Ammo Zulfiya ijodida boshqa mualliflardan yashirin parchalar topish uchun topqirlik, qat'iylik va bilimdonlik ko'rsatgan ilmiy tafakkur shoiraning o'zida uchraydigan u yoki bu darajadagi ko'plab yarim oshkor avtotakrorlar va avtovaritsiyalarga bee'tibor qolganligini qanday izohlash mumkin? Axir

³² Топоров В.Н. Ахматова и Блок (к проблеме построения поэтического диалога: "блоковский" текст Ахматовой). – Berkeley, 1981. – P. 223.

bir ijodkor asarlarida takrorlanib keladigan obrazlar, motivlar, g'oyalar "muallif shaxsi"ning sirini ochish va barcha matnlari orqali uning aynan nimani aytishga intilayotganini aniqlashning ahamiyati ham kam emas-ku. Qolaversa, bu hodisani o'rganish boshqalaridan ko'ra ko'proq natija keltirishi mumkin.

"Urush yillari kamolot davri bo'ldi, - deydi Zulfiyaning o'zi ijoddagi kamolotini eslab, - aqlli gaplarni o'ylab topishga, yasama dard yoki zavq-shavqni kuylashga o'rin qolmadi, turmushning o'zi qat'iyat bilan haqiqiy so'z talab qildi; beixtiyor ravishdami yoki birovning tajribasiga murojaat qilish natijasidami, asl so'zlar o'z-o'zidan quyilib kelaverganidan keyin ularni o'rni-o'rniga joylashtirish, bir-biri bilan bog'lash yo'lini topar ekansan... 1947-yilda chiqqan "Hulkar" kitobim yangi ishning yakuni bo'ldi. She'rlarim voqeaband bo'lib qoldi, desammikan. Lekin bayonchilik ma'nosida emas. Men bu she'rlarga o'z ruhiy tariximning bir parchasini joylashtira boshladim, bu parchaning o'z tuguni, kulminatsiyasi va yechimi bor edi. Endi yozmoq uchun, Lev Tolstoy aytgandek, dastlab gapning uchini uchiga ulab olishim kerak edi. She'rnini boshlab qo'yib oxirini topmagunimcha uni davom ettira olmas edim. Endilikda qayoqqa qarab ketayotganligimni bilganimdan yo'lning eng qisqasini izlab topa olardim. Natijada she'rlarim muxtasar va tugal bo'la boshladi"³³.

Yozilishi kerak bo'lgan she'rning tugal mazmunga ega muxtasar shakl kasb etaroq dunyoga kelayotganligini anglatib turgan bu iqromuz fikrlar Zulfiya poetik olamining naqadar betakror, o'ziga xos ekanligini ko'rsatadi.

Ma'lum bo'lishicha, o'zlashtirma ibora va tasvirlarning o'zi o'zlashtiruvchi ijodkor falsafiy va badiiy tizimiga, uning "obrazlar doimiy takrorlanib turadigan uyiga" kirar ekan, dam-badam o'zgarishga yuz tutadi. Shunday tuyuladiki, Zulfiya dunyoga nisbatan keskin individual, sub'ektiv va selektiv munosabatda bo'ladigan poetik shaxslar sirasiga kiradi. Aynan shunday shaxslardagina begona motivlarni ham assimilyatsiya qila olish va qayta yaratish xususiyati alohida ajralib turadi.

Zulfiya she'riyatining bosh mavzularini ifodalab keluvchi motivlarni tekshirishga kirishishdan avval motivning o'zi nimaligini aniqlashtirib olish zarur bo'ladi. Musiqashunoslikning tayanch iboralaridan bo'lgan "motiv" so'zi adabiyot haqidagi fanda ham katta

³³ Зулфия. Асарлар. Уч жилдлик. Биринчи жилд. – Т.: Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б. 8.

ahamiyatga ega. Lotincha moveo – (jildiraman, qoʻzgʻataman) feʻlidan olingan motiv endilikda keng koʻlamli mazmunga ega.

Motivning dastlabki, yetakchi, bosh maʼnosini oddiygina taʼriflash mushkul. Motiv – bu asarning muhim ahamiyatga ega (semantik jihatdan mazmunga boy) komponentidir. U asar mavzusi va konsepsiyasiga (gʻoyasiga) faol aloqador, lekin ular bilan bir narsa emas. B.N.Putilovning fikricha, “barqaror semantik birlik” sifatida motivlar “koʻp maʼnolilikning yuqori, aytish mumkinki, favqulodda darajasi bilan xarakterlanadi. Har qaysi motiv maʼnolarning barqaror toʻplamiga ega”³⁴. Motiv, qanday yoʻl bilan boʻlmasin, badiiy asar doirasida harakatda, shu bilan birga uning tarkibida turli shakllarda mavjud. U takrorlanuvchi va turli variantlarda keluvchi alohida soʻz yoki soʻz birikmasi sifatida namoyon boʻlishi ham, turli leksik birliklar vositasida nimadir anglatishi ham, sarlavha yoki epigraf koʻrinishida kelishi ham, tagmaʼnoni ifodalash sifatida gavdalanishi ham mumkin. Motivlar sohasini sinchkov kitobxon va mutaxassisgina his qila oladigan asarning ichki, koʻrinmas chiziqlari bilan belgilangan xalqalari tashkil etadi. Matnda chala, jumboqli tarzda kelish, yarim ifodalanganlik uning eng muhim qirrasini hisoblanadi.

Motivlar yo alohida asarlar xalqlarining qurilishi sifatida, yoki sanʼatkor butun ijodi va hatto muayyan janr, yoʻnalish, adabiy davrlar, jahon adabiyotining mulki sifatida savlat toʻkishi mumkin. Aynan mana shu jihat – individuallikning ustuvorligi bilan ular tarixiy poetikaning muhim predmetlaridan birini tashkil etadilar.

XX asrdan boshlab “motiv” termini tarixan eng qadimiy, folklor syujetlarini oʻrganishda keng ishlatila boshlandi. Misol uchun, A.N.Veselovskiy oʻzining tugallanmay qolgan “Syujetlar poetikasi” kitobida motiv haqida hikoya qilishning oddiy, ajralmas birligi, syujetlar asosida yotadigan takrorlanib keluvchi sxematik shakl deya taʼkidlab oʻtgan edi (afsona va ertaklar syujetida). Bunga olim quyosh yoki sohibjamolning oʻgʻirlanishi, buloq suvining qurib qolishi kabilarni misol keltiradi³⁵. Motivlar bu yerda alohida asar bilan oʻzaro bogʻlanishda tekshirilayotgani yoʻq, balki soʻz sanʼatining umumiy mulki sifatida koʻrilmogʻda. Veselovskiyning fikricha, motivlar tarixan barqaror va benihoya takrorlanuvchandirlar. Olim bu borada ehtiyotkorlik bilan oʻz taxminini aytadi: “...poetik ijod bir avlod oʻzidan

³⁴ Путилов Б.Н. Веселовский и проблемы фольклорного мотива // Последние Александра Веселовского: Исследования и материалы. СПб., 1992. С. 84.
³⁵ Каранг.: Веселовский А.Н. Историческая поэтика. С. 301.

avvalgisidan, ular esa uchinchilaridan qabul qilib olgan barchamizga tanish muayyan shakllar, barqaror motivlar bilan chegaralanmaydimi? Har qaysi yangi poetik davr oʻziga yangi kombinatsiyalarni ravo koʻrar hamda ularni hayotni tushunishning yangi koʻrinishlari bilan toʻldirar ekan, eskidan vasiyat qilib qoldirilgan obrazlar bilan ish koʻrmaydimi?”³⁶

Keyingi oʻn yilliklar mobaynida motivlar alohida ijodkorlar va asarlarning mulki sifatida koʻriladigan, individual ijodiy tajriba bilan oʻzaro bogʻliqlikda oʻrganiladigan boʻldi.

Sheʼriyat uchun soʻz orqali ifodalangan motivlar xos. A.A.Blok shunday yozadi: “Har qanday sheʼr – bir nechta soʻzlarning oʻtkir damiga toʻshalgan shohi choyshabdir. Bu soʻzlar yulduzlar kabi charogʻon. Ular borki, sheʼr mavjud”³⁷. Darhaqiqat, shoirning birgina “Dunyolar uchmoqda” (1912) sheʼrini olib koʻradigan boʻlsak, bemaqsad va telbanamo parvoz; unga hamrohlik qilayotgan vizillagan ovoz; charchoq holiday qalb; tutib boʻlmas baxt kabilar tayanch soʻzlarni tashkil etadi.

Adabiyotshunoslikda “motiv” soʻziga qanday mazmuniy ohanglar berilmasin, uning chinakam dolzarbligi, zaruriyat ekanligi oʻz-oʻzidan ahamiyatini saqlab qolaveradi.

Zulfiya sheʼriyatida koʻp kuzatiladigan motivlar, avtotakrorlardan hozircha, misol tariqasida, xronologik jihatdan tarqoqligi va poetik matndan shoira biografiyasi va uning turmushdagi nutqiga borib taqalishi bilan ajralib turadigan bir nechtasini keltiramiz:

Tong (porlok kelajak) motivi. “Yelda qoʻshiq, koʻprikda shuʼla, Baxt-la tepdi ikki yosh yurak... / Oy soʻzladi yulduzni toʻplab, Sevgi tongi haqida ertak”. (1936) – “Tinchgina tong otar. Chiqadi quyosh / Koʻm-koʻk maysalarda yaltirar shabnam...” (1947) – “Kundan-kun saharga ortar sogʻinchim, Nahot hayot shomin yaqinligi bu? / Salqin oromida yoʻqolar tinchim, Demak, shafaq men-chun yolqinligi bu!” (1968);

Yaqin kishilar yodi motivi. “Baxtiyor sevgini kuylardi sozim / Oʻlim xanjariga tegdi-yu sindi...” (1944) – “Tunlar tushimdasan, kunduz yonimda / Men hayot ekanman, hayotsan sen ham!” (1945) – “Qancha boʻldi koʻrmaganimga / Ey qalbmning dilbari shoir!” (1950) – “Olov toʻlqin tunning ichida, Qolib maʼyus chayqalar dengiz... / Musibatning zang ilgichida, Gulgun koʻylak osigʻliq hanuz...” (1985);

³⁶ Веселовский А.Н. Историческая поэтика. С. 40.

³⁷ Блок А.А. Записные книжки. 1901–1920. С. 84.

Bahor – yangilanish motivi. “Shoir sevgan o'lka ko'ksida / Xushbo'y bahor kezib yuradi...” (1980) – “Bahorda tug'ildim! Unga esh / Yashashning qonuni qonimda...” (1981) – “Sindi qish to'qigan muz hisli qafas / Mana, yana qushlar chug'urlab qoldi” (1983).

Biz ishni Zulfiya poetik olamining asosida yotgan mavzular majmuasini belgilab olishdan boshlaymiz. Shoira tafakkurining mahsuli bo'lgan, hayotini bezagan tushuncha va qoidalarni biz allaqanday abstrakt ramzlar yoki shartli ifodalar sifatida emas, balki o'ziga xos yaxlit butunlikka ega hayot falsafasi sifatida tushunamiz. Shoiraning mavzular majmuasiga lirik qahramon shaxsining eng barqaror va doimiy qirralari, uning olam va odam haqidagi asosiy tushuncha-tasavvurlari hamda o'zini tutishining umumiy strategiyasi kiradi.

Bu Zulfiya poetik olami borasida biz tanlagan kartinani tasviriylik poetikasi doirasida bajarilgan ayrim boshqa poetik olamlar “portretlaridan” ajratib turadi. Ularda mavzu bir-ikki murakkab bo'lmagan ma'noviy iboralarga borib taqaladi. O'z navbatida bu iboralardagi muayyan motivlarning xilma-xilligi ko'p pog'onali talqinlar orqali isbotlanadi. Bunday yondashuv, xuddi shoira hamisha bir xil va ayni damda oddiy fikrni aytib keladi-yu uni turli rakurslardan turib aytishning nozik yo'sinlarini bilishini nazarda tutardi. Aksincha, biz shoira tayanch g'oyalarning o'ziyoq yetarlicha boy va xilma-xil bo'lishi mumkin deb bilamiz. Ular yagona birlik hosil qilishlari mumkin, ammo uning tabiati turfa xil bo'ladi. Bu yadroviy g'oyalarni qaysidir dastlabki semantik invariantga olib borib taqashga urinish shart emas; ular nisbatini boshqacharoq, masalan, mulohazalar yakka silsilasining bir bo'g'ini yoki shoira sub'ektiv irodasiga ko'ra qandaydir uyg'un birlikka keltirilgan turfa xil fikrlar majmui sifatida tasavvur qilishimiz ham mumkin.

Tematik yadroning ta'rifi shu tarzda tuzib olingach, uning turli komponent va jihatlarini kengaytiradigan qator doimiy motivlarni belgilab olish kerak bo'ladi. Biz turli xil va aniqlik darajasidagi birliklarni “motiv” termini bilan belgilab olamiz. Bunday motivlar sirasiga, masalan, voqea-holat elementlari; lirik sujetning aktant strukturasi o'ziga xosliklar; Zulfiya lirik qahramoniga xos borliqqa munosabat tarzi va lirik holatlar; tipik xarakteristikalar, predmet va vaziyatlarning qirralari kabilar kiradi.

She'r qurilishida motivlarning o'rni turlicha bo'lishi mumkin. Ulardan ba'zilar tematik yoki kompozitsion o'zak rovida ishlatilsa,

ayrimlari tashqi aksessuarlar o'rnida kelishi, uchinchilari esa markaziy va yondosh pozitsiyalar uchun bir xil mavqe egallaydi.

Umuman olganda, Zulfiya ijodida doimiy barqarorlik kasb etadigan birliklarning yana bir turini ajratib ko'rsatsa bo'ladi. Bu motivlarni konkretlashtirish uchun qo'llaniladigan obrazli-majoziy vositalar: tipik metaforalar, giperbolalar, epitetlar, ramzlardir. Misol uchun, “dard” ifodasi “qiynoq” yoki “jazo” sifatida, “esdalik” – jismoniy faoliyat yoki harakat (sayohat, zindondan ozod bo'lish va h.k.) sifatida gavdalanishi mumkin. Ayonki, bu kabi ko'chma ma'nodagi iboralar, xuddi motivlar singari tematik yadroga borib taqaladi. Ular mazmunni to'g'ri anglashda muhim ahamiyat kasb etadilar.

Bizning maqsadimiz Zulfiya she'rlarining alohida matnlarini tahlil qilish yoki shoira poetikasining umumiy tamoyillarini tadqiq qilish emas, balki tematik xarakterdagi vazifa – poetik mulohazalarda jamlangan “shaxsiy falsafa”ni qayta tiklashdir. Buning uchun shoiraning “Shalola” (Sh), “Mushoira” (M), “Kamalak” (K) to'plamlari, “Tong bilan shom aro” (TBSHA) nomli saylanmasidan o'rin olgan she'rlariga murojaat qilamiz. Fikrimizcha, belgilab olingan motivlar nomlari sanab o'tilgan to'plamlardagi aksariyat she'rlarni yetarlicha talqin qilib berish imkonini beradi.

Zulfiya mavzularining majmuasini biz oldindan ma'lum o'zaro mustaqil hisoblana olmaydigan to'rt bo'g'inga ajratamiz (formula 1). Ko'plab mantiqiy-assotsiativ rishtalar va parallellar bilan bog'langan bu bo'g'inlar bir-birlarini o'zaro boyitadilar, qo'llab-quvvatlaydilar, asoslaydilar va to'ldiradilar.

(1) **A. Taqdir.** Odamning peshona yozig'i – baxtsizlik va omadsizlik; loqayd va shafqatsiz dunyo zaiflashgan, individual, ulug'vor qadriyatlarini tekislab, yutib yuboradi; bu qadriyatlar insonning o'zi singari vaqt va boshqa yemiruvchi kuchlar oldida o'tkinchidir.

B. Qalb. Lirik qahramon shaxsining asosiy qirralari:

- passivlik, taqdir kuchlari oldida o'z o'zligini anglash, ularga bo'ysunishga tayyorlik;
- taqdirga qarama-qarshi tarzda, hayotga va uning zaif, iliq, beg'ubor predmetlariga bo'lgan instinktiv muhabbat;
- hayotning har qaysi alohida olingan lahzasi, mavjudlikning har qaysi parchasi qadrini his qilish;
- “kreativlik” (yoki Zulfiyaning o'z so'zi bilan aytganda, “zakovat”), ya'ni mislsiz ta'sirchanlik, mavjudlik sarhadlaridan chiqarib olish, zamon va makon to'siqlaridan o'ta olish, ruhiy o'lchamlarida o'z

dunyosini qura olish (Kreativlikning namoyon bo'lishiga kuchli xotira va tasavvur, boshqalardan yashirin ma'volar, narsa-hodisalarni ilg'ash, tabiat tilini tushunish, alomatlariga ishonish, karomat qilish qobiliyati kabilarni misol keltirish mumkin).

V. Burch va baxt. Zulfiya lirik qahramoni hayotiy strategiyasining asosida, uning baxt va boshqa dunyoviy ne'matlarga bo'lgan munosabatida insonning jamiyatdagi o'rni omonatligi va oxir-oqibat, chorasizligi tushunchasi yotadi. Modomiki, baxt aslida insonga "bog'lab berilmagan" va oddiy tasodif yoki qisqa muddatga hushni o'g'iraydigan bo'lishi mumkin ekan, lirik qahramon huzur-halovatdan voz kechib, tarkidunyochilikka moyil bo'ladi. Bir tomondan u baxt oldida qo'rquvni his qiladi, uni yo'qotishdan, ko'z tegishidan xavfsiraydi, baxt unga qimmatga tushadi. Boshqa tomondan – yuksak darajadagi or-nomus uni o'z-o'zini cheklashga, vazminlikka, sipolikka undaydi. Bunda o'z manfaatini izidan quvish emas, balki izzat-nafsi tahqirlangan kimsalarga yordam, birdamlik, dahshatli ziddiyatlar oldida hayotiy qadriyatlarini birgalikda saqlash va himoya qilishga bo'lgan urinishlar qoida tusiga kiradi.

G. Taqdir ustidan g'alaba. Baxtsizlikning tabiiyligi va undan qutulib bo'lmasligini anglar ekan, shoira qahramoni bunga ko'nikishga va qalbi tubida ko'ngilni qoniqtiradigan o'z mitti muhitini yaratishga intiladi. U baxtsizlikni chidam bilan yengadi, omadsizliklar o'rnini to'ldirish manbalarini va umuman o'z holatini ijobiy baholash imkonini topadi. Ammo lirik qahramon kechinmalarining bunday alfozda ekanligi chetdan turib kuzatuvchiga salbiy bo'yoqlarda tasvirlangandek tuyuladi.

Zulfiya she'riyati bosh mavzularining mana shu qisqa bayonidan uning bir tomondan real voqelik ahamiyatiga katta e'tibor beradigan H.Olimjon, G.G'ulom, Mirtemir kabi shoirlar bilan, boshqa tomondan zamon va makon sarhadlarini yorib o'tish, o'lim va beparvolik ustidan g'alaba qilish g'oyasiga amal qilgan Oybek, U.Nosir, A.Muxtor kabi shoirlar bilan o'zaro yondosh ekanligini ko'rishimiz mumkin. Zamona badiiy-falsafiy tafakkuridagi bir-biridan yetarlicha yiroqlikda turgan bu shoirlar ijodidagi xususiyatlar Zulfiya ijodida tabiiy sintezni hosil qilgan.

Hassos shoira ijodida shu bilan birga yuksak matonat unsurlarini, taqdirning ustun kuchlariga ramziy qarshilikni topamiz. Bularning barchasi shoira ijodining XX asr adabiy tafakkuridagi ekzistensial oqim an'analaridan uncha uzoq emasligini qayd etib o'tish imkonini beradi. Zulfiya she'riyatidagi mavzularni bir qo'r ko'zdan kechirish mobaynida

uning A.Axmatova, M.Svetayeva kabi zamondosh rus shoiralari ijodi bilan hamohang ekanligi ko'zga tashlanib turadi.

Endi Zulfiyaning nomi yuqorida sanalgan to'plamlaridagi eng xarakterli va tez-tez takrorlanib turadigan motivlar asosiy mohiyatining kengroq tahliliga o'tamiz. Biz ularni, asosiy qirralari avval belgilab olganimiz mavzular majmuasining to'rtta segmentiga mos keladigan to'rt qismga bo'lamiz. Bu tarzda guruhlash ma'lum ma'noda shartli, shunday bo'lsa-da, aytish mumkinki, har qaysi qism motivlarini shakllantirish uchun ko'pincha boshqa mavzular majmualari ham o'z ta'sirini o'tkazmay qolmaydi.

A. Taqdir.

*Hamon e'tiqodim – haqiqat, haqdir,
So'zlayman, yuzimni tutib Ka'baga,
Yemira olmaydi o'tkinchi taqdir,
Osuda o'tadi ruhim abadga.*

1995.

“Omadsiz taqdir va adovatli dunyo” mavzusi Zulfiya to'plamlarida turli ko'rinishlarda keladi. Ba'zi o'rinlarda bu shoira qahramoni ko'nglidagi sustlik va zaiflik tufayli bo'lsa, ba'zan umr oxirlayotganligi bilan bog'liq o'ylar shu mavzu atrofida bahs yurtishga sababchi bo'ladi. Azob-uqubat chaqiruvchi turmush vaziyatlari qanchalik turli-tuman bo'lsa, ularni ifodalashda ishlatilgan obrazli-leksik vositalar ham shunchalik rang-barangdir. Azob-uqubat turlari yoki sabablari sifatida quyidagilarni ajratib ko'rsatish mumkin:

(2) Omadsizlik, bebahralik, umidsizlik va h.k:

Tuyg'umni uchmoqqa qanot deb bildim,
Poyingga she'rlarim tashladim dildek...
Hijroning, faryodning dudlarin to'kdim,
Yuragim so'kildi bo'lak va bo'lak³⁸./

Ne-ne nashtarlarga chidam berganman,
Goho zako tig'i ham larza.
Bo'ronida xo'b sovrilganman,
O'zim o'lib, o'zim tutganman aza³⁹./

³⁸ Zulfiya. Tonig bilan shom aro. Сайланма. – Тошкент: “Шарк”. 2006. – Б. 128.

O'tdi yoshlik mendan bir shavq ko'rmayin,
Do'llar urgan binafsha sifat.
Qizg'ongandan rizqin qistab so'rmayin,
Atab ketdi meni beshafqat⁴⁰./

(3) Umr o'tkinchiligi, baxtning bebaqoligini anglash.
Bunda ko'pincha hayot va baxt tushunchalarining yilning birorta fasli bilan bog'liqligi motivi qo'llaniladi va buning ortidan intihoning yaqinligi, o'lim muqarrarligi xulosasi kelib chiqadi:

Mudom kayfiyatga tobedir inson,
Xastasan, ta'bingga kiradi tundlik.
Go'yo ishonch sinib, zarb yeydi imon,
Umrining o'zi ham qoldi bir kunlik...

Men haq mehrobining poyiga cho'kib,
To'kib soldim tavallolarim.
Bir kun yig'lab qolar hammadan ham ko'p
Yetimlikka uvol sho'rlik she'rlarim...⁴¹/

Xayr endi, vidoga chog' yetdi muddat,
Nazdimda qolmadi oldinda yo'llar.
Qolgani yashindek shoshqin, tez sur'at,
Muallaq qotadi uzatig' qo'llar...⁴²

(4) Siqilish, betoblik, charchoq, so'lish motivlari:
Bunda shoira qahramoni o'zining zabun holidan shikoyat qiladi.
Har qanday odamda ro'y berishi mumkin bo'lgan bunday holatlar lirik qahramon tomonidan qanday kutib olinishiga shoira she'riyatidan ko'plab misollar keltirish mumkin:

Nega meni shuncha zaif
Yaratdingu ishq berding yana.
Qalb dardiga topmayin tabib,
Majruh tan-la yashayman, mana⁴³!

³⁹ Usha kitob. – B. 133.

⁴⁰ Zulfiya. Muhojira. – Toshkent: F.Gulom nomidaagi Ablaibet va san'at nashriyati. 1985. – B. 29.

⁴¹ Zulfiya. Tong bilan shom aro. Saylanma. – Toshkent: "Sharq", 2006. – B. 132.

⁴² Usha kitob. – B. 134.

Yoki
Yana yurak,
Horg'in yurak – dard sozlagan tor sovutda
Qisiladi, qiynaladi...
Horg'in ko'ksim,
Tomirlarim!
Nahot endi ishlab bo'ldik,
Yashab bo'ldik?
Shunday bo'lsa
Azob bermay dam ola qol!⁴⁴

(5) Hayotdan dong qotish, poetik o'jizlik:
Yurak orom istab qolgan har damni / Ko'mmoq mumkin qaysi
chohning qa'riga? / Oylab sukut qilgan bu xit qalamni / Yondirayin qaysi
g'azab qahriga; Nega jimib qolding, xasta mung'ayib, / O'zingni urasan
yakkash to'shakka⁴⁵.
Zulfiya ijodida turmushning u yoki bu zarbasi (yo'qotishlar, dard,
betoblik) tufayli tanaffuslar bo'lib turgan. Boshdan kechirilgan ana
shunday "hosilsiz" damlar shoira qahramonining lirik kechinmalari
qatiga cho'kadi:

Tundan yulgan tongim:
Goh bir she'r, goh o'qilgan bir kitob bo'lur,
Goh umring o'tgan behosil
Sahfasiga bo'm-bo'sh bob bo'lur...⁴⁶

Meni dard yengdimi, yo bitdimi kuch,
Vujud so'kilganday chok-chokdan go'yo,
Tinglayman, o'qiyman, lekin dil bo'm-bo'sh,
Kup-kunduz ko'rganim o'ngimmi, ro'yo?⁴⁷

Gohi xit qalamim bo'lmas o'tkirlab,
Stolimda qog'oz yotar za'faron...

⁴³ Zulfiya. Shalola. Asarlar. Uch jildlik. 1-jild. – Toshkent: F.Gulom nomidaagi Ablaibet va san'at nashriyati. 1985. – B. 376.

⁴⁴ Zulfiya. Tong bilan shom aro. Saylanma. – Toshkent: "Sharq", 2006. – B. 117.

⁴⁵ Usha kitob. – B. 46.

⁴⁶ Usha kitob. – B. 58.

⁴⁷ Usha kitob. – B. 133.

Shu tuyg'u savalab, ko'ksimni tirnab,
Gohi shom, goh sahar o'ylarim giryon⁴⁸.

(6) Murakkab va azobli ishqiy kechinmalar, ushalmagan orzu, yolg'izlik motivlari:

Keldim. Uzoq qoldim men sokin, / Sening aziz boshingda yolg'iz;
Qalb bo'lganda yiroqda / Iroda ekan ojiz. / Do'stlar ham ko'p atrofda, /
Ammo men yakka-yolg'iz (TBSHA, 14-b); Qancha mahrumliklar,
tanholik, alam, / Yutgani bir umr, nomi Sadoqat (TBSHA, 131-b);
Mening sevganimni hali bilmasding, / Tanho o'rtanishdan men oldim
lazzat (TBSHA, 4-b); Lekin qolganimda qalbim-la tanho, / Tuyg'ular
zoriga solganda quloq, / O'zni zaif, chanqoq sezganda goho, / Alamdan
beraman javobsiz so'roq: / Tirik ekan nega tashlab ketmading? (TBSHA,
19-b)

(7) Xavotir, besaranjomlik va lirik qahramon hayotiga tahdid soluvchi irratsional, yashirin kuchlar motivlari: ...Ey gumbazigardun,
qoldimmi g'ofil, / Ishonch, e'tiqodlar chiqdi puchlarga?! / Suyanib
najatlar kutgandik, nahot, / Bizga choh qazigan qora kuchlarga?!
(TBSHA, 167-b);

(8) **Yo'qotishlar** – lirik qahramonning olamdan o'tgan yaqinlarini **qumsashi va sevimli** narsalarning g'oyib bo'lishi motivlari: Mana bir
ummi yashadim sensiz, / Qaytmas shodliklarning qaytishin kutib
(TBSHA, 19); Yer-u osmon, tuting motam, yana bir mehribon ketdi, /
Hayotga, oftobga, gulga oshiq, jonajon ketdi (TBSHA, 52-b). Bunga yana
"Uzugim sirg'ilib tushdi...", "Onam bog'i" she'rlarini misol keltirsa
bo'ladi va ulardan birini o'qiyimiz:

Yo rabbiy!
Uzugim sirg'ilib tushdi,
Ingichka tortdimi, shuncha, barmoqlar?
Qalbimning tubida nedir uvishdi,
To'lqinsiz qoldimi tanda irmoqlar?
Zeb-u ziynatlarga o'ch bo'lmadim hech,
Ziynat bildim faqat zamon, sozimni.
Sozni na kunduz, na tunda qo'ydim tinch,
Yelkasiga ortib quvonch, rozimni...
Uzuk qalamimdan edi yaqinroq,
Dilim va barmoqlar siriga mahram.
Huzur, iztirobdan tushganda titroq

⁴⁸ Уша китоб. – Б. 125. (Бундан кейин мисоллар олинган манбанинг бош ҳарфи ва саҳифаси кавс ичида келтирилади.)

O'sha edi chaqnab, mo'ltiragan ham...
Endi barmog'imni etib ketdi tark,
Bir chog' tuhfa etgan qo'llar singari.
Garchand u emasdir sevgi kirgan ark,
Ketishi ham emas to'lqin tingani.
O'rta barmog'imga olaman taqib,
Tabiatdan ustun menda ixtiyor!
Endi bu barmoqlar ne kuchdan qalqib,
Nozijklashar nedan, bilmog'im darkor... (TBSHA, 109-110 - b.)

Lirik qahramon chekayotgan azob-uqubatlar, iztiroblar bayoni uchun qo'llanilgan leksik va obrazli vositalar sirasiga aksar sustlik hamda burchni ifodalovchi obraz va metaforalardan foydalanilganligini ta'kidlash joiz. Jon azobi va tovon to'lash mazmunidagi metaforalar shular jumlasidandir:

Emish: shuhrat o'rab kemtik qismatim,
Ko'zlardan uzoqda sirqirab oqar.
Qalbda qo'rg'oshinday yotib hasratim,
Ko'zlarim jahonga baxtiyor boqar. (TBSHA, 45-b.)

B. Qalb.

...Qalbni bezab ketgan ishqda zo'r baxt bor.
1965.

Tiriklikning og'ir savdolarini yechishda lirik qahramon qalb drammatizmining ayricha xususiyati – kreativlik hal qiluvchi rol o'ynaydi: yuksak ta'sirchanlik, tuyg'unlik, "barqanotlik", xotira va tasavvurning favqulodda kuchi shoira qahramoniga taqdirning vayronkor va ziddiyatli hodisalariga qarshi matonat bilan kurasha olish imkonini beradi.

(9) Lirik qahramon ba'zan o'zini hayotdan sovugandek tutadi. Natijada iztirob iskanjasida qoladi, o'zini xuddi g'ayrushuuriy tarzda o'ng va tush sarhadlarida kezib yurgandek sezadi: Keksalikka yog'dirib la'nat. / Kundan-kunga bu dard bedavo, / Kundan ortar o'zinga nafrat, / O, o'zimni yomon ko'raman... (TBSHA, 94-b); Emish: shuhrat o'rab kemtik qismatim, / Ko'zlardan uzoqda sirqirab oqar (TBSHA); Bir tinglovchi qolaman izlab / Va orqaga tortar yuragim. / Uyg'otibmi, chorlabmi, bo'zlab, / Topib, fikring kelar so'ragim... (TBSHA); Bo'ron quchog'ida qoldim bir oqshom, / Tabiat va qalbim ichra to'polon. / Naq

ilk bor may to'la sipqarganday jom, / Bir qanotim orom, Bittasi tug'yon
(TBSHA, 70-b);

(10) Hayotga, tabiatga, mulki borliqqa bo'lgan cheksiz muhabbat, tirik va yashab qolishga intilayotganlarga, hayotning nozik, nafis, ulug'vor, omonat xilqatlariga hamdardlik; o'tmish haqidagi tirik xotirani o'zida tashiguvchi madaniyatga bo'lgan muhabbat motivlari.

Shoira lirik qahramoni nochorgina suratda tabiat va madaniyat unsurlarini birlashtirgan ob'ektlardan hayratga tushadi: Yalang'och daraxtlar ora majnuntol, / Shoir xayoliday latif, serhasham (TBSHA, 64); Har navda bir gulda, har gulda bir ro'y, / Har daraxt bargi bir dunyo hikoya (TBSHA, 65); Bahor hali ko'kda, Benish kurtakda, / G'unchada, binafsha bargida bo'rtar, / Oching derazani, uning ortida, / Ko'pchigan ko'krak-la, Nurga qorilib / Lutfan gu-gulaydi bir juft kabutar (TBSHA, 74-b); Shom kelar uzoqlardan bo'shangan bog' qo'yniga, / Yo'l-yo'la ichib shu'la. / To'kilar osilishib za'far barglar bo'yniga / Yoz to'qigan ashula (TBSHA, 121-b).

(11) Borliqni "tantanavor-xushhol" qabul qilish motivi. Tiriklikning abadiy emasligi va alohida olingan damlarning betakrorligini his qilish tufayli dunyo bilan yuzlashgan lirik qahramon nigohi o'zgacha e'zoz, ayricha titroq va tantanavorlik ranglariga chulg'anadi. Zulfiya tasviridagi tabiat ko'pincha qandaydir g'amgin ruhda tantanavorlik bilan sug'orilgandek taassurot o'rinlarda "Shukuhli", "tantanavor", "serhasham" epitellari ko'plab o'rinlarda qo'llaniladi: Qullikka sanchilgan g'azabning tig'i, / Goh erk tantanasi bergan adolat; Kelin-kuyov qalbin to'ldirgan shodlik / To'lqini tinmasin surnay misoli: / Kaftda tutmas to'ydan tantanavorlik, / Hayot bog'i goh tinch, gohi bo'ronlik. / Og'irlik yelkada, iqbol o'rtada / Boqiy qolsin juft-la sevgi visoli; Serhasham xonada ming turli taom...; Yalang'och daraxtlar ora majnuntol, / Shoir xayoliday latif, serhasham (TBSHA); Bu g'ashlikmi, yashashga o'chlik, / Vaqt tuyg'usi bir onda unut. / Yomg'irli kun bo'ldi gul islik, / Bulbul bo'lib sayradi sukut... (TBSHA, 94-95.)

Shoiraning "Xushhollik" she'rida ko'tarinkilik avj pardada kuylanadi:

Ne ajab davrga payvand taqdirim,
O'zimni sezaman muttasil xushhol.
Saboh yellariday hamon tik qaddim,
Oqshomgi onlarday tiniqdir xayol.
Yoshlik,

Barkamollik – o'zga faslni
Toki umr-mulkim, ola bilmam tan,
Bag'ringa olganman
zamon faslini...

Tanti, zukko elga suyuqli ekan
Aytajak so'zimning poyoni bo'lmas!
Zero hayot qilar qo'shiq taqozo,
Bugungi insonlar yillarni bilmas,
Zero yerga bo'ldi oshno fazo!
Hayot qaynoviday yurak urar jo'sh,
Dilga qalam ishq, men behad xushhol.
Shukrkim, o'ylarda muqimdir junbush,
Ko'zinda kundan kun to'lishgach iqbol. (TBSHA, 114-b)

(12) Harakat, yaqinlashish, bo'sag'a, yo'lak, safar, qayergadur o'tlanish yoki qaytish – Zulfiya dunyosi qahramonlariga xos bo'lgan xususiyat. Bu yerda avvalambor she'rlarida eng ko'p uchraydigan qo'nim topmaslik motivi haqida gap bormoqda: Yo'l uzoq, yo'l yaqin, boshsiz, so'ngsiz yo'l, / Biri tor, biri keng, ravon va so'qmoq (TBSHA, 141-b). Tabiatda bo'shliq bo'lmaganiday, / Umrinda bir benaf yo'qdir oro yo'l, / Quduq hech jahonda to'lmaganiday, / Aslo tugamasin menga oro yo'l... (TBSHA, 70-b) Bo'ron quehog'ida qoldim bir oqshom, / Tabiat va qalbim ichra to'polon. / Naq ilk bor may to'la sipqarganday jom, / Bir qanotim orom, bittasi tug'yon; Yangi yerlar kutar yangi yo'llarni, / Bahorday ming turfa libos kiygali; Yana bir bekatga umrim karvoni / Kelmoqda yaqin. / Butun borlig'imga dil hayajoni / Hokimdir tag'in (TBSHA, 86-b); Yo'l, qishloq, shaharlar, dengizlar orti, / Goh yerda, goh ko'kda, goh suvda yo'lim (TBSHA, 42-b).

(13) Taraddud holati (arafa, ibtido. "ilk marta". nimaningdir yaqinlashishi, paydo bo'lishi, yuz berishi, eshik yoki derazani chertishi va h.k.) – Zulfiya tomonidan hodisalarga qarashning boshqa bir o'ziga xos rakursi sanaladi: Oy suzadi, yel sari mayin, / Ikki qalbni yoqar bir otash. / Yoniq dilning baxtiyor nayin, / Yutmoq bo'lur sukut jafokash; Ko'zlarimda erib ketdi tun, / Yoyilmoqda yorqin juvon kun; Sog'inganda izlab bir nishon, / Qabring tomon olar edim yo'l; Sen kuylagan o'rik shu kecha / Burkandi oq – oppoq chechakka; Ne-ne go'zal yoshliklar kelar, / Umri boqiy hayot yo'lida. / O'shanda ham o'riklar gullar, / Sen bo'lasan dillar to'rida. (TBSHA).

(14) Final holati (oxirgi uchrashuv, ketish, xayrlashuv, nimadir o'zgarishi): Kundan kun saharga ortar sog'inchim, / Nahot hayot shomin yaqinligi bu?; Oftob! Sen borlig'im tirik tutgan jon, / Sen yolg'iz manguga tashlab ketarim...; Bu qarddon ishxonamda o'char chiroq, / Asta-sekin do'st-u shogird ketar yiroq. / Uydan uyga bo'zlab yurar yetim firoy, / Bir kun kelib uyingizda men bo'lmasam; Go'yo ishonch sinib, zarb yeydi imon, / Umrining o'zi ham qoldi bir kunlik... (TBSHA).

Zulfiya she'riyatida vidolashuv, xayrlashuv ruhidagi she'rlar ham uchraydi. Umrining so'nggi oylarida yozilgan "Xayr endi..." she'rida shu motiv yaqqol ifodalangan:

1.

Xayr endi, vidoga chog' yetdi muddat,
Nazdimda qolmadi oldinda yo'llar.
Qolgani yashindek shoshqin, tez sur'at,
Muallaq qotadi uzatiq qo'llar...
Orzular bo'lmasin oftobday yorqin,
Gulbardan chiralgan kabi uzilur.
Yashash qancha shirin bo'lmasin, lekin
Yumulish istamay ko'zlar suzilur.
Na sevgi, na nafrat, na quvonch, azob...
Ne dod, keksa ajal abad ogohda.
Yukli tevasimon tongla chorrohda
Gangib qolsam, egam,
sadqa et najot...

2.

Xayr endi, tabiat, to'rt dunyo husn,
Qulluq, uzoq yillar yashadik inoq.
Qishingda oq ko'rking sehrlab hissini,
Saratoning tuyg'um yoqdi qaynoqroq...
Sening o'zing tanho mumtoz bir kitob,
Raso va noraso darsing o'qidim.
Bu tun borlig'im-la quchdimu bob-bob,
Og'riqdan tavallud she'rlar to'qidim...
Bandaman, ey tangrim, kashfi tabiat,
Axir bir kun so'nar ko'zlarimda nur.
Kalimaga zaif qolganda qudrat,
Senga so'nggi sajdami - umrim to'kilur...

⁴⁹ Зулфия. Тонг билан шом аро. Сайланма. - Тошкент: "Шарк", 2006. - Б. 134-135.

(15) Voqelikni tasvirlashning Zulfiyaga xos uslubi, birinchidan, oldindan sezish, boshqalardan oldin payqash, retrospektiv kechinmalarda ko'rinsa, ikkinchidan, baxtli va baxtsiz hodisalar o'tgan yoki kelasi zamonda bayon qilinishida ko'rinadi: Biz yig'ladik tepangda shu kun, / Keldingmi, deb ko'tarmading bosh. / Ayt-chi, sen-la baxtiyor onlar, / Ko'rganmiding ko'zimda bir yosh? (TBSHA, 14-b); Ko'krak suti va mehnat bilan / Biz jahonga berganmiz turmush, / Ona qalbi oyoqqa tursa, / O'g'lim, sira bo'lmaydi urush! (TBSHA, 26-b); Men o'tgan umrimga achinmay qo'ydim, / Hech kimda ko'rmayin umrimga o'xshash. Sizing, Erkalandim, Ayridim, Kuydim, / Izzat nima bildim. Shu-da bir yashash! (Sh, 370-b). Shoira lirik qahramonining nigohi ko'pincha o'tmishga qaratilgan bo'ladi, bo'lib o'tgan voqealar uning qayta esga tushgan og'ir kechinmalarini ifodalab keladi:

Qalbim qolgan edi, bir chog' bu yerda,
Sizing dilingiz-la jo'nab ketgandim.
Ajdodim, avlodim qiblasi - elda
Qalbimni sog'inib she'rlar bitgandim,
Qani bunda tashlab ketgan u qalbim?⁵⁰

(16) Iztirob, qattiq hayajonlanish holatlariga, ruhan mastlik, bosinqirashga moyillik: Nokerak hayajon solma tanimga / Solsang, bo'ysungimu ichimga yutgum. / Qancha bo'ldi tandan men uzganimga / Hamon yo'ling to'smay, yo'lingni kutgum (Sh, 353-b); Hamma narsa nasib senga beo'lehov, / Faqat, faqat, faqat umrdan o'zga. / Hayot-chi? / Oldda bo'zrayadi "shosh" degan undov, / Ko'klamday kiradi ko'zga... (Sh, 379-b); Tun, Yana uyqu yo'q, G'uvillaydi bosh. / Qanday yorilmasin qon qamchisidan? / Chog'i, tomirlarning arqog'i bardosh! / Nedir charsillaydi ne tomchisidan, / Bilmoqchi bo'laman. / Borlig'im - asab, / Borlig'im - sergaklik - solaman quloq: / Yurak bir dam edi tinch sathli buloq, / Tomchi tomaverdi gardishlar yasab. / Ming zayil zarbidan bo'laman garang (Sh, 381-b); Meni dard yengdimi, yo bitdimi kuch, / Vujud so'kilganday chok-chokdan go'yo, / Tinglayman, o'qiyman, lekin dil bo'm-bo'sh, / Kup-kunduz ko'rganim o'ngimmi, ro'yo? (TBSHA, 133-b); Yelning mayin kuyin qoldimmi ilg'ab. / Toshlarining bag'rida tug'ilar chashma... / ...Qalbimni injitib dard, orzu yig'lab, / Ajib og'riq hislar qildi karashma... (TBSHA, 129-b).

⁵⁰ Зулфия. Шалода. Асарлар. Уч жиллик. 1-жилд. - Тошкент: Г'улом номидати Адабиёт ва санъат нашриёти. 1985. - Б. 286.

Shoira qahramoni ruhiy ko'tarinkilik holatlarini boshdan kechirganda bedorlikdan azob chekadi, ammo baribir g'aflatdan nafratlanadi:

Niyatim, aytajak so'z, zorlarimga

Mushtdakkina yurak lim-lim to'libdi.

Siyraklashgan kiprik oralariga

Bedorlik soqchisi uya qo'yibdi.

Bor bo'l, shunday taqdir!

Ziyrak bo'l, soqchi,

Darimasin uyqu egizagi – g'aflat.

Lekin lanjlik degan makkor qaroqchi.

Bosh suqsa senga ham o'qiyman la'nat! (TBSHA, 108-b)

(17) Zulfiya she'riyatida qator motivlar lirik qahramon qalbining makon va zamon, jonli va jonsiz mavjudotlar, inson va tabiat o'rtasidagi turfa qirralarni neytral holatga keltira olish layoqatini ifodalab keladi. Shulardan biri xotiradir. Hayotning barcha aziz damlari xotirada tin oladi, avaylanadi. Biroq xotira nokerak vasvasalarni va hatto bir paytlar boshdan kechirilgan aziyatlarni esga tushirib yuborishi ham mumkin. Eslab qolishning muhimligi va shoira qahramonining barchasini xotirda tiklay olish qobiliyati ko'plab she'rlarda qayd etib o'tilgan:

Bu hayotning hamma toza, chiroyli dami,

Aziz do'stim, mudom seni esga soladi.

Ko'zlar amri, yurak erki, jo'shqin his bilan

Kecha-kunduz jang qilmoqdan aqlim toladi.

Faqat dilga oshno bo'lgan ajoyib damlar,

Tuyg'ularning zid xohishi berganda alam,

Ko'kraklarni to'ldirganda orom va ozor

Baxtsizmidik? Nahot unut bo'lar o'sha dam?⁵¹

Shoiraning abadiy firoq haqidagi she'rlarida fojeiy obrazlar bo'y ko'rsatadi, kutilgan va kutilmagan kontrastlar, murakkab konfliktlar uchraydi. Fikr-u xayolini band etgan shirin damlar xotirasi lirik qahramon vujudini o'rtaydi. Bir paytning o'zida ham oshkor, ham pinhoniy ma'nolar tashiydigan bunday kontrast obrazlarda ob'ektiv va

⁵¹ Zulfiya. Tonig bilan shom aro. Сайланма. – Тошкент: "Шарк", 2006. – Б. 17.

Kelib bir bahamni qilganda orzu,
Taqdir to'siq bo'lsa,
Uni izlayman.
Izlayman!

Bilaman, topmayman uni.
Zotan, o'zim uni qachon yo'qotdim?
Farzand,
Nabiralar tug'ilgan kuni,
Men uni har safar Abadga topdim...⁵²

(18) Masofadan turib muloqot – shoira she'riyatida ayriliqlarni, oradagi masofa va to'siqlarni yengishning asosiy shakli bo'lib, lirik qahramonning yiroqdagilar bilan xayoliy suhbatini ba'zan noma yetkazish vazifasini bajaruvchi shamol, qo'shiq, qushchalar orqali amalga oshsa, ba'zan bevosita – “ruh bilan suhbat” tarzida yuz beradi. “Sog'inganda” she'ri shunday suhbat asosiga qurilganligi bilan diqqatni tortadi:

Qancha bo'ldi ko'rmaganimga,
Ey qalbimning dilbari shoir!
Qancha bo'ldi birga o'ltirib,
So'zlashmadik dillarga doir.

Dil-chi, dilim unutilib bo'lmas
Ishq qo'shig'i yozilgan kitob.
Xayol xiyol chertib o'tdimi –
Topib ber deb qiladi xitob.

Ikkimizga ma'lum bir qudrat
Yillar o'ta senga tortadi.
Unutayin deymanu, faqat
Dilda uning o'ti ortadi.

Ham tabiat, ham do'st, ham raqib,
Barchasini qoldirib dog'da,
Ko'rishsak-u, yana tirilsa
O'sha o'lgan bo'sa dudog'da.
Yuragimning shohi deb seni,
Mayli, bu gal o'zim tiz cho'ksam.

⁵² Зулфия. Шалола. Асарлар. Уч жилдлик. 1-жилд. – Тошкент: Ф.Т.Улом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б. 403.

Huzuringda baxtdan tebranib,
Ishq va sog'inch yoshini to'ksam⁵³

V. Burch va baxt.

*Men ishq edim,
Ishqdan mastdim bearmon,
O'ttizga yetmay bir zarbdan uyg'onдим
Keyin oltingugurt olovisimon.
Ko'rinmay hijronning dog'ida yondim*

1979

Burch va baxt mavzularini ifodalovchi she'rlardagi motivlarni uch guruhga ajratishimiz mumkin. Birinchi guruh “ixtiyoriy ravishda o'z manfaatidan voz kechish” va aksilgedonizm (gedonizm) huzur-halovatga intilish insonga xos oliy xislat, deb hisoblovchi axloqiy ta'limot) mavzularini ifodalaydi; bu guruh tarkibidagi motivlar ko'ngildagi zohidlik, tarkidunyochilik kayfiyatlarini gavdalantirib, yengiltaklik bilan huzur-halovat ortidan quvishning besamarligini qoralaydi.

Ikkinchi guruh motivlar o'sha “o'zini o'zi cheklash” mavzusini “hayot va uning nozik qadriyatlariga muhabbat” mavzusi bilan o'zaro moslashtirish natijasida hosil bo'ladi. Bu yerda gap lirik qahramonning o'zidan mosuvo ko'rilgan, ammo shunday bo'lsa-da, chekiga tushgan baxtning u yoki bu bo'laklariga nisbatan hissiy munosabati haqida bormoqda.

Uchinchi guruh motivlar poydevorini yuqorida aytib o'tilgan “o'zini o'zi cheklash” mavzusidan tashqari xudbinlikning aksi bo'lgan “boshqalarga g'amxo'rlik qilish, o'zaro yordam” mavzusi tashkil etadi. Bularga lirik qahramonning o'ziga yaqin odamlar va ob'ektlar bilan o'zaro munosabatlari mazmuniga tegishli motivlar kiradi.

Zulfiyaning ayniqsa, “Yillar, yillar...” kitobiga kirgan she'rlari ana shunday tom ma'nodagi falsafiy o'ylarga, chuqur muhokama va muhozasalarga boydir. Masalan, “Bo'ron quchog'ida” she'rida bir oqshom ko'tarilgan bo'ron orqali shoira qahramonining asov tuyg'ulari umumlashtiriladi:

⁵³ Зулфия. Тоғ билан шом аро. Сайланма

Boʻron quchogʻida qoldim bir oqshom,
Tabiat va qalbim ichra toʻpolon.
Naq ilk bor may toʻla sipqorganday jom,
Bir qanotim orom,
Bittasi tugʻyon.

Toʻlqinga tashlangan kemaday qalqib,
Qudratli, mehrli qirgʻoq izlayman.
Boʻronni qoʻzgʻotgan boisni olqib,
Borligʻim yulqigan qoʻlni sizlayman:

Oling, oyoqlarim yerga tegizmay,
Qayoqqa uchsangiz, shu yoqqa uchay.
Qalbim, xayolimdan qulochlar yasab,
Hech kim qucholmagan chaqmoqni quchay.

Qani, avjga koʻtar bor jazavangni,
Yuz tomondan silta izgʻiriy qamching.
Tanam boʻylab hayda oʻt aravangni,
Doʻl boʻlib yogʻilsin hayotbaxsh tomching.

Yulqi va tortqila!
Bosh boshlarimdan,
Bilay yana yetar nelarga kuchim.
Baxt yonlab oʻtgan u gul yoshlarimdan
Qoldimikan hech ne, aziz oʻquvchim?

Oʻltiribman boʻron ichra serviqor,
Men suyangan tokning sirqirar zangi.
Ikkimizda bir xil poʻlat chidam bor:
Iztirob mevasi,
Shodlikning rangi!

Boʻronsiz yurak-la oʻlardim karaxt,
Boʻronsiz tabiat koʻki yashinsiz.
Nasib boʻlmaganda sheʻriyatday baxt,
Qashshoq oʻtar edim yiroq, yaqinsiz⁵⁴.

⁵⁴ Зулфия. Шалолла. Асарлар. Уч жийдлик. 1-жийд. – Тошкент: Г.Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 1985. – Б. 368.

Shunday qilib qalb lirik qahramonning yolg'iz quvonchi, umr qadri timsoliga aylanadi, bu Zulfiyaga xos bo'lgan falsafiy mushohada mahsulidir.

Shoira qahramoniga shodlik timsolida go'zallik yaratish shijoatini bergan kuch nimada? U o'zining "qalb dardiga tabib topmagani", bunga tabiatda chora yo'qligi uchun yo'qotganini yana o'zligidan, zamon va zamondoshlaridan axtaradi va ma'lum ma'noda uni topadi ham. Bu – Xudo bergan "toqat-u kamol", tabiat "hayratidan kuchliroq qudrat" – shoira yaratgan ruhiy-ma'naviy olam, o'lmas she'riyat tuyg'usi, ona xalqiga, Vataniga, insoniyatga, tinchlik, do'stlik ideallariga daxldorlik tuyg'usidir.

(19) Burch va baxt mavzularini ifodalovchi motivlarga yana "biz" motivini kiritamiz. O'zini kamtarona tutish, tavoze, "ego"ni rad etish holatlari ayniqsa, lirik qahramon kamsuqum, bir xilda fikrlovchi odamlardan iborat omma – xalq nomidan gapirgan pallalari bo'y ko'rsatadi:

Bu nazm bog'iga kirolmas xazon, / Bizni mahf etolmas zavol
lashkari, / Men ketsam mung'aymas umrim hech qachon, / Bu bog'lar –
bir bog'lar bo'ladi hali... (TBSHA, 127-b); Biz ham yo'lda... Quyosh,
tuproq vaslidan / Qiziydi orqada, oldimizda yo'l. / Go'zal bo'lib ketmish
tuproq aslidan / Urug' sochib o'tgach mehnat nomli qo'l (TBSHA, 141-
b); Biz qul bo'lmaganmiz, Muhtaram olim! / Tahqirlarga ko'mmang
tariximizni! / UZR, bugun dard-la tinglab har so'zingizni / Safroqqa
aylandi tomirimda qon. / Yillar qat, qa'riga fikringiz qadang, / Topasiz
o'tlarda yonmagich doston! (TBSHA, 162-b).

(20) Vijdon azobi.

Yoshlikdagi yengillik, yuzakilik lirik qahramondagi
pushaymonlikni ba'zan o'z-o'zidan chaqirsa, ba'zan – boshqa bir
odamga yetkazilgan ziyon tufayli chaqiradi:

Afsus, so'ngan gulxan qayta olmas cho'g', / Darz ketgan ko'ngillar
bo'lmaydi butun (TBSHA, 29-b); Kun o'tadi, tunga kirganda / Ruhim,
qalbim ezadi pushmon. / O'tgan ishga zaif qolganda / Salovat ham
ko'tarsa fig'on (TBSHA, 93-b); Faqat bitta o'kinch: qalamga / O'tgan
kunlar o'tkazar hukm (TBSHA, 59-b).

(21) Ko'ngil sust ketadigan narsalarni rad etish.

Shoira lirik qahramoni u yoki bu xildagi yoqimli takliflar,
vasvasalarga duch keladi. Ba'zan bu vasvasa xotira ko'rinishida "hamla
qilib qoladi". Ammo lirik qahramon evidagi turmush va burchni afzal
bilgani uchun o'zini sipo tutadi, bularning barchasini rad etadi:

ijobiy reaksiyalarning butun boshli gammasini qarshi zarbalarini sokin va beg'alva qabul qilib, turli xil qoniqish va hatto quvonchlarga almashtirish yo'sinini topadi. Odatiy psixologiya nuqtayi nazaridan bu taxlit "fojeiy ko'tarinkilik" shoira lirik qahramoni haqiqiy holatining nochorligini ko'rsatsa-da, ko'ngil olamining buyukligini, yozug'idagi "qismat sharobini" mardonavor simirishga tayyorligini bildiradi. Zulfiya lirik qahramonining "taqdir ustidan g'alaba" uchun qo'llangan asosiy yo'sinlari tahliliga o'tamiz.

(23) Allohga yaqinlik, uning karomatlariga ishonish, ruhan unga talpinish – benavolik va bebahralikning, yo'qotishlar-u omadsizliklarning o'rnini qoplashga. "baxt kashf"iga xizmat qiladi. Bunga shoira "Aziz tuyg'ular" turkum she'rlarini misol keltirish mumkin:

Bahor bo'lmasaydi, odamzod albat / O'zi kashf etardi, kashf etganday baxt... (Sh, 355-b); Sadoqat bo'lmasa, odamzod albat, / O'zi kashf etardi, kashf etganday baxt (TBSHA, 64-b); Tayanch bo'lmasaydi odamzod albat, / O'zi kashf etardi, kashf etganday baxt (TBSHA, 65-b).

(24) Lirik qahramon murakkab, azob va qiynoqlarga to'la achchiq kechinmalardan o'ziga nash'a topadi; og'riqni tantanali qarshi oladi. Bunday og'riq tuyinish hollari ko'proq porloq muhabbat xotirasida namoyon bo'ladi. Ammo, o'z-o'zidan ayonki, azoblanish inson hayotidagi yoziq ekanligini tushunish hayotdan lazzatlanib yashashning bosh manbai hisoblanadi.

Shoira qahramonining vaziyat chorasizligiga qarshi bu taxlit o'zini tutishi, bir tomondan A.Kamyuning "Sizif haqidagi afsona" sini yodga tushirsa, ikkinchi tomondan xalqimizga azal-azaldan xos bo'lgan shukronalik, Allohning izmiga bo'ysunish kabi qadriyatlarini eslatadi. So'lma gulzor, so'lganday umrim, / Yashnagancha, yashnatganча qol. / Balki gulga yosh to'kib yum-yum, / O'zni yashnoq sezmoq ham iqbol?! (M, 34-b); Men shomlardan saharlar yasab, / O'ttiz yoshli bo'lib yuraman. / Har bahorga chiqqanda qo'msab, / Qaynoq qo'llaringdan tutaman (M, 40-b); Hech bahor, tuproqda uyg'onish / O'rdimi qalbinim yonidan? / Bahorda tug'ildim! Unga esh / Yashashning qonuni qonimda (TBSHA, 101-b).

Zulfiya she'rlaridagi achchiq taqdirga qarshi qasdma-qasdiga yashash, ortga chekinmaslik kabi ayrim motivlar H.Olimjon she'rlaridan o'tgandek tuyuladi. Ayniqsa, unga bir paytlar "quchoq-quchoq gullar" hadya etgan inson qabri poyiga gul eltayotgan lirik qahramon kechinmalari shunday deyishga asos beradi:

Sog'inganda izlab bir nishon, / Qabping tomon olar edim yo'l. / Keltirarding menga bir zamon, / Endi har chog' men eltaman gul (TBSHA, 14-b).

Shoira "Men o'tgan umrga" nomli hayotiy shiorini ifodalovchi she'ri o'zi kabi qiynalgan, ammo qachonlardir tole quyoshining charaqlashiga ishonchi so'nmagan ko'plab insonlar uchun boshni adl tutib yashash manbai bo'ldi:

Hayot kitobimni bexos varaqlab,

Men o'tgan umrga achinmay qo'ydim.

Tabassum o'rni kuldum charaqlab,

Suyish kerak bo'lsa – telbacha suydim.

Kiyganim ipakmi, chitmi yo kimxob.

Yurak boyligidan qilmabman parvo.

Meni og'ushlagan hayot naq oftob.

Yangi qo'shiq talab bunda har saboh.

Men o'tgan umrga achinmay qo'ydim,

Hech kimda ko'rmayin umrimga o'xshash.

Suydim,

Erkalandim,

Ayrildim,

Kuydim,

Izzat nima bildim,

*Shu-da bir yashash!*⁵⁶

Chinakam hayotbaxsh lavhalar va fojeiy obrazlar nimaning evaziga yaratiladi? Zulfiya she'rlarini o'qiganimizda, shoira shaxsan boshdan kechirgandek tuyuladigan kechinmalar aslida bo'lganmi, degan boshqalarning dardi ham she'r mazmuniga qo'shilib ketgandir. balki o'ziga tolamiz. Aslida chin ma'nodagi fojeiy obrazlar haqiqiy ijodkor boshqalarning quvonch-tashvishlarini baxti va baxtsizligini ham o'zini kabi qabul qila olganida, bunga o'zida kuch, mehr, bardosh topa olganida yaratiladi. Boshqalar dardi uning o'z dardi bilan qo'shilib, go'yo selobga aylanadi, mushtarak xizmat qiladi. fojiani yanada chuqurroq, boi ko'lami bilan anglashga xizmat qiladi.

Hamid Olimjondan, mehribon ustozidan juda erta ayrilgan Zulfiya shaxsiy alam-iztiroblarini, tuganmas fojiasini mash'um

⁵⁶ Зулфия. Тоғ билан шом аро. – Тошкент: "Шарк", 2006. – б. 71